

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXXIX.

Köszöntő kötet
DR. ZIMONYI ISTVÁN
60. születésnapja alkalmából

HUNGARIA
SZEGED
2017

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztőbizottság:

DR. ALMÁSI TIBOR, DR. SZÉKELY MELINDA,
DR. ZIMONYI ISTVÁN, DR. PAPP SÁNDOR, DR. KÖVÉR LAJOS,
DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. TOMKA BÉLA

A kötet a Középkori Egyetemes Történeti Tanszék kiadványa

Redegit:

DR. MÁRTON VÉR

Szerkesztette:

DR. VÉR MÁRTON

Tördelte:

JATEPress

HU ISSN 0324–6523 Acta Universitatis Szegediensis
HU ISSN 0324–6965 Acta Historica

Zimonyi István

Jelet hagyni a világban

Zimonyi István 2016. június 28-án ünnepelte 60. születésnapját. Valójában ez így nem pontos, hisz nem is annyira ő ünnepelte, mint inkább őt ünnepelték tanítványai, kollégái és barátai: egy konferenciával köszöntötték. Most pedig az elhangzott előadásokat "csokorba kötve" köteté szerkesztették, hogy ne csak az ünnepeltnek, hanem a történelmet művelő kollégáknak és a történelmet szerető közönségnek is átnyújthassák.

Az ünnep megállás, számvetés...

Zimonyi István Egerből indult, a gimnázium elvégzése után angol–történelem szakos hallgató lett a JATÉ-n. Már az első évben „megpecsételődött” a sorsa, amikor Róna-Tas András magyar őstörténeti kurzusára jelentkezett. Olyan nagy hatással volt rá a többi előadástól merőben eltérő módszerű óra, hogy azonnal felkereste a Tanár urat, hogy milyen egyéb órára tudna még bejárni. A Tanár úr elküldte azzal, hogy egyetlen embernek nem tud órát tartani, de ő nem adta fel a dolgot, és bejárt a felsőbb éveseknek tartott kurzusokra, hogy majd a következő évben hivatalosan is felvesse az altajisztika szakot. Ez a kitaratás azóta is irigylendő tulajdonsága, akik közel állnak hozzá, tudják, hogy a legnehezebb pillanatokban sem szokta feladni, sőt erőt merít a nehézségekből. Az Altajisztikai Tanszéken akkoriban hallgatók is, tanárok is nagyon kevesen voltak. De a legjobbak oktattak, mert Budapestről és külföldről a legjobbakat nyerte meg Róna-Tas professzor. Tanított U. Kóhalmi Katalin, Vásáry István, Bethlenfalvy Géza. Egy-egy kurzusra eljött Mándoky Kongur István és Tardy Lajos. Gyakoriak voltak a külföldi egyetemekről jött vendégek: Sinor Dénes, Halasi Kun Tibor, Sz. Kljastornij, hogy csak a legismertebbeket említsem. Ezek a tudós emberek nagymértékben meghatározták Zimonyi István pályáját is.

Kutatási területe sokrétű, ezért a teljesség igénye nélkül csak néhányat szeretnék megemlíteni. Első nagyobb lélegzetű munkája a Volgai Bolgár Birodalom történetét tárgyaló egyetemi doktori értekezés volt, amelyet két évvel az egyetemi diploma megszerzése után, 1983-ban summa cum laude eredménnyel védett meg (*Volga Bulgars in the early 13th Century*). Néhány évvel később, 1990-ben szerezte meg a nyelvtudomány kandidátusa fokozatot. Disszertációjának könyvváltozata, a *The Origins of the Volga Bulgars* (Studia Uralo-Altaica 32. Szeged, 1990.) talán a legismertebb, legtöbbet idézett munkája, máig alpműnek számít a turkológiában és a történettudományban. Tudományos érdeklődése az évek múltával folyamatosan szélesedett. Központi szerepet kapott a kelet-európai török nyelvű nomád népek középkori történetének, valamint a korai magyar történetnek a megismerése, illetve az ez irányú kutatásokhoz elengedhetetlen források történeti feldolgozása. Kmoskó Mihály hagyatékából három kötetet adott ki (Kmoskó Mihály, *Mohammedán írók*

a steppe népeiről), és a Humboldt-ösztöndíj (1994–1996) adta nemzetközi együttműködésnek köszönhetően 2001-ben Göttingenben jelent meg a Hansgerd Göckenjan professzorral közösen írt munkája (*Orientalische Berichte über die Völker Ost-europas und Zentralasiens im Mittelalter. Die Ġayhānī-Tradition (Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-Ġālam, al-Bakrī und al-Marvazī)*. Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica. Band 54. Wiesbaden 2001.). 2005-ben az általa útjára bocsátott Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozat 22. kötetében jelent meg habilitációs dolgozata, a *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete* címmel, amelyet egy évvel később a német, 2015-ben pedig az angol változat kiadása követett. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében* című sikeresen megvédett akadémiai doktori disszertációja a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg 2014-ben. Összesen 10 könyve, hat általa szerkesztett kötet és mintegy 120 cikke és lexikon szócikke látott idáig napvilágot.

Zimonyi István kutatásszervezői kvalitásait mutatja, hogy az általa 1991-ben útjára bocsátott és azóta is gondozott Magyar Őstörténeti Könyvtár sorozatnak immár harminc kötete jelent meg a Balassi Kiadónál. A kutatások személyi és anyagi fedezetének biztosítására több sikeres nagy pályázatot nyert el. 2016-ban a hatodik alkalommal került megrendezésre a középkori eurázsiai steppe nomádjainak történetét megvitató nemzetközi konferencia, amelynek szintén ő az elindítója és állandó főszervezője. A konferenciákon nem csak a szakma legjobbjai tartanak előadást, hanem lehetőséget ad fiatal kollégáinak, tanítványainak a bemutatkozásra, a nemzetközi megmérettetésre.

Tudományos és oktatói munkáját 1981 óta a Szegedi Egyetemen folytatja, 2014 óta professzorként. Humboldt-ösztöndíjasként 14 hónapot töltött Németországban, ekkor is, később is gyakori vendégelőadója volt német egyetemeknek. 1993-tól kezdődően több cikluson keresztül az SzTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének a tanszékvezetője volt, 2015 óta az Altajisztikai Tanszékot vezeti. Diákjai rendszeres és sikeres résztvevői a tudományos diákköri konferenciáknak, vezetésével hatan védtek meg PhD értekezésüket.

A kötet, amit az olvasó a kezében tart, tisztelgés a tanár és a kolléga előtt. A legváltozatosabb témákról olvashatnak a középkori Eurázsia történetéből. Ezek a Zimonyi Istvánnak dedikált írások Zimonyi Istvánról is szólnak, mert arról is árulkodnak, hogy milyen alkotóműhelyt hozott létre és vezet, milyen tanítványokat nevelt. Olvassák, fogadják szeretettel.

Szeged, 2017. május 15.

Dr. Kincses-Nagy Éva

Zimonyi István műveinek bibliográfiája

1983

Megjegyzések Ölbő tulajdonneveinek etimológiájához. *Magyar Nyelv* 79 (2) 198–200.

1985

The First Mongol Raids against the Volga Bulgars. In: Jarring, G.–Rosén, S. (szerk.) *Altaistic Studies. 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11. 1982.* Stockholm, 197–204.

1988

Ligeti Lajos magyar őstörténet-koncepciója. *Századok* 122 (1–2) 216–221.
Egy mongol hadifogoly vallomása az 1240-es kijeji ostrom idején. *Keletkutatás* 1988 (tavasz) 39–45.

1990

Török–magyar rokonság és a nyelvcsere lehetősége. *História* 12 (2) 10–11.
The Origins of the Volga Bulgars. (Studia Uralo-Altaica 32.) Szeged. (211 p.)

1991

Kmoskó Mihály és a magyar őstörténet. In: Kincses Nagy É. (szerk.) *Őstörténet és nemzettudat, 1919–1931: Az 1988. áprilisában Szegeden rendezett egynapos ülészek előadásai.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 1.) Szeged, 89–93.

1992

The Volga Bulgars between wind and water (1220–1236). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 46 (1) 347–355.

Szűcs Jenő és a magyar őstörténet. In: Szűcs J. [Zimonyi I. (szerk.)]: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged, 318–322.

Szűcs Jenő [Zimonyi István (szerk.)]: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 3.) Szeged. (330 p.)

1993

Pervyj mongol'skij rejd na volžskuju bulgariju. In: Arslanova, A. A.–Valeeva-Sulejmanova, G. F. (szerk.) *Iz istorii Zolotoj Ordj.* Kazan', 86–97.

1994

Volga Bulgars and Islam. In: Baldauf, I.–Friederich, M. (szerk.) *Bamberger Zentralasienstudien: Konferenzakten ESCAS IV, Bamberg 8.–12. Oktober 1991.* Berlin, 235–240.

- The Concept of Nation as Interpreted by Jenő Szűcs. In: Löb, L.–Petrovics, I.–Szőnyi, Gy. E. (szerk.) *Forms of Identity: Definitions and Changes. International Workshop held at the József Attila University of Szeged, 18–23 Sept. 1993.* Szeged, 1–8.
- Abú-Hámid al-Garnáti. In: Kristó Gy.–Engel P.–Makk F. (szerk.) *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* [a továbbiakban: *KMTL*] Budapest, 28.
- Almis. In: *KMTL*. 39.
- Arab kalifátus. In: *KMTL*. 52–53.
- Arab–magyar kapcsolatok. In: *KMTL*. 53.
- Bakri. In: *KMTL*. 77.
- Baskír–magyar kapcsolatok. In: *KMTL*. 84–85.
- Batu. In: *KMTL*. 86.
- Berszilek. In: *KMTL*. 99.
- Besenyők. In: *KMTL*. 99–100.
- Bolgár-törökök. In: *KMTL*. 118–119.
- Bular. In: *KMTL*. 132.
- Bulgar. In: *KMTL*. 133.
- Burtaszok. In: *KMTL*. 134–135.
- Dzsajháni. In: *KMTL*. 177–178.
- Dzsingisz kán. In: *KMTL*. 178.
- Dzsuvaini. In: *KMTL*. 178.
- Eszkilek. In: *KMTL*. 199.
- Etelköz. In: *KMTL*. 203–204.
- Etil. In: *KMTL*. 204.
- Gardézi. In: *KMTL*. 230.
- Gentilizmus. In: *KMTL*. 232.
- Hidzsra. In: *KMTL*. 263.
- Hudúd al-Álam. In: *KMTL*. 274.
- Ibn Fadlán. In: *KMTL*. 277.
- Ibn Hajján. In: *KMTL*. 277.
- Ibn Haukal. In: *KMTL*. 277.
- Ibn Ruzsa. In: *KMTL*. 277.
- Idríszi. In: *KMTL*. 279–280.
- Isztahri. In: *KMTL*. 296.
- Jákút. In: *KMTL*. 299–300.
- Jugria. In: *KMTL*. 308.
- Julianus. In: *KMTL*. 309.
- Kangarok. In: *KMTL*. 322.
- Kazár Birodalom. In: *KMTL*. 335–336.
- Kazár–magyar kapcsolatok. In: *KMTL*. 336.
- Kazárok. In: *KMTL*. 336–338.
- Kimekek. In: *KMTL*. 351.

Levedia. In: *KMTL*. 406–407.
 Magna Hungaria. In: *KMTL*. 422–423.
 Magyar őstörténet. In: *KMTL*. 435–439.
 Marvazi. In: *KMTL*. 446.
 Maszúdi. In: *KMTL*. 446.
 Mohamedán források. In: *KMTL*. 461–462.
 Ottó, domonkos szerzetes. In: *KMTL*. 517.
 Ögödej. In: *KMTL*. 519.
 Rasídaddín. In: *KMTL*. 566.
 Sarkel. In: *KMTL*. 593–594.
 Szabirok. In: *KMTL*. 613.
 Szuvar. In: *KMTL*. 658.
 Törzs – törzsszövetség. In: *KMTL*. 688.
 Volgai Bolgár Birodalom. In: *KMTL*. 733–734.
 Volgai bolgárok. In: *KMTL*. 734–735.

1995

Az eurázsiai steppe nomádjai és szomszédai. *Acta Historica (Szeged)* 99: 65–75.
 Muszlim források. [Gondozta Zimonyi I.] In: Kristó Gy. (szerk.) *A honfoglalás korának írott forrásai*. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 7.) Szeged, 17–91.

1996

A kazárok szerepe Kelet-Európában. *Magyar Tudomány* 41 (8) 952–957.
 Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble. *Cahiers d'études hongroises* 8: 20–33.
 A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források: A Dzsajháni-hagyomány. In: Kovács L.–Veszprémy L. (szerk.) *A honfoglaláskor írott forrásai*. (Honfoglalásról sok szemmel 2.) Budapest, 49–59.

1997

The Concept of Nomadic Polity in the Hungarian Chapter of Constantine Porphyrogenitus' De administrando imperio. In: Berta Á. (szerk.) *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Proceedings of the 39th Permanent International Altaistic Conference (PLAC)*. (Studia Uralo-Altaica 39.) Szeged, 459–471.
 Előszó. In: Kmoskó M. [Zimonyi I. (szerk.)]: *Mohamedán írók a steppe népeiről: Földrajzi irodalom 1/1*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.) Budapest, 9–13.
 Kmoskó M. [Zimonyi I. (szerk.)]: *Mohamedán írók a steppe népeiről: Földrajzi irodalom 1/1*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.) Budapest. (218 p.)

1998

A besenyők nyugatra vándorlásának okai. *Acta Historica (Szeged)* 106: 129–144.
 Constantinus Porphyrogenitus De administrando imperio magyar fejezetének török háttéréről. In: Makk F.–Tar I.–Wojtilla Gy. (szerk.) *Studia varia. Tanulmányok Szédeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára*. Szeged, 159–166.

Wolgabulgaren. In: Angermann, N. (szerk.) *Lexikon des Mittelalters. [Bd]. 9. Anhang: [Stammtafeln, Herrscher- und Papstlisten]*. München, 315–317.

1999

Magyar kalandozások a Nyugat szemével: Maximilian Georg Kellner: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens destenda” zur „Gens ad fidem conversa”. *Studia Hungarica* 46. Schriften des Ungarischen Instituts München. München, 1997. 225 old. *Aetas: Történettudományi Folyóirat* 14 (3) 184–190.

Préhistoire hongroise: méthodes de recherche et vue d'ensemble. In: Csernus, S.–Korompay, K. (szerk.) *Les Hongrois et l'Europe. Conquête et intégration*. (Publications de l'Institut hongrois de Paris) Paris–Szeged, 29–43.

2000

Kmoskó M. [Zimonyi I. (szerk.)]: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom: 1/2.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.) Budapest. (261 p.)

Volgai bolgárok és a volgai út. In: Piti F.–Szabados Gy. (szerk.) *Magyaroknak eleiről. Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 695–702.

The Towns of the Volga Bulgars in the sources (10–13th century). In: Chuzin, F. Š. (szerk.) *Srednevekovaja Kazan': vzniknovenie i razvitie. Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii, Kazan', 1–3 ijunja 1999 goda*. Kazan', 134–140.

2001

Zimonyi, István–Göckenjan, Hansgerd: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter: Die Ġayhani-Tradition*. (Veröffentlichung der Societas Uralo-Altaica 54.) Göttingen. (351 p.)

Die Aussage eines mongolischen Kriegsgefangenen zur Zeit der Belagerung von Kiev im Jahre 1240. *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 1: 52–66.

Volžskaja Bolgarija i volžskij put. In: Chuzin, F. Š. (szerk.) *Velikij Volžskij put'. Materialy Kruglogo stola i Meždunarodnogo nauchnogo seminara, Kazan', 28–29 avgusta 2000 goda*. Kazan', 123–129.

Egy új muszlim forrás a Kárpát-medencében élő magyarokról. In: Felföldi Sz.–Sinkovics B. (szerk.) *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 88–96.

Why were the Hungarians referred to as Turks in the early Muslim sources? In: Károly L.–Kincses Nagy É. (szerk.) *Néptörténet – Nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged, 201–212.

Bular. In: Agyagási K.–Dmitriev J. (szerk.) *Hungaro-Tschuwaschica: Annotirovannyj bibliografičeskij ukazatel' issledovannij vengerskich učenyh XIX–XX veka*. [a továbbiakban: *Hungaro-Tschuwaschica*] Čeboksary, 217.

Bulgar. In: *Hungaro-Tschuwaschica* 217–218.

Jugria. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 218–219.

- Chazarskaja imperija. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 219–221.
 Chazarsko–vengerskie svjazi. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 221.
 Chazary. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 221–222.
 Sabiry. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 222–223.
 Volžskie bulgary. In: *Hungaro-Tschuwaschica*. 223.

2002

- Az eurázsiai steppe nomádjai és a Közel-Kelet beduinjai. *Acta Historica (Szeged)* 112: 99–109.
 Vengry v Volgo-Kamskom bassejne? In: Vasil'ev, D. D.–Zajcev, I. V.–Zimonyi, I (szerk.) *Bjulleten' Obščestva vostokovedov. Vyp. 9. Hungaro-Rossica: Istorija i kul'tura Evrazijskoj stepi. [Sbornik statej vengerskich i rossijskich vostokovedov k III Vserossijkomu sezdu vostokovedov]*. Moszkva, 130–186.
 Bulgars and Oghurs. In: Güzel, H. C.–Oğuz, C. C.–Karatay, O. (szerk.) *The Turks*. Ankara, 569–578.
 Bulgarlar ve Ogurlar. In: Güzel, H. C.–Çiçek, K.–Koca, S.–Ocak, M. (szerk.) *Türkler*. Ankara, 606–616.
 Značenie Volžskogo puti v istorii volžskich bolgar. In: Usmanov, M. A. (szerk.) *Velikij volžskij put': istorija formirovanija i razvitija. Materialy Kruglogo stola „Velikij Volžskij put' i Volžskaja Bulgarija” i Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii „Velikij Volžskij put'.* Kazan', 82–88.
 (szerk.) *Bjulleten' Obščestva vostokovedov. Vyp. 9. Hungaro-Rossica. Istorija i kul'tura Evrazijskoj stepi. [Sbornik statej vengerskich i rossijskich vostokovedov k III Vserossijkomu sezdu vostokovedov]*. Moszkva. (286 p.)

2003

- Bodun und El im Frühmittelalter. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 56 (1) 57–79.

2004

- A new Muslim source on the Hungarians in the second half of tenth century. *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 4: 22–31.
 A honfoglaló magyar haderő létszáma. In: Balogh L.–Keller L. (szerk.) *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek: III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Budapest, 101–111.

2005

- Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest. (347 p.)
 A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében. *Acta Historica (Szeged)* 121: 47–53.
 The Nomadic Factor in Medieval European History. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (1) 33–40.
 The Hungarian passage of the Ğayhānī-tradition. *Chronica: Annual of the Institute of History University of Szeged* 5: 161–170.

- Ibn Baṭṭūṭa on the first Wife of Özbek Khan. *Central Asiatic Journal* 49 (2) 303–309.
- Das eingegrabene Land. Eine arabische Volksetymologie der ungarischen Selbstbezeichnung. *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* 19: 51–64.
- The state of the research on the prehistory of the Hungarians: historiography: oriental sources, history of the Steppe. In: Mende B. (szerk.) *Research on the prehistory of the Hungarians, a review: Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004*. (Varia Archaeologica Hungarica 18.) Budapest, 87–102.
- Volgai bulgár városok a 10–13. században. In: Felföldi Sz. (szerk.) *ABHIVĀDANA: Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged, 359–366.
- Voennye sily vengrov pri obretenii rodiny: količestvo voinov srednevekovykh kočevykh narodov evrazijskich steppe. In: Vasil'ev, D. D. (szerk.) *Bjulleten' Obščestva vostokovedov. Vyp. 12. Hungaro-Rossica II. Istorija i kul'tura Evrazijskoj stepi*. Moskva, 32–51.
- Notes on the differences between Bedouin and Inner Asiatic nomadism. In: Rasuly-Palaczek, G.–Katschnig, J. (szerk.) *Central Asia on Display: Proceedings of the VII. Conference of the European Society for Central Asian Studies*. Münster, 373–380.
- Jászok. In: Kőszeghy P.–Tamás Zs. (szerk.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor. (4. kötet, Halételek–Jordán)*. Budapest, 433–435.

2006

- Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme: Das ungarische Kapitel der Ġaiḥānī-Tradition*. (Studien zur Geschichte Ungarns 9.) Herne. (348 p.)
- Deér József és a középkori nemzetfogalom. In: Koszta L. (szerk.) *Deér József emlékezete: Tanulmányok Deér József (1905–1972) professzor születésének centenáriumára*. (Capitulum 2.) Szeged, 115–119.
- Zarubežnaja istoriografija. In: Chuzin, F. Š.–Kljaštornyj, S. (szerk.) *Istoria tatar. Tom II. Volžskaja Bulgarija i Velikaja Step'*. Kazan', 20–24.
- Zapadnoevropejskie pis'mennye istočniki o bulgarach. In: Chuzin, F. Š.–Kljaštornyj, S. (szerk.) *Istoria tatar. Tom II. Volžskaja Bulgarija i Velikaja Step'*. Kazan', 31–33.
- In memoriam Hansgerd Göckenjan (1938–2005). *Ural-Altaische Jahrbücher Neue Folge* 20: 7–15.
- Kunok. In: Kőszeghy P.–Tamás Zs. (szerk.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor. (6. kötet, Kolostorhálózat–Lestyán)*. Budapest, 328–332.

2007

- Einleitung. In: Knüppel, M.–Winkler, E. (szerk.) *Ungarn, Türken und Mongolen: Kleine Schriften von Hansgerd Göckenjan*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 76.) Wiesbaden, xi–xx.
- Kmoskó M. [Zimonyi I. (szerk.)]: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/3*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 23.) Budapest. (152 p.)

2008

Vom Ural ins Karpaten-Becken. Die Grundzüge der ungarischen Frühgeschichte. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 7–8: 261–270.
Hunyadi Zs.–Zimonyi I. (szerk.) *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 7–8. (271 p.)

2009

Az iszlám és a középkori Kelet-Európa. In: Balogh L.–Kovács Sz. (szerk.) *Térítés – megtérés: a világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 25.) Budapest, 11–28.
Islam and Medieval Eastern Europe. In: Gacek, T.–Pstrusińska, J. (szerk.) *Proceedings of the Ninth Conference of the European Society for Central Asian Studies*. Cambridge, 420–427.

2011

A nomádok jelentősége a középkori Európában. *Acta Historica (Szeged)* 128: 101–108.
Hunyadi Zs.–Zimonyi I. (szerk.) *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 11. (220 p.)
Abd al-Khaliq, S.–Fodor, S.–Zimonyi, I. (szerk.) *Letters and words. Exhibition of Arabic calligraphy [Betűk és szavak. Arab kalligráfiai kiállítás] [Harufwa kalimat]*. Cairo. (84 p.)

2012

Középkori nomádok – korai magyarok. (Magyar Östörténeti Könyvtár 27.) Budapest. (189 p.)

2013

The chapter of the Jayhānī-tradition on the Pechenegs. In: Curta, F.–Maleon, B.–P. (szerk.) *The Steppe Lands and the World beyond Them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. Iași, 99–113.
Kipchaks and the Mongol campaigns against Eastern Europe. In: Kumekov, B. (szerk.) *Sbornik materialov meždunarodnoj naučnoj konferencii Kipčaki evrazii. Istorija, jazyk i pis'mennye pamjatniki, posvjaščennoj 1100 letiju Kimekskogo gosudarstva v ramkach dnei tjurszkoi pis'mennosti i kul'tury*. Astana, 52–61.

2014

A magyarság korai történetének sarokpontjai: Elméletek az újabb irodalom tükrében. (Magyar Östörténeti Könyvtár 28.) Budapest. (250 p.)
Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies. (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi 16.) București. (400 p.)
Vámbéry Ármán magyar őstörténeti képe a legújabb kutatások tükrében. In: Keller L. (szerk.) *Európából Ázsiába, és vissza – ismét: XI. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely, 17–30. [újradolgozása: Sárközy M. (szerk.) *Vámbéry (tanulmánykötet)*. Dunaszerdahely 2015, 279–289.]

Arab források a honfoglalás kori magyarokról. In: Sudár B.–Szentpéteri J.–Petkes Zs.–Lezsák G.–Zsidai Zs. (szerk.) *Magyar őstörténet – Tudomány és hagyományörzés*. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.) Budapest, 257–266.

West Old Turkic and the formation of the Hungarian tribal confederation. *Turkic Languages* 17: 214–223.

Zimonyi, I.–Kuzembaev, N.: *Mongol'skoe zavoevanie Dešt-i Kipčaka*. Pavlodar. (119 p.)

2015

Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 35.) Leiden–Boston. (432 p.)

A keleti magyarok a 10. századi muszlim szerzőknél. In: Gálffy L.–Sáringer J. (szerk.) *Fehér Lovag: tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szeged, 51–57.

Egyiptom a 13. század közepén. In: *Jean de Joinville Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. (A középkori francia történeti irodalom remekei 2.) Közreadja Csernus S. Jacques Le Goff könyvrészletével, Csernus S. és Zimonyi I. tanulmányaival. Budapest, 332–352.

Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Fordította: Ferincz I. A fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh L., Ferincz I., Font M., Kovács Sz., Polgár Sz., Zimonyi I. A tanulmányokat írta Balogh L., Ferincz I., Font M. és Kovács Sz. Szerkesztette Balogh L., Kovács Sz. Budapest. (398 p.)

2016

The Feast after the Siege of the Alan Capital in the Western Campaign of the Mongols. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 22: 241–256.

Bodun i El v rannem srednevekov'e. *Tjurkologičeskij sbornik* (2013–2014) 66–93. Kovács Sz.–Zimonyi I.: Besenyők, úzok és kunok a Kárpát-medencében. In: Zimonyi I.–Kovács Sz. (szerk.) *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. (Altajisztikai Tankönyvtár 6.) Szeged, 7–34.

Zimonyi I.–Kovács Sz. (szerk.) *Török nyelvű népek a középkori Magyar Királyságban*. (Altajisztikai Tankönyvtár 6.) Szeged. (224 p.)

Zimonyi, I.–Karatay, O. (szerk.) *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. (Turcologica 104.) Wiesbaden. (461 p.)

2017

Yeni Araştırmaların Işığında Armin Vámbéry'nin Eski Macar Tarihi ile İlgili Görüşleri. In: Kul, E.–Altaylı, Y. (szerk.) *Ölümünün 100. Yılında Armin Vámbéry Anma Toplantısı Bilirdirleri*. Ankara, 151–157.

MEGJEGYZÉSEK A MAGYAROKRA ALKALMAZOTT TÜRK NÉPNÉV KÉRDÉSÉHEZ

A bizánci forrásokban a magyarságra alkalmazott egyik idegen elnevezés a *türk* volt. Számos kutató tett már arra kísérletet, hogy megmagyarázza, hogyan lett a belső-ázsiai türkök önelnevezéséből a kelet-európai steppén, majd a Kárpát-medencében élő magyarság idegen elnevezése.

A 20. század első felétől Németh Gyula képviselte legmarkánsabban azt a nézetet, hogy az eurázsiai steppén élő népekre alkalmazott idegen elnevezések a történelmük lenyomatai, tükrözik az adott népnek más etnikai csoportokkal való érintkezését és keveredését.¹ Ehhez az alapkoncepcióhoz igazodott Némethnek a kazárokra alkalmazott *türk* népnévvel kapcsolatos nézete. Eszerint a kazárokat azért nevezték *türk*-nek például a bizánci források, mert birodalmuk türk vezetőréteggel és türk haderő segítségével jött létre. Németh tömören így foglalta össze nézetét: „Hangsúlyozzuk tehát, hogy a *türk* név a türk hódítás következtében került a kazárokhoz s e név eredetének minden más magyarázata lehetetlen. A türk hódítás és a kazárokkal való kapcsolat következtében szállott azután a türk név a magyarokra.”² Ehhez a véleményhez csatlakozva Ligeti Lajos úgy vélte, hogy mivel a „kazárok egy ideig a nyugati türk birodalomhoz tartoztak, e nevüket [t.i. a *türk* népnevet] megőrizték még a nyugati türk birodalom bukása után is. A magyarok maguk a kazár birodalomtól függő népként jutottak a *Τούρκοι* elnevezéshez”.³ Györffy György hasonlóképpen azt állította, hogy „Bizánc »török népek« fogalmat nem ismer, számára a »türk« egyenlő a »kagán népével«. (Uz, besenyő stb. például sohasem »türk«!) A »turkoi«

¹ Vö. THURY J.: „A magyarok eredete, őshazája és vándorlása”. *Századok* 30 (1896), 677–692, a vonatkozó rész 682–683, 690, 692; SEBESTYÉN GY.: *A magyar honfoglalás monái*. I. Budapest 1904, 26.

² NÉMETH GY.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930, 200, vö. 28, 176–177. Vö. ELTER I.: „A magyarok elnevezései arab forrásokban”. in *Honfoglalás és nyelvészet*. (A honfoglalásról sok szemmel 3.) Szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest 1997, 99–103, a vonatkozó rész 100–101; Németh más munkájában egy közvetlen türk–magyar érintkezéssel magyarázza a népnév magyarokra való alkalmazását (NÉMETH GY.: „A besenyők ismeretéhez”. *Magyar Nyelv* 18 (1922), 2–7, a vonatkozó rész 2–3. vö. HALASI KUN T.: „A magyarság kaukázusi története”. in *A magyarság őstörténete*. Szerk. LIGETI L. Budapest 1943 [repr. 1986], 71–99, a vonatkozó rész 73, 82, 85–86, 88, 98).

³ LIGETI L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986, 270–271, vö. 332.

elnevezés tehát csak a politikai struktúrára vonatkozik.”⁴ Kristó Gyula pedig így foglalt állást: „A türk név eredetileg a 6–7. századi belső-ázsiai törökök neve volt, akikről a kazárokra mint a nyugati Türk Birodalomból kivált népre (és az általuk vezetett állam népeire) szállt át. Ekként jutott a magyarokhoz, s mivel a magyar nép a 9. században megjelenését, életmódját, politikai berendezkedését tekintve töröknek számított, így a Kazár Birodalomból való kiválását követően is megmaradt az idegenek által a magyarságra (az onogur névből származó ongr, ungr, vengr stb. alakok mellett) használt egyik névként”.⁵

Felmerült az a lehetőség is, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév a magyarság etnogenezisével van kapcsolatban. Zsidai Zsuzsanna például azt feltételezte, hogy a magyarokhoz csatlakoztak törökök is, és a bizánciak ezt aényt kívánták a magyarságra alkalmazott *türk* népnévvel jelezni.⁶

Pauler Gyula azonban úgy gondolta, hogy a *türk* népnév a bizánci forrásokban több nép összefoglaló elnevezése volt. Véleménye szerint amikor „a VI. század második felében, a tulajdonképeni török név is ismeretessé lőn Byzanczban [...] és a byzanci írók, mint régebben scythának, később hunnak, töröknek kezdtek nevezni minden barbár népet, melylyel a Fekete-tenger mellékén, a Kaukázuson túl megismerkedtek, érintkeztek”.⁷ Róna-Tas András ezt a nézetet követve – de egyben Németh nézetét is beépítve abba – így vélekedett: „A Türk Kaganátus leigázta a kelet-európai steppe korábban odaérkezett török népeit, és követei már 568-ban jelentek a bizánci udvarban. Ettől kezdve a bizánci források *turkoi* néven nevezik a kelet-európai török népeket. [...] A IX. század elején azonban a bizánci forrásokban a szó használata leszűkül. Theophanész nagy *Kronográfiájában*, amely 813-ig állítja sorba az eseményeket, a *turkoi* már a kazárokat jelenti. Ezután mintegy száz évig a népnévet főleg – ha nem is teljes kizárólagossággal – a kazárok megjelölésére használták.”⁸ Szűcs Jenő szintén kételyeit fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a *türk* nép-

⁴ SZÜCS J.: »Gentilizmus«. A barbár etnikai tudat kérdése. (Tézisek és vita). *Történelmi Szemle* 14 (1971), 188–211, a vonatkozó rész 206.

⁵ KRISTÓ GY.–MAKK F.: *A kilencedik és a tizedik század története*. Budapest 2001, 60; vö. KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980, 138–139.

⁶ ZSIDAI ZS.: »Turkok az arab forrásokban – problémafelvetés egy népnév értelmezése kapcsán». *Keletkutatás* 2013/ősz, 5–17, a vonatkozó rész 15–16; vö. LÁSZLÓ GY.: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest 1978, 10; BÁLINT CS.: »Az ethnosz a kora középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.)». *Századok* 140 (2006), 277–347, a vonatkozó rész 295; SZABADOS GY.: »Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben». *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 135 (2013), 3–24, a vonatkozó rész 4, 7.

⁷ PAULER GY.: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest 1900, 3–4.

⁸ RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1996, 217; vö. RIPOCHE, J. P.: »Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban». *Századok* 111 (1977), 79–92. a vonatkozó rész 83; RÓNA-TAS, A.: »Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungartums». in *Studien zur Ethnogenese*. II.

névnek a magyarságra való használatát a kazároktól való politikai függéssel lehetne magyarázni. Úgy vélte „sokkal inkább arról van szó, hogy Bizánc látókörében ebben az időben a magyarok voltak a jellegzetesen »török« nép [...] [a magyarok] minden tekintetben megfeleltek az 567 körül Bizánc határain megjelent törökök jellemzésének. [...] A magyarság »türk« mivoltában azonban, úgy ahogy a 800-as években e népet Bizánc és az iszlám világa számontartotta, jelentős mértékben a legújabb, türk–kazár befolyás fejeződik ki.”⁹ Moravcsik Gyula is úgy vélekedett, hogy a magyarságra a bizánci forrásokban alkalmazott *türk* népnév a török nyelvű népek részéről a magyarságot ért kulturális hatással (jövevényszavak, törzs-, személy- és méltóságnevek), és a magyarsággal összeolvadt török nyelvű etnikai csoportokkal magyarázható.¹⁰ Darkó Jenő pedig úgy vélte, hogy a névadás mögött a bizánci írók azon elképzelése húzódik meg, hogy a *türkök* földje a Kaukázustól északra helyezkedik el. Mivel pedig – Darkó szerint – a magyarság is itt élt vándorlása egy szakaszában, így a bizánci szerzők rájuk is használni kezdték a *türk* népnevet.¹¹

Míg az eddigi felsorolt kutatók azzal számoltak, hogy a *türk* névnek a magyarságra való alkalmazására – a bizánci szerzők pontos ismereteit tükrözve – a kazárokkal vagy más nomád népekkel való politikai és/vagy kulturális kapcsolatuk miatt került sor, Harmatta János erről másképpen vélekedett. Ő úgy gondolta, hogy „minden olyan elgondolás tévesnek bizonyult, amely ezt a jelenséget a magyarok török nyelvű voltával vagy különböző török népekhez fűződő etnikai vagy politikai kapcsolataival akarta magyarázni (a bizánci írók a *Toûρκοι* népnevet ekkor már nem használják a kazárokra, de nem nevezik e névvel a bolgárokat vagy a kabarokat sem) [...] Bölcs Leo, aki először nevezi így a magyarokat, harcmódjuk alapján őket tévesen a 6. századi középfélszigeti törökökkel azonosította, akiknek harcmódját a Maurikios-féle *Taktika* részletesen leírta, s amelyet annyira azonosnak talált a magyarokéhoz, hogy csekély kiegészítésekkel egészében átvette a magyarok harcmódjának a leírására.”¹²

Az idézett elméletek tehát háromféleképpen – illetve ezeket kombinálva – magyarázták a bizánci *türk* (*Toûρκοι*) népnévnek a magyarságra való alkalmazását:

(Reinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Abhandlung 78.) Opladen 1988, 107–142, a vonatkozó rész 119/16. jegyzet.

⁹ SZÜCS J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest 1997, 168–169.

¹⁰ MORAVCSIK GY.: *Bizánc és a magyarság*. Budapest 1953, 30.

¹¹ DARKÓ J.: *A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánczi íróknál*. Budapest 1910, 49–51; vö. NAGY G.: „A honfoglalók és a turkok”. *Ethnographia* 19 (1908), 65–80, a vonatkozó rész 68–71.

¹² HARMATTA J.: „A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban”. in *Honfoglalás és nyelvészet*, 119–140; a vonatkozó rész 126–127; vö. HARMATTA J.: „A honfoglalás mai szemmel”. *Magyar Nyelv* 94 (1998), 129–151, a vonatkozó rész 144.

1. A magyarság a belső-ázsiai türkök illetve a birodalmukból kivált kazárok révén jutott a *türk* népnévhez, amely arra utal, hogy a magyarság egykor beletartozott a Türk és/vagy a Kazár Kaganátusba.
2. A bizánci szerzők a *türk* népnévet a magyarság nomád életmódja, és a steppe más nomád népeihez hasonló kulturális és katonai jellegzetességei miatt kezdték használni. A *türk* népnév tehát a bizánci szerzőknél a kelet-európai illetve a Kaukázustól északra élő nomád népekre alkalmazott általános elnevezés volt.
3. A magyarság harcmódorát a 9–10. század fordulóján VI. (Bölcs) Leó császár (886–912) azonosnak tekintette a 6. századi belső-ázsiai türkökével, így az azokra alkalmazott *türk* népnévet tévesen a magyarságra is használni kezdte.

A továbbiakban részletesen megvizsgálom ezen elméletek forrásbázisát. Ennek első lépcsőjeként sorra veszem, hogy a bizánci forrásokban egyáltalán mely esetekben használták a *türk* népnévet a kazárok jelölésére. Az adatok összeállításához Moravcsik kiváló kézikönyvét használtam,¹³ és minden olyan forrásrészletet ismertetek, amelyet ő a kazárokkal kapcsolatba hozott. Szó szerinti idézetet csak abban az esetben adok, ha a szöveg értelmezése azt megkívánja.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév – mint egyedi megkülönböztető név, és nem mint összefoglaló elnevezés¹⁴ – a bizánci források mellett néhány muszlim és latin forrásban is megjelenik.¹⁵ Ezekben az esetekben azonban világosan kimutatható, hogy az adott szerzők a bizánci gyakorlatot vették át. Tehát a kérdést, hogy a bizánci szerzők miért hívták *türk*nek a magyarságot, magukból a bizánci forrásokból kell megválaszolnunk.¹⁶

¹³ MORAVCSIK, GY.: *Byzantinoturcica*. II. Zweite durchgearbeitete Auflage. (Berliner Byzantinische Arbeiten 11.) Berlin 1958, 321.

¹⁴ Vö. BALOGH L.: „Notes on the Western Turks in the Work of Theophanes Confessor”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58 (2005), 187–195, a vonatkozó rész 192.

¹⁵ HÓMAN B.: „A magyar nép neve a középkori latinságban”. *Történeti Szemle* 6 (1917), 129–158, a vonatkozó rész 130–131; LEWICKI, T.: „Les noms des hongrois et de la Hongrie chez les médiévaux géographes arabes et persans”. *Folia Orientalia* 19 (1978), 35–55, a vonatkozó rész 48–50; OLAJOS T.: „Felhasználatlan bizánci forrás a magyarság korai történetéhez”. *Antik Tanulmányok* 33 (1987–88), 24–27, a vonatkozó rész 26; OLAJOS T.: „Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez”. *Századok* 132 (1998), 215–222, a vonatkozó rész 219–222; ZIMONYI, I.: „Why were the Hungarians Referred to as Turks in the Early Muslim Sources”. in *Néptörténet–Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szerk. KÁROLY L.–KINCSES NAGY É. Szeged 2001, 201–212, a vonatkozó rész 201–203; ELTER, A *magyarok elnevezései arab forrásokban*, 100–101; ELTER I.: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged 2009.

¹⁶ ZIMONYI, Why were the Hungarians Referred, 202–203; vö. DARKÓ, A magyarokra vonatkozó népnévek, 35.

A Moravcsik által idézett források áttekintése után azonnal világossá válik, hogy az adatok egy része nem az önálló kazár államra, illetve annak vezető etnikumára vonatkozik, mint azt korábban a kutatók gondolták.¹⁷ A források egy jelentős része a 627 körül Hérakleios bizánci császárral (610–641) szövetséget kötő nyugati-türk uralkodó által küldött kazár segédcsapatokra használja a *türk* elnevezést. Mivel tudjuk, hogy a kazárok ekkor beletartoztak a Nyugati-Türk Kaganátusba, a rájuk használt *türk* elnevezés ezekben a forrásokban erre a tényre utal.¹⁸ Így Theophanés¹⁹, Niképhoros pátriárka,²⁰ valamint Geórgios Kedrénos²¹, Geórgios Monakhos²² és Symeon magister²³ vonatkozó passzusait további vizsgálódásainkból kizárhatjuk.

A második csoportba Theophanés négy szöveghelye sorolható, amelyek a 8. században a Kaukázus vidékén harcoló *türkökről* tesznek említést, akik alatt a Kazár Kaganátus haderejét kell értenünk.²⁴ Mivel azonban Theophanés két híre bizonyosan, két híre pedig valószínűleg egy szír forrás görög fordításából való átvétel,²⁵ így azok a szír, és nem a bizánci források népnévhasználatát tükrözik. Így ezeket a forráshelyeket további vizsgálódásunkból szintén kizárhatjuk.

Ha azonban az eddig felsorolt forrásokról megállapíthatjuk, hogy voltaképpen nem alkalmasak annak igazolására, amire eddig felhasználták őket, akkor a kazárokat *türk* néven említő bizánci források száma 8 forrás 21 szöveghelyéről, 3 forrás 3 szöveghelyére apad. Azonban a fennmaradó források értelmezése sem problémamentes.

¹⁷ GERLAND, E.: „Die persischen Feldzüge des Kaisers Heraklios”. *Byzantinische Zeitschrift* 3 (1894), 330–373, a vonatkozó rész 363–365; GROUSSET, R.: *The Empire of the Steppes*. New Brunswick 1970, 179; OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003, 105.

¹⁸ Vö. BOMBACI, A.: „Qui était Jebu Xak'an?”. *Turcica* 2 (1970), 7–24; ZUCKERMAN, C.: „La petite augusta et le Turc. Epiphania-Eudocie sur les monnaies d'Héraclius”. *Revue numismatique* 150 (1995), 113–126; DOBROVITS M.: „Herakleios nomád szövetségeseiről”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 21.) Szerk. BALOGH L.–KELLER L. Budapest 2004, 38–44.

¹⁹ *Theophanis chronographia*. I. Recensuit DE BOOR, C. Lipsiae 1883, 315.

²⁰ Nikephoros Patriarch of Constantinople *Short History*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13.) Text, translation and commentary by MANGO, C. Washington 1990, 54–59, 66–67.

²¹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab BEKKERO, I. I. Suppletus et emendatus. Bonnae 1838, 719, 727, 729–730; vö. MORAVCSIK GY.: *A magyar történet bizánci forrásai*. (A magyar történettudomány kézikönyve I. 6/b.) Budapest 1934, 97, 122–123, 129.

²² *Georgii monachi chronicon*. II. Edidit DE BOOR, C. Lipsiae 1904, 670.

²³ *Leonis Grammatici chronographia*. Ex recognitione BEKKERI, I. Bonnae 1842, 150–151; *Symeonis magistri et logothetae chronicon*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 44/1.) Recensuit WAHLGREN, S. Berolini et Novi Eboraci 2006, 159₅₈ (109,6).

²⁴ *Theophanis Chronographia*. I. 407, 409, 433, 435; *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Ed. MANGO, C.–SCOTT, R. Oxford 1997, 563, 567, 600, 602.

²⁵ BALOGH, *Notes on the Western Turks*, 190–193.

A kisázsiai Patara város 4. századi püspökének, Methodiosnak a neve alatt egy ismeretlen szerző (Pseudo-Patharai Methodios) egy – a 7. század második felére (legkésőbb a 8. század elejére) datálható²⁶ – szír nyelvű apokaliptikus „jóslatokat” tartalmazó művet készített, amelyről görög majd erről latin és ósláv fordítás is készült.²⁷ Ebben a műben a szerző megjegyzi: „A rómaiak birodalma ellen fogott fegyvert a makedónok (vagyis az egyiptomiak) birodalma, ám leveretett. S bizony a barbárok birodalma is így járt; ők (azaz a türkök és avarok) szintén leverettek a római birodalom által.”²⁸ Moravcsik a szövegben szereplő *türk*öket a kazárokkal azonosította.²⁹ Ez a nézet azonban nem ad megnyugtató magyarázatot a szöveg állítására. A forrás keletkezése idején a kazárok állama egyáltalán nem szenvedett vereséget a Bizánci Birodalomtól. Annál is kevésbé, mert a két állam között kevés konfliktus volt a 7–8. században, amelynek fő oka egyrészt a közös ellenség, a muszlimok elleni harc, másrészt az érdekszférák – relatíve – kicsi szakaszon való érintkezése volt, amely nagyban csökkentette a háborús konfliktus létrejöttének a lehetőségét.³⁰ Ha a forrás – kissé homályos – utalása az avarok háttérbeszorulására az Avar Kaganátus 7. századi hatalomvesztésére vonatkozik – ahogy azt Szádeczky-Kardoss interpretálta³¹ –, úgy a *türk*ökkel történt eseményeket is ennek fényében kell (lehet) értelmezni. A 7. szá-

²⁶ KMOŠKÓ, M.: „Das Rätsel des Pseudomethodius”. *Byzantion* 6 (1931), 273–296; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* I. 426; KMOŠKÓ M.: *Szír írók a steppe népeiről*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 20.) Budapest 2004, 38–46.

²⁷ A forrás egyes változataival kapcsolatos problémákra lásd: REININK, G. J.: „Der Edessenische »Pseudo-Methodius«”. *Byzantinische Zeitschrift* 83 (1990), 31–45; *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 220.) Hrsg. REININK, G. J. Lovanii 1993.

²⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998, 324; *Die Apocalypse des Pseudo-Methodius die ältesten griechischen und lateinischen Übersetzungen*. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 570.) Hrsg. AERTS W. J.–KORTEKAAS, G. A. A. Lovanii 1998, 132–135 [10,5]; OLAJOS T.: *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*. (Opuscula Byzantina 12.) Szeged 2014, 77–79.

²⁹ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 97, 129.

³⁰ A kazár–bizánci kapcsolatokra lásd: NOONAN, TH. S.: „The Khazar–Byzantine World of the Crimea in the early Middle Ages: the Religious Dimension”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 10 (1998–1999), 207–230; BROOK, K. A.: „Khazar–Byzantine Relations”. in *The Turks*. I. Eds. GÜZEL, H. C.–OĞUZ, C. C.–KARATAY, O.. Ankara 2002, 509–515; NOONAN, TH. S.: „Bizánc és a kazárok: vajon különleges kapcsolat fűzte össze őket?”. in *A bizánci diplomácia*. (Varia Byzantina 11.) Szerk. SHEPARD, J.–FRANKLIN, S. Budapest 2006, 148–180; ZUCKERMAN, C.: „The Khazars and Byzantium. The First Encounter”. in *The World of the Khazars*. (Handbook of Oriental Studies 17.) Ed. GOLDEN, P. B.–BEN-SHAMMAI, H.–RÓNA-TAS, A. Leiden–Boston 2007, 399–432.

³¹ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai*, 324; vö. ISTRIN, V.: *Otkrovenie Mefodija Patarskago i apokrifčeskija videnija Daniila v vizantijskoj i slavjano-russkoj literaturah*. *Izsledovanie i teksty*. Moskva 1897, 172–173.

zadban a belső-ázsiai türkök hatalma pedig valóban összeomlott a kelet-európai steppén.³² A bizánciak számára ettől kezdve eltűntek, mint hatalmi tényezők. Amennyiben ezen interpretáció helyénvalónak bizonyul, úgy szövegrészletünk nem a kazárokról szól, hanem a belső-ázsiai türkökről, illetve a nyugati csoportjukra az ún. nyugati-türkökre.

A második Moravcsik által megadott forrás a 4. században élt Ephraim khersoni püspöknek – aki az (ortodox) egyház térítőjeként tevékenykedett a kelet-európai steppén – az életéről szóló mű. A püspök életét tárgyaló forrás egyes kéziratai eltérnek a működési terület megnevezésében. Míg a kéziratok egy részében *Szkítia* van megadva, addig három kéziratban ezen a helyen *Türkiát* találunk. Tekintve, hogy a szent életében a türkök belső-ázsiai népe még nem volt ismert a bizánciak előtt, így ez utóbbi névhasználat csak az eredeti szövegben való anakronisztikus változtatásként értelmezhető.³³ Czebe – Latyšev illetve Kulakovskij nézetét elfogadva – *Türkiát* a Kazár Kaganátussal azonosította. Míg azonban Latyšev a forrás keletkezését – a belső-ázsiai türkök kelet-európai uralmának kronológiáját figyelembe véve – legkésőbb a 7. századra tette, addig Czebe ennek idejét egészen a 9. századig kitolta. Czebe érve az volt, hogy a 6–9. században a kazár államra a *Türkia* nevet szinonimaként használták a bizánci források.³⁴ Ezt a véleményt Moravcsik is elfogadta.³⁵ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Türkia* adat csak a forrás 11–12. századi kézírataiban található meg, abban az időben, amikor a Kazár Kaganátus már nem létezett, vagy legfeljebb a kazárok egyes jelentéktelen csoportjai vegetáltak még a kelet-európai steppe peremvidékén.³⁶ Czebe érve pedig a *Türkia* névnek a Kazár Kaganátusra való használatára éppen Theophanész azon passzusai voltak, amelyekről fentebb már megállapítottuk, hogy végső soron egy szír forrásból való átvételek, és nincsenek kapcsolatban a bizánci források névhasználatával.

Az utolsó forrás, amelyet meg kell említenünk, egy 10. századi bizánci lexikon, amely a *tudun* címmel kapcsolatban megjegyzi, hogy az egy *türk* méltóságnév.³⁷ A

---

³² SINOR, D.: „The establishment and dissolution of the Türk empire”. in *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. D. SINOR. Cambridge 1994, 285–316, a vonatkozó rész 308–310.

³³ CZEBE, J.: „Ephraim, Missionär von Tourkia”. *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), 106–113, a vonatkozó rész 110; KOSSÁNYI, B.: „Ephraim, bischof von Cherson, missionär der »оугры«”. in *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Institutes und des Collegium Hungaricum in Berlin, dem Andenken Robert Graggers gewidmet*. Berlin 1927, 97–101, a vonatkozó rész 97.

³⁴ CZEBE, *i.m.* 111; vö. KOSSÁNYI, *i.m.* 97–98.

³⁵ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 97, 129; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 561, II. 320.

³⁶ BROOK, K. A.: *The Jews of Khazaria*. Lanham–Boulder–New York–Toronto–Plymouth 2010², 155–156.

³⁷ *Etymologicon Magnum*. Ed. GAISFORD, TH. Amsterdam 1962, 763₂₄.

bejegyzést Moravcsik Theophanés vagy Niképhoros pátriárka munkájából való átvételnek tekintette.³⁸ Theophanés művében a 6203. év alatt azt találjuk, hogy Kherison kormányzója és a (kazár) kagán személyes képviselője volt a *tudun*.³⁹ Niképhoros pedig szintúgy ezt állítja.⁴⁰ Ez a nézet azonban legfeljebb feltevésnek, és nem biztos ténynek tekinthető. A forrás esetében az általam elérhető munkák nem adnak meggyőző bizonyítékokat a szöveghely származásával kapcsolatban. A bizonytalanságot jelezheti az is, hogy maga Moravcsik a kazár és a türk címek között is szerepelteti forrásunk adatát.⁴¹

Megállapíthatjuk tehát, hogy a bizánci szerzőknek az a gyakorlata, hogy a kazárokat a *türk* népvétet alkalmazták csak bizonytalan – semmiképpen sem széles körben használt – forráshelyekkel adatolható, amelyekkel szemben áll számos forrás egybehangzó tanúságtétele: a bizánci források elsöprő többségében a kazárokat a *kazár* (Χάζαροι) név alatt szerepelnek a 7–10. században.⁴² A magyarságra alkalmazott *türk* népnév a 9–10. század fordulójáról rendelkezik biztos adatokkal. Ez időben a kazárokat a bizánci szerzők már kétségtelenül a *kazár* névvel jelölték. Ezek után úgy véljük, joggal kételkedhetünk abban, hogy a bizánci szerzők a magyarságot a kazárokkal való kapcsolata miatt illették a *türk* népnévvel.

Még ennél is rövidebben túlléphetünk a második megoldási kísérleten. Moravcsik egyszerű kézikönyvének egyszerű áttekintése után is azonnal szembetűnik, hogy a *türk* népvétet a bizánci szerzők nem alkalmazták a kelet-európai steppén – vagy annak szomszédságában – élő nomád népekre, mint például az avarok, a bolgárok, a besenyők, a kunok, az úzok vagy a mongolok. Sem anakronisztikusan a belső-ázsiai türkök feltűnése előtt már ismert népekre, mint a heftaliták, a hunok, a kutrigurok, az utigurok, az ogurok, a szabirok vagy a szaragurok.⁴³ Ez alapján teljesen kizárhatjuk azt, hogy a *türk* népvétet a bizánci szerzők a kelet-európai illetve a Kaukázustól északra élő steppei népek általános jelölésére használták volna.

³⁸ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai* 120.

³⁹ *Theophanis Chronographia*. I., 377–380; *The Chronicle of Theophanes Confessor*, 527–528.

⁴⁰ Niképhoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 106–113.

⁴¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, I. 257, II. 321. A *tudun* cím széles körben ismert volt az eurázsiai steppe népei között: CHAVANNES, E.: *Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux*. Paris 1900, 21, 24, 141; MAU-TSAI, L.: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I. (Göttinger Asiaatische Forschungen 10.) Wiesbaden 1958, 9, II. 498–499; GOLDEN, P. B.: *Khazar Studies. An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*. I. (Bibliotheca Orientalis Hungarica 25/1.), Budapest 1980, 215–216; SZÁDECEZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai*, 285, 288, 289, 302, 303.

⁴² MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 335–336.

⁴³ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 359–360; vö. DARKÓ A magyarokra vonatkozó népvételek, 36.

A harmadikként említett megoldási kísérlet esetében idéznünk kell Moravcsik véleményét. Ő VI. (Bölcs) Leó császárnak azt a tévedését, hogy a 6–7. századi belső-ázsiai türkökről is megemlékező ún. Maurikios-féle *Taktika* szövegét átvéve abba saját korának *türkjeire* ('magyarok') vonatkozó betoldásokat eszközölt az alábbiéppen magyarázta: „Minthogy azonban Leó – másutt megfigyelt eljárásával ellentétben – forrása »türk«-jei és saját kora »türk«-jei viszonyáról mélységesen hallgat, fel kell tételeznünk, hogy Leó a forrásában szereplő és az általa ismert »türk«-et azonosaknak tartotta, vagyis meg volt róla győződve, hogy forrása is a magyarokról szól. A császári szerző tehát teljesen jóhiszeműen járt el. Minthogy a magyarokat »türk« néven ismerte – hogy e név nem lehetett a magyarok bizánci irodalmi vagy archaizáló neve, az a mondottakból következik – s forrásában megtalálta a türkök harcmódorának részletes jellemzését, abban a hiszemben, hogy a két »türk« nép azonos, mint kora igazi gyermeke, aki előtt az írásnak nagyobb varázsa és hitele volt, mint a szóbeli értesüléseknek, egyszerűen kiírta forrását, melynek szövegén azonban értesülései alapján néhány változtatást eszközölt.”⁴⁴ Moravcsik kiválóan mutatott rá, hogy VI. (Bölcs) Leó munkájában a 6. századi *türkök* ('belső-ázsiai türkök') és a 10. századi *türkök* ('magyarok') között a kapcsolatot a népnévük és nem az azonos harcmódor teremtette meg. Ez utóbbi csak megerősítette a császárt abban, hogy a két *türk* népesség voltaképpen egy és ugyanaz. Ezt megerősítik Philothéosz és Arethasz passzusai, amelyek már VI. (Bölcs) Leó művének megírása előtt a magyarságra illetve egy csoportjukra a *türk* nevet használták.⁴⁵

Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* elnevezés nem a Türk, vagy a Kazár Kaganátussal való kapcsolatukat jelzi, és nem is összefoglaló elnevezése a kelet-európai steppe nomád népeinek. Az a feltevés sem igazolható, hogy VI. (Bölcs) Leó császár kezdte volna tévedésből használni ezt a népnévet a magyarságra.

Mivel azonban számos bizánci szerző a 9–10. század fordulójától *türk*nek nevezte a magyarságot, mindenképpen érdemes áttekinteni azon bizánci forrásokat, amelyek ezen időszakra vonatkoztatva szintén használják ezt a népnévet nem a magyarság vagy a kazárok, hanem más népek jelölésére. A 9–10. században két olyan népességről tudunk még, amelyre a bizánci források a *türk* népnévet használták: az ún. vardarióta *türkök* és a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türkök*.

A vardarióta türkök egy bizánci szolgálatban állt népesség volt, amelynek lakhelye Thesszalonikétől északra a Vardar-folyó völgyében volt. A vardarióta türkök

⁴⁴ MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai*, 136.

⁴⁵ OIKONOMIDÈS, N.: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972, 208–209; Arethae archiepiscopi Caesariensis *Scripta minora*. II. Recensuit WESTERINK, L. G. Lipsiae 1972, 27; MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988², 13, 35; OLAJOS T, *Bizánci források az Árpád-kori magyar történelemhez*, 13–16.

balkáni megjelenését több kutató is Theophilos császár (829–842) idejére helyezte.⁴⁶ Ez a nézet Pseudo-Kodinos egy passzusára megy vissza, ahol a szerző a vardarióták balkáni letelepedését egy olyan császár tettének állítja be, akinek a neve helyén a forrás kézírataiban *lacuna* van.⁴⁷ Gottlieb (Theophilus) Lukas Friedrich Tafel – talán azért, mert a forrás a vardarióta türkök nyelvét perzsának mondja – azt feltételezte, hogy ők azonosak a Theophilos császár idején bizánci szolgálatba állt perzsa sereggel.⁴⁸ Ennek megfelelően a forrásba Theophilos császár nevét beillesztette, amely „adatot” még Moravcsik is átvette.⁴⁹ Ezen adat nélkül a vardarióta türkök balkáni megjelenését – a források hallgatása miatt – a 9. századra nem tehetjük. Így már csak ebből adódóan is aligha tekinthetjük őket a magyarságra használt *türk* népnév „forrásainak”.

Mindezek tükrében meglepő, hogy a kutatás szinte teljesen figyelmen kívül hagyta azt a lehetőséget, hogy a magyarságra alkalmazott *türk* népnév kapcsolatban állhat a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türkökkel*. A Bagdadi Kalifátus hadseregében a 8–9. században jelentős változás történt. Az Omajjádok és az Abbaszidák polgárháborúja során a birodalom fegyveres erejének arab származású tagjai zömében az előbbieket oldalán vettek részt a harcokban. A nagyrészt khoraszániak által támogatott Abbaszidák ezért győzelmük után módszeresen kiszorították a hadsereg zsold fejében harcoló csoportjából az arabokat, és saját harcosaikkal töltötték fel azt. E mellett már a 8. század második felétől a kalifák nagyszámú rabszolgával rendelkeztek, amelyek egy részét katonai feladatokra is alkalmazták. Al-Ma'mun (813–833) és al-Mu'tasim (833–842) kalifák uralkodása idején ezek a hadseregen belül már jelentős katonai erőt képviseltek. Az ő idejükben megvásárolt rabszolgák nagy részét a muszlim források *türk*nek (türk) nevezik, és tudjuk, hogy azok középp-ázsiai területekről illetve Kelet-Európából⁵⁰ származtak. Nyilvánvaló tehát, hogy a források *türk* neve ezekben az esetekben nem népnév, hanem az eurázsiai steppe népeire a muszlim szerzők által használt összefoglaló elnevezés.⁵¹ A vásárlás mellett zsákmányként is kerültek rabszolgák a kalifák birtokába. Ennek a politikának

⁴⁶ TAFEL, TH. L. F.: „Macedonica”. *Reisisches Museum für Philologie* 5 (1837), 157–203, a vonatkozó rész 192; NÉMETH J.: „Kisebb ural-altaji telepedések a Balkán-félszigeten”. *Budapesti Szemle* 222 (1931), 397–412, a vonatkozó rész 401; MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 322.

⁴⁷ Pseudo-Kodinos *Traité des offices*. Introduction, texte et traduction par VERPEAUX, J.. Paris 1966, 182; vö. Codini *Curopolatae de officialibus Palatii Cpolitani et de officiis magnae Ecclesiae liber*. Ex recognitione BEKKER, I. Bonnae 1839, 38.

⁴⁸ Vö. TREADGOLD, W.: *The Byzantine Revival 780–842*. Stanford 1988, 295, 298–305.

⁴⁹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica*, II. 322.

⁵⁰ GOLDEN, P. B.: „Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service”. *Journal Asiatique* 292 (2004), 279–309, a vonatkozó rész 294.

⁵¹ Vö. ISMAIL, O. S. A.: „Mu'tasim and the Turks”. *Bulletin of the school of Oriental and African Studies* 29 (1966), 12–24, a vonatkozó rész 14–15, 18.

a célja az volt, hogy egy a kalifának minden tekintetben hű sereget hozzanak létre. Míg korábban a *türk*ök jelentéktelen katonai erőt képviseltek a kalifátus hadseregén belül, addig al-Muʿtašim idejére a források már 3000 és 70 000 fő között adják meg a létszámukat.⁵² Ennél talán pontosabb – és a felső érték tekintetében mindenképpen realisabb – adatokat ad meg ASSADOV, aki részletes vizsgálatát követően a *türk* katonák létszámát a 9–10. század fordulóján 20–25 ezerre becsülte.⁵³ A *türk*öknek nemcsak mint egyszerű katonák vették hasznukat, hanem mint testőrök, hadvezérek és kormányzók is. Al-Muʿtašim kalifa csapatainak magas rangú parancsnokai közül Ašnās, Itāh, Bughā al-Kabīr, Wašīf és még az iráni származású al-Afsīn is a kalifa *türk*jei közé tartoztak. Hogy a rabszolgakatonák ne keveredjenek a főváros, Bagdad lakosságával, és így ne vegyenek részt egy esetlegesen a kalifa elleni fellépésben, al-Muʿtašim 836-ban áthelyezte a kormányzati központot Szamarába.⁵⁴ Ez utóbbi lépés jelzi a *türk*ök társadalmi és politikai súlyának mértékét. A *türk*ök al-Muʿtašim uralkodása után is fontos tényezői voltak a kalifátus politikai életének. Al-Mutawakkil kalifát (847–861) a *türk*ök egy csoportja ölte meg, így hát nem ok nélkül írhatta al-Ṭabarī a 9. századra vonatkoztatva, hogy a kalifákat a *türk*ök tették trónra vagy távolították el.⁵⁵ Ezeknek a *türk*öknek a Bizánci Birodalommal való kapcsolatairól pedig számos forrás megemlékezik.

⁵² PIPES, D.: „Turks in early Muslim Service”. *Journal of Turkish Studies* 2 (1978), 85–96, a vonatkozó rész 89; PIPES, D.: *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System*. New Haven–London 1981, 148; vö. ISMAIL, Muʿtašim and the Turks, 17, 20–21.

⁵³ ASSADOV, F.: „The Strength and Budget Expenses of Turkish Guards under the Abbasids in VIII–X centuries”. in: *The Turks*. II., 48–53.

⁵⁴ A *türk*öknek a Bagdadi Kalifátuson belüli szerepére lásd: FRYE, R. N.–SAYILI, A. M.: „Turks in the Middle East before the Saljuqs”. *Journal of the American Oriental Society* 63 (1943) 194–207, a vonatkozó rész 203–204; ISMAIL, Muʿtašim and the Turks, 12–24; MAINZ, E.: „Die Türken in der klassischen arabischen Literatur”. *Der Islam* 21 (1933), 279–285; PIPES, *Slave Soldiers and Islam*, 144–158; PIPES, *Turks in early Muslim Service*, 85–96; CAHEN, C.: *Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig*. Budapest 1989, 211–216; AYALON, D.: „The military reforms of Caliph al-Muʿtašim”. in AYALON, D.: *Islam and Abode of War. Military slaves and Islamic adversaries*. Aldershot–Brookfield 1994, I. 1–39; GORDON, M. S.: „The turkish officers of Samara: revenue and the exercise of authority”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999) 466–493; GORDON, M. S.: *The Breaking of a Thousand Swords. A History of the Turkish Military of Samara (A. H. 200–275/815–889 C. E.)*. Albany 2001; GOLDEN, P. B.: „Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: Onomastic Notes”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12 (2002–2003), 15–27; KENNEDY, H.: *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*. London–New York 2003, 118–147; GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms*, 279–309; TÖSÉR M.: „A kalifa a császár ellen. Az amorioni hadjárat (838)”. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005), 633–659, a vonatkozó rész 637–642.

⁵⁵ GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service*, 300–305; GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service: Onomastic Notes*, 17–18.

838-ban al-Mu^ctašim uralkodása alatt került sor egy súlyos támadásra a Bizánci Birodalom ellen. Ebben az évben a kalifa seregei betörték a kisázsiai bizánci területekre. A támadók két részre osztoztak. Az egyik 30 000 fős csoportot, amelyben 10 000 *türk* volt, al-Afsin vezette. A második sereg, amelyet a kalifa irányított, 50 000 főből állt.⁵⁶ Ennek elővédjét Ašnās vezette. A bizánci csapatok Dazimon városának közelében július 22-én megtámadták al-Afsin seregét. Az ütközet elején a bizánciak megfutamították a muszlim csapatokat, de a *türk* lovasság ellentámadást indított. A császári sereg hadsorai a folyamatosan záporozó nyilak hatására felbomlottak, majd általános menekülés kezdődött. Theophilos császárt és közvetlen környezetét azonban a muszlimok bekerítették, és csak másnap sikerült a császárt a súlyos kelepceből kimenekíteni. Ebben a hadjáratban a muszlim seregtestek élén találjuk al-Afsin és Ašnās mellett Itāh-ot, Bughā al-Kabirt és Wašifot is.⁵⁷

Az ütközetről a bizánci források is részletesen szólnak. A 10. század közepén alkotó Jóséphos Genesisios megemlékezett a 838. évi dazimoni csatában a kalifa oldalán harcoló keleti *türkök* mintegy 10 ezer harcosáról.⁵⁸ Ezt a hírt átvette tőle a *Theophanes Continuatus*,⁵⁹ tőle pedig Jóannés Skylitzés is. Ő azonban még a bujida Šamsām ad-Dawla-val kapcsolatban megjegyezte, hogy 20 ezer *keleti türk* zsoldost fogadott a szolgálatába. Amikor pedig a *türkök* származásáról ír, megjegyzi, hogy a *türkök* – akik szerint a hunok egy fajtája – régen a Kaukázus vidékén éltek.⁶⁰ Ez alapján a 15. századi Theodóros Gazés is a *türkök* két, európai ('magyarság') illetve

⁵⁶ TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 441. 406. jegyzet. Mások túlzónak tartják a sereglétszámokat (vö. TÖSÉR, A kalifa a császár ellen 643/50. jegyzet; KMOSKÓ, *Szír írók a steppe népeiről*, 221).

⁵⁷ BURY, J. B.: „Mutasim's march through Cappadocia in A.D. 838”. *The Journal of Hellenic Studies* 29 (1909) 120–129; PIPES, Turks in early Muslim Service, 90–91; TREADGOLD, *The Byzantine Revival*, 297–300; TÖSÉR *A kalifa a császár ellen*, 633–659.

⁵⁸ *Genesisios*. Ex recognitione LACHMANNI, C. Corpus Scriptorum Byzantinae. Bonnae 1934, 67¹⁵, 68¹⁶, 68²¹⁵; Genesisios *On the reigns of the emperors*. Translation and Commentary KALDELLIS, A. Canberra 1998, 62–63.

⁵⁹ Theophanes Continuatus, Ioannes Camenita, Symeon Magister, Georgius Monachus. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae) Ex recognitione BEKKERI, I. Bonnae 1838, 127¹, 127²⁰.

⁶⁰ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*. Recensuit THURN, I. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5.) Berolini–Novi Eboraci 1973, 75⁴⁹⁻⁵⁰, 76⁶⁸, 76⁷⁰, 77⁹⁷, 333⁸⁴, 442⁸⁶, 442⁸⁸; *Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie*. I. (Byzantinische Geschichtsschreiber 15.) Übersetzt, eingeleitet und erklärt von THURN, H. Graz–Wien–Köln 1983, 108–110; Jean Skylitzès. *Empereurs de Constantinople*. (Réalités Byzantines 8.) Texte tradiut par FLUSIN, F. et annoté par CHEYNET, J.-Cl. Paris 2003, 69–70, 278, 368; John Skylitzes *A synopsis of Byzantine history, 811–1057*, Intr., text and notes transl. WORTLEY, J. New York 2010, 416–417. Szerzőnk itt természetesen egy a hunok eredetével kapcsolatos történetet emelt át a türkökről szóló leírásába. A leírás toposz, a magyarság történelmére vonatkozóan hiteles adatot nem őrzött meg.

ázsiai csoportjáról emlékezik meg.⁶¹ A Bagdadi Kalifátus hadseregében harcoló *türk*öket más bizánci források is említik.⁶²

A Bagdadi Kalifátus azon gyakorlata, hogy az uralkodó védelmét nomád harcosokkal lássák el, hatást gyakorolt a Bizánci Birodalomra is.⁶³ A kutatók V. León császár (813–820) uralkodása idejére teszik a *hetaireiai* alakulat megszervezését, amelynek egy része már I. Basileios császár (867–886) idején idegen zsoldosokból állt. Ezek között VI. (Bölcs) Leó idején már adatolhatóak – akárcsak a Bagdadi Kalifátus esetében – a fergánaiak, a kazárok és a *türk*ök.⁶⁴ Ezeket a *türk*et pedig a 9. század végétől a kutatók elsöprő többsége már magyar harcosoknak tartja.⁶⁵

Az tehát egyértelmű, hogy a bizánci szerzők jól ismerték a 9. században a Bagdadi Kalifátuson belül élő *türk*öket. A rájuk használt *Toûρκοι* elnevezés, pedig nem más, mint a muszlim források *türk* (*türk*) nevének bizánci megfelelője. A Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türk*ökre, valamint a Bizánci Birodalom határai mentén feltűnő magyarokra vonatkozó forrásokban megmaradt leírások – nem egy esetben szinte szórul-szóra azonos példákat emelve ki – tökéletes jellemzését adják az eurázsiai steppe nomád harcosainak. Ezek szerint a *türk*ök – akár színlelt menekülés során a nyeregből hátrafordulva is – nagy pontossággal szüntelenül lövik nyilaikat az ellenségre. A *türk*ök nyílzáporának nem lehet ellenállni. Több időt töltenek lovaik nyergében, mint a földön. A *türk*ök és lovaik rendkívül állhatatosan viselik a megpróbáltatásokat és az időjárás viszontagságait. Az ellenség gyenge pontját hamar felismerik, és ott támadnak. A *türk*ök kancatejet isznak. Legritkább tulajdonság

⁶¹ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 342.

⁶² *Incerti scriptoris Byzantini saeculi X. liber de re militari*. Recensuit VÁRI, R. Lipsiae 1901, 21, 22; *Sylloge Tacticorum, quae olim »Inedita Leonis Tactica« dicebatur*, in lucem prolata curis DAIN, A. Paris 1938, 47, 115; *Three Byzantine Military Treatises*. (Fontium Historiae Byzantinae 25.) Text, translation and notes: DENNIS, G. T. Washington 1985, 280–281; vö. LUTTWAK, E.: *The Grand Strategy of the Byzantine Empire*. Cambridge–London 2009, 312.

⁶³ GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulâms*, 283.

⁶⁴ OIKONOMIDÈS, N.: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris 1972, 327–328; vö. GOLDEN, *Khazar Turkic Ghulâms*, 296; GOLDEN, *Khazar Turkic Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service: Onomastic Notes*, 26.

⁶⁵ CZEBE GY.: „A Turko-byzantinische Miszellen. II.”. *Kőrösi Csoma-Archivum* 1 (1921–1925), 306–310. a vonatkozó rész 309; MORAVCSIK, *A magyar történet bizánci forrásai*, 128; KRISTÓ, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 139, 302; MAKK F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Második bővített és átdolgozott kiadás (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996, 15; OIKONOMIDÈS, *Les listes de préséance*, 208–209; OIKONOMIDÈS, N.: „Some Byzantine State Annuitants: Epi Tes (Megales) Hetaireias And Epiton Barbaron”. *Byzantine Symmeikta* 14 (2001), 9–28, a vonatkozó rész 20.

közöttük az irigység; függetlenségüket mindenkivel szemben megőrzik.⁶⁶ A példákat hosszan sorolhatnánk még.

Mivel tehát a közép-ázsiai törökök és a 9. századi magyarság harcmódora teljesen azonosnak tűnhetett a bizánci szerzők szemében, megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy a magyarságra azért kezdték el alkalmazni a kortárs közép-ázsiai nomádokra már használt *türk* népnevet, mert azt feltételezték, hogy voltaképpen egy népesség két csoportjáról van szó. Ha a következtetésünk helyes, akkor Jóséphos Genesios, a *Theophanes Continuatus*, valamint Jóannés Skylitzés, illetve Théodoros Gazés keleti *türk*jei ('közép-ázsiai törökök') párhuzamát Nikolaos Mystikos és a 12. századi *krónika nyugati türk*jeiben ('magyarok'), illetve Jóannés Skylitzés (nyugati) *türk*jeiben valamint Theodóros Gazés Duna mentén élő *türk*jeiben kell látnunk.⁶⁷ Talán az sem lehet pusztán véletlen, hogy a magyarság *türk* népnév alatt elsőként egy olyan esemény kapcsán tűnik fel a bizánci forrásokban, amely a Bagdadi Kalifátus haderejében harcoló *türk*ök 838. évi dazimoni győzelmével közel azonos időre datálható.⁶⁸

Mindezek tükrében érdemes megvizsgálni VII. Kónstantinosz Porphyrogennétos császár (913–959) beszámolóját a Perzsia vidékére telepedett magyarokról. A tudósítás szerint a magyarság – a császár szerint valamikor a 9. században – Levedi vezeté-

---

⁶⁶ Vö. HARLEY WALKER, C. T.: „Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the »Exploits of the Turks and the Army of the Khalifate in General«”. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 47 (1915), 631–697; *The Islamic World*. Ed. MCNEILL, W. H.–ROBINSON WALDMAN, M. New York–London–Toronto 1973, 113; KISS M.: „Al-Ġāhiz *Manāqib at-turk* című értekezése és a šuʿūbiyya mozgalom”. in *Orientalista Nap 2003*. Szerk. BIRTALAN Á.–YAMAJI M. Budapest 2003, 50–60, a vonatkozó rész 54. A magyarokra: MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 16–23; *A honfoglalás korának írott forrásai*, (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szerk. KRISTÓ GY. Szeged 1995, 28, 54–56, 198–199, 213–216, 248–256; vö. THURY, J.: „A régi magyar és török hadviselés”. *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888), 562–600, a vonatkozó rész 564, 568, 582–583; MESTERHÁZY K.: „Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál”. *Századok* 128 (1994), 320–334, a vonatkozó rész 329–330; GIEßAUF, J.: „A lovasnomád fegyverzet és harcmódor az ellenfelek beszámolóinak tükrében”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, 26–37, a vonatkozó rész 31. A steppei lovasíjászoknak a bizánci kultúrkörben kialakult megítélésére lásd: KEAGI, W. E. JR.: „The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia”. *Speculum* 39 (1964), 96–108.

⁶⁷ Vö. MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 25, 338.

⁶⁸ MORAVCSIK, GY.: „Sagen und Legenden Über Kaiser Basileios I”. *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 59–126, a vonatkozó rész 74; KRISTÓ, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, 79; KRISTÓ–MAKK, *A kilencedik és a tizedik század története*, 29; MORAVCSIK, *Bizánc és a magyarság*, 39. A hír forrásértékével kapcsolatos problémákra lásd: SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról”. *Antik Tanulmányok* 22 (1975), 148–154, a vonatkozó rész 152; BALOGH L.: „Az Anales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*, 112–123, a vonatkozó rész 121.

sével kazár érdekszférában élt, amikor besenyő támadás érte őket. A forrás ezután az alábbiakat mondja:

„Amikor a türkök [t.i. a magyarok] és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevén mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, a másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzü nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik. [...] A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, és gyakran hoznak választ tőlük ezeknek”⁶⁹

A kutatók elsöprő többsége a forrásrészlet interpretálása során abból indult ki, hogy a szerző minden adata magyar csoportok migrációjára vonatkozik. A forrásnak azonban kínálkozik egy másfajta értelmezése is. A forrás szerzője a magyar informátorától szerzett adatait saját ismereteinek felhasználásával értelmezte. A keleten maradt magyar csoport lokalizációjára már ez alapján tett kísérletet.

A *Perzsia* név kétségtelenül a Bagdadi Kalifátust jelenti. Fel kell ezután tennünk azt a kérdést, hogy egy bizánci szerző vajon milyen, a Bagdadi Kalifátusban élő *türk* etnikai csoport 9. századi feltűnéséről és 10. századi létéről bírt adatokkal?

VII. Konstantinos Porphyrogennétos császár perzsiai *türk*jei voltaképpen a Bagdadi Kalifátus *türk*jeivel (‘közép-ázsiai törökök’) azonosak, és a magyarsággal nincsenek kapcsolatban. A császárt kizárólag a két nép nevének egyezése vezette arra, hogy a két etnikumot összekapcsolja.⁷⁰ Hogy ilyen tévedések nem voltak egyedülállóak a gazdag írásbeliséggel rendelkező bizánci szerzők esetében, arra példaképpen éppen a császár apjának, VI. (Bölcs) Leó császárnak az esete lehetne bizonyíték. Ő a 6–7. század fordulóján született ún. Maurikios-féle *Taktika* átdolgozása során azonosította – főképpen a rájuk alkalmazott nevek azonossága folytán – a forrásában szereplő belső-ázsiai türköket, és a bizánci forrásokban az ő idejében szintén *türk*nek nevezett magyarokat. Már fentebb hivatkoztunk Jóannés Skylitzés és Theodóros Gazés híradásaira, akik – pusztán csak az azonos népnév alapján – a *türkök* két csoportját – a kárpát-medencei magyarságot és a Bagdadi Kalifátusban illetve a Kis-ázsiaiában élő *türköket* – teljesen tévesen egy korábban együtt élt etnikum részeinek tekintették. Egy 10. századi bizánci forrás, a *Georgius Monachus Continuatus* szláv fordítója az előtte lévő szövegben szereplő *türk* népnévet, amely voltaképpen a belső-ázsiai türkökre vonatkozott, minden további nélkül *ungrinak* (‘magyar’) fordította le, pusztán azért mert a 10. századi bizánci forrásokban a *türk* népnévnek már ez volt a jelentése, és így egy a belső-ázsiai türkökre vonatkozó hírt a magyarság történel-

⁶⁹ MORAVCSIK, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*, 43–45.

⁷⁰ Ahogy ezt Thúry is tette: THÚRY J.: „A magyaroknak »szavarti-aszfali« neve. II.” *Századok* 31 (1897), 391–403, a vonatkozó rész 393.

mének részévé tett.⁷¹ VII. Kónstantinos Porphyrogennétos sem tett másként, mint a felsorolt szerzők. Amikor értesült arról, hogy a *türk*ök ('magyarság') egy része keleten elszakadt a nyugatra vándorlóktól, az előbbi csoportot azonosította azzal a *türk* ('közép-ázsiai törökök') csoporttal, amelynek a 9–10. századi Bagdadi Kalifátusbéli (*Perzsia*) létéről számos bizánci szerző megemlékezett. Így a minden bizonnyal magyar informátortól származó hírébe irodalmi adatai alapján egy földrajzi kiegészítést tett. A számára ismeretlen helyen élő keleti *türk*öket ('volga-vidéki magyarság') a számára ismerős keleti *türk*ökkel ('közép-ázsiai törökök') azonosította, és így elhelyezte a „magyarság” egy csoportját a Bagdadi Kalifátusba.

---

⁷¹ BALOGH L.: „Hérakleios ugri szövetségesei”. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 119 (2004), 3–9, a vonatkozó rész 6; *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Ford. FERINCZ I. A jegyzeteket írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ.–POLGÁR SZ.–ZIMONYI I. A tanulmányokat írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ. Szerk. BALOGH L.–KOVÁCS SZ. Budapest 2015, 285–286.

Notes to the question of applying the name *Turk* on Hungarians

Byzantine authors of the 9th–10th centuries called the Hungarians *Turks*. Some Muslim and Latin sources also adopted the practice observable in Byzantine sources. The question why the ethnonym *Turk* was used in connection with Hungarians was the subject of many scholarly works. As the Hungarians lived under Khazar rule for a long period, some scholars thought that the Hungarians received the name from the Khazars. Others assumed that the name *Turk* in Byzantine sources simply meant 'nomad'. As the Hungarians lived a nomadic life in the 9th century, the Byzantine authors called them by the name *Turk* legitimately. According to other scholars, this was the consequence of a misunderstanding. Emperor Leo the Wise (886–912) thought that the so-called Maurikios' tactics was mentioning the Hungarians when talking about the tactics and weapons of the *Turks* ('Inner Asian Turks'). From this time the Byzantine authors called the Hungarians *Turks*.

However, these theories seem to be erroneous. In fact, the Byzantine authors believed that the Hungarians had a common origin with the Central Asian *Turk* warriors in the army of the Caliphate of Bagdad in the 9th–10th centuries. These warriors were called *Turks* by the Muslims. Accordingly, the Byzantine authors began to use the name *Turk* for the Hungarians too.

SZEMÉLYES HIGIÉNYIA ÉS FÜRDŐKULTÚRA A NOMÁD NÉPEKNÉL

A nomád népekről szóló különböző leírások és beszámolók gyakorta emlékeznek meg a nomádok külsejéről, így ruha- és hajviseletük mellett személyes tisztaságukról is. A gyakran lakonikusan rövid leírásokból persze sok esetben nem lehet kihámozni azt, hogy egy-egy szerző pontosan mit gondol az adott nomád személy vagy csoport ruházatáról, hajviseletéről,¹ avagy tisztaságáról külön-külön, így ezek a leírások sokkal inkább egyfajta általános benyomást tükröznek. Ráadásul igazolható, hogy a nomádokról beszámoló szerzők jelentős része életében egyetlenegy nomáddal sem találkozott, így nem meglepő módon beszámolóik gyakorta nem közvetlen élményekből vagy tapasztalatokból származnak, hanem az adott szerzőkhöz csupán közvetett módon eljutó információkból, hallomásokból, szóbeszédéből táplálkoznak. Nem véletlen tehát, hogy oly sok ezekben a leírásokban a sztereotípiák, a negatív, tendenciózus beállítás.

Az elmúlt évtizedekben sokan foglalkoztak már az antikvitásban gyökerező általános „nomád képpel”, amellyel kapcsolatban tehát számos toposz hagyományozódásával is számolhatunk. Mindazonáltal azt sem szabad gondolnunk, hogy a hiperkritika jegyében minden nomádokról szóló általános jellemzést egyszerű toposzként kellene értelmeznünk.² Ezt már csak azért sem szabad megtennünk, mert a nomádok különböző leírásaiban valóban tetten érhető számos hasonlóság mellett komoly különbségek is megfigyelhetők. Az egyik ilyen jelentős különbség épp a nomádok tisztaságával összefüggő megjegyzések kapcsán figyelhető meg az eltérő forráscsoportokban. A letelepültek által gyakorta hangoztatott rendkívül negatív nomád képbe (ezek a népek barbárok, kegyetlenek, állatiasak stb.) szinte „harmonikusan” simulnak bele azok a megjegyzések, amelyek a csoportok piszkosságáról, mocskosságáról, ápolatlanságáról számolnak be:

¹ Az írott forrásokban megjelenő hajviseletekre vonatkozó megjegyzések kiemelkedő fontosságáról, a frizurák akár etnikumspecifikus jellegéről lásd: BÁLINT CS.: „Az ethnosz a kora középkorban (A kutatás lehetőségei és korlátai)”. *Századok* 140 (2006), 277–346, a vonatkozó rész 332; lásd még valamivel újabban BÁLINT CS.: „Az avarok”. *Rubicon* 2011/11, 4–17, a vonatkozó rész 4–5.

² Vö. az utóbbi időszakból pl. KRADIN, N. N.: „Nomadism, Evolution and World-systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development”. *Journal of World System Research* 8 (2002), 369–388; BECKWITH, CH. I.: *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton 2009, xxi–xxiii. stb.

„...a türkök és az avarok haja [...] fésületlen, piszkos, elhanyagolt és visszatetsző módon közbefűzéssel befont” (Agathias I 3,4).³

„Mi a legnagyobb óvatossággal őrizkedtünk tőlük, mivel ők a leggonoszabb és legpiszkosabb türkök, s a leginkább hajlamosak az ölésre.” (Ibn Fadlān).⁴

A sort a koszos, sőt bűdös, ápolatlan nomádokról szinte a végtelenségig lehetne folytatni, ugyanakkor a legmeglepőbb módon korántsem vélekedik így minden írott forrásunk a nomádokról:

„A szkíták [...] tetőtől talpig kellemes illatot árasztanak [...] bőrük tiszta lesz, és csak úgy ragyog.” (Herodotos IV. 75).⁵

„Ezek a magyarok szemrevaló és szép külsejű emberek” (Gardīzī).⁶

Nem kétséges tehát, hogy míg forrásaink egy része rendkívül negatív képet fest a nomádok általános higiéniai állapotáról, addig más szerzők kifejezetten pozitívan nyilatkoznak ugyanarról a kérdésről. Vajon miképp lehet ez?

Természetesen ez az ellentmondás akár azzal is feloldható, hogy az egyes nomád közösségek eltérő higiéniai viszonyait tételezzük fel. Az utóbbi évtizedek steppetörténeti kutatásai ugyanakkor egyértelműsítették, hogy a nomád életforma viszonylagos állandósága ellenére az analógiaképzésnek is megvannak a maga korlátai, ezért a Krisztus születése előtti 6. században élt szkítákat nagy körültekintéssel szabad csak összehasonlítani mondjuk a 20. század elején nomadizáló közép- és belső-ázsiai

---

³ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998, 18; vö. NECHAEVA, E.: „The »Runaway« Avars and Late Antique Diplomacy”. in *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity.* Ed. by MATHISEN, R. W.–SHANZER, D. Farnham 2011, 175–184, a vonatkozó rész 176.

⁴ IBN FADLÁN: *Beszámoló a volgai bolgárok földjére tett utazásról.* Ford. SIMON R. Budapest 2007, 44; vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* 3. kiadás. Sajtó alá rendezte: GYÖRFFY GY. Budapest 1986, 96–99; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.) Budapest 1997, 48–49. – A 49. oldalon Zimonyi István által összeállított további irodalommal.

⁵ HÉRODOTOSZ: *A görög–perzsa háború.* Ford. MURAKÖZI GY. Budapest 2000, 291; vö. ROLLE, R.: *The World of the Scythians.* Berkeley–Los Angeles 1989, 93–94.

⁶ *A honfoglalás korának írott forrásai.* OLAJOS T., H. TÓTH I. és ZIMONYI I. közreműködésével szerk.: KRISTÓ GY. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged 1995, 38 (a továbbiakban KRISTÓ); vö. ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest 2005, 39, 259–260.

közösségekkel.⁷ Ennek alapján tehát nemcsak egyes nomád csoportok specifikumaként tekinthetünk az őket jellemző tisztálkodási szokásokra, de akár kronológiai, vagy esetleg regionális különbségek is magyarázhatják a fenti ellentmondást. Annak ellenére azonban, hogy ilyen tényezőkkel is minden bizonnyal számolnunk kell, a problémát kétség kívül nem egyszerűsíthetjük le egyszerű kronológiai vagy éppen földrajzi kérdésre, hiszen akár ugyanazon népről (így a belső-ázsiai türkökről vagy épp a honfoglaló/kalandozó magyarságról) is maradtak fenn negatív és pozitív leírások egyaránt, a probléma megoldása tehát valószínűleg jóval összetettebb.

Természetesen annak eldöntése, hogy egy történeti korszakban egykor élt emberi közösség vagy csoport összességében „tisztának” vagy „ápoltnak” tartható-e, szinte a lehetetlennel határos, hiszen egyrészt nem lehet a mai, 21. századi „ápoltság” fogalmunkat interpolálni több száz, sőt több ezer évvel ezelőtti történeti periódusok és egykor volt népcsoportok viszonyaira. Azaz egy az ókorban vagy a középkorban egyes közösségek által „ápoltnak” vagy tisztának számító személy vagy csoport könnyedén tűnhetne a ma embere számára piszkosnak, ápolatlannak. Tehát az ápoltság fogalma rendkívül relatív. Másrészt komoly problémát okozhat e kérdés eldöntésében a léptékváltás problematikája is, azaz egy adott nomád személy (például egy, a bizánci udvarba küldött követ) ápoltsága vajon a népének általános vonásait tükrözi-e, avagy pusztán csak az adott személy sajátosságait? Ezt valószínűleg sohasem fogjuk tudni eldönteni. De nem mehetünk el a társadalmi különbségek adta kérdések mellett sem: azaz egy adott nomád közösség előkelői és alacsonyabb társadalmi szinten elhelyezkedő tagjai vajon ugyanolyan higiéniai normákat követtek-e? Avagy vajon az adott közösség női és férfijai között voltak-e ebből a szempontból különbségek? Ezek eldöntése ugyancsak roppant nehéz vagy még inkább lehetetlen!

Úgy vélem, hogy e kérdésekben lényegében csak belső keletkezésű források, illetve az adott közösséghez tartozó régészeti leletek igazíthatnának el bennünket. Sajnos azonban a viszonylag kisszámú, nomádokhoz kapcsolható, „belső keletkezésű” forrás egyáltalán nem, vagy csak többszörösen közvetett módon érinti kutatásunk tárgyát. Az orkhoni türk és ujjur rovásírásos feliratok például lényegében semmit sem árul-

---

⁷ A 19–20. században e térségekbe eljutó, az eltűnőben lévő nomád életforma utolsó képviselőit megfigyelő és azokat leíró beszámolók tehát csak különös óvatossággal vethetők össze az ókor vagy a középkor nomád népeinek egykor volt kultúrájával. Vö. HUMPHREY, C.–SNEATH, D.: *The End of Nomadism? Society, State and Environment in Inner Asia*. Durham 1999; legutóbb: McDONELL, R.: *The Civilization of Perpetual Movement: Nomads in the Modern World*. London 2016.

nak el az őket készítő közösség higiéniai viszonyairól.⁸ De ugyanez mondható el a szintén belső keletkezésű nomád forrásnak tartható *Mongolok Titkos Történetéről* is.⁹

E források szerzői valószínűleg a legkevésbé sem tartották szükségesnek, hogy akárcsak említés szintjén a türkök, avagy a mongolok tisztálkodásának kérdéséről írjanak.

A nomádokhoz kapcsolható – témánk szempontjából fontos – régészeti leletek pedig sajnos ugyancsak korlátozott számban állnak rendelkezésre. A temetők leletanyagából a zömmel női sírokba helyezett tükrök,¹⁰ vagy az olyan pipereeszközök, mint a fülkanalak, fésűk, csipeszek, illatszeres tégelyek árulkodhatnak a sírokban eltemetettek tisztálkodási szokásairól.¹¹ Ezek a tárgyak a szkíta kortól kezdődően egészen a középkorig, sőt a kora újkorig a nomád közösségek temetőiben is előfordulnak, de kis számuk és szűkös interpretációs lehetőségeik összességében nem alkalmassak egy-egy nagyobb közösség higiéniai szokásainak feltérképezésére. A régészeti leletek hiánya azonban összességében nem feltétlenül utal maradéktalanul egyúttal a tisztálkodási szokások teljes hiányára is. Erre jó bizonyíték Herodotos fent már részben idézett passzusa is, amely teljes terjedelmében így hangzik:

---

⁸ Vö. BERTA Á.: *Szavaimat jól halljátok... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004. – Hacsak olyan többszörösen közvetett információkat nem számolunk ide, mint az illatszerek emlegetése: pl. „Mosusz illatú brokát” (Bilgä Qaγan É 11, BERTA, i.m. 192 – vö. KING, H. A.: *Scent from the Garden of Paradise: Musk and the Medieval Islamic World*. Leiden–Boston 2017, 27–28). Vagy olyan konkrét szituációkat, amelyek esetében bármiféle tisztálkodás jóformán kizárható: „a Kök Öng [folyón] átkelve a sereget meneteltetve éjjel-nappal hét napig víz nélkül vonultam...” (Bilgä Qaγan DK, BERTA, i.m. 201).

⁹ *A mongolok titkos története*. Mongolból fordította: LIGETI L. Budapest 1962; RACHEWILTZ, I. DE: *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Vol. 1–2. Leiden–Boston 2006.

¹⁰ Ezek Kárpát-medencei példáit Kulcsár Valéria és Istvánovits Eszter gyűjtötte össze: ISTVÁNOVITS E.–KULCSÁR V.: „Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. – Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken”. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31/2 (1993), 9–58. A kérdéssel legutóbb Alexandra Caroline Moyer foglalkozott egy PhD disszertáció keretei között: MOYER, A. C.: *Deep Reflection: An Archaeological Analysis of Mirrors in Iron Age Eurasia*. Minneapolis 2012.

¹¹ Pl. PÁLÓCZI HORVÁTH A.: „Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon”. in *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és Mezőföldön*. (Gyulai Katalógusok 2.) Sorozatszerk.: HAVASSY P. GYULA 1996, 7–36, a vonatkozó rész 17; RÉVÉSZ L.: „Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján”. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998), 523–532, a vonatkozó rész 524–525; GARAM, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Budapest 2001, 165; LÖRINCZY G.–STRAUB P.: „Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez I.”. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 9 (2003), 171–187, a vonatkozó rész 172 (további irodalommal!).

„A szkíták nemezsátor alatt átforrósítanak köveket, kendermagokat szórnak rájuk, s ezek az odahintett magok pörkölődés közben annyi gőzt árasztanak, hogy bármelyik hellén gőzfürdőt felülmúlnák. A szkíták pedig, miközben élvezik a gőzt, kurjantanak. Az asszonyok viszont cédrus- és tömjén fadarabokat zúznak szét az érdes felületű köveken, vizet öntenek rá, péppé gyúrnak, és bekenik vele egész testüket és arcukat. Ettől aztán tetőtől talpig kellemes illatot árasztanak, s ha másnap leszedik a pépet, bőrük tiszta lesz, és csak úgy ragyog.” (Herodotos IV. 75).¹²

Nem nehéz belátni, hogy egy ilyen típusú „objektum” – azaz egy olyan, tisztálkodásra használt alkalmatosság, mely egy nemezsátorból, felforrósított kövekből, valamint különféle illatszerekből állt (és így egyfajta gőzfürdőként funkcionált) – régészeti azonosítása lényegében a lehetetlennel határos. Mint ahogyan ugyancsak lehetetlen régészeti eszközökkel azonosítani a Herodotos által leírt „gőzfürdőhöz” valószínűleg nagyban hasonlító, de már a 10. században Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár által leírt „türk fürdőt”:

„A mensuratornak [azaz a császári kíséretnek] magával kell vinnie... a türk fürdőt, azaz skytha csergét, keleti szattyánból készült bőr víztartállyal.” (*De ceremoniis aulae Byzantinae* 466₄₋₅)¹³

Annak eldöntése, hogy pontosan mi is volt ez a „türk fürdő, azaz skytha cserge”, korántsem egyszerű. A kérdésről magáról, illetve a *cserge* szó etimológiájáról Németh Gyula írt tanulmányt az 1960-as években,¹⁴ legutóbb pedig Berta Árpád és Róna-Tas András foglalta össze a szó török etimológiájával kapcsolatos nézeteket *West Old Turkic* című munkájukban.¹⁵

A *cserge* a feltételezések szerint egy különleges sátor, talán nemezsátor lehetett – ahogyan ezt Konstantinos Porphyrogennétos is írja, egy puha bőrből készült víztartállyal, gyakorlatilag tehát egy „utazó tusolóval”. Sajnos a csergéhez, illetve az említett tartályhoz felhasznált anyagok a földbe kerülve ugyancsak elbomlanak, így régészeti leletek híján arról sem alkothatunk képet, hogy mennyire lehetett elterjedt

¹² HÉRODOTOSZ: *i. m.*; ROLLE, *i. m.* 93–94. – A kövek melegítésére használt eszközöket ld. a 94. oldalon; vö. FRITZSCHE, W.: „Zur Geschichte des Saunabades”. *Sauna-Archiv* 1 (1978), 1, 3–8.

¹³ MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. – Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium*. Összegyűjt., ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK GY. Budapest 1988, 34; vö. KRISTÓ, *i. m.* 136.

¹⁴ NÉMETH GY.: „Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században”. *Magyar Nyelvőr* 89 (1965), 231–234; de vö. már korábban: GYÓNI M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szóraványemlékei*. Budapest 1943, 133.

¹⁵ RÓNA-TAS, A.–BERTA, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. (Turkologia 84.) Wiesbaden 2011.

ennek az eszköznek a használata a nomádok körében.¹⁶ De abból kiindulva, hogy a tudós császár munkájában odáig jut, hogy a bizánciaknak épp e nomádok által használt eszköz rendszeresítését javasolja, feltehető, hogy jól ismert, széles körűen használt tárgyról lehetett szó, amely mellett nagy valószínűség szerint praktikuma, azaz könnyű súlya, jó szállíthatósága és a felhasznált alapanyagok alapján relatív olcsósága is szólt. A nomádok (vagy legalábbis egyes csoportjaik) tehát – még ha erre vonatkozóan valóban csak szórványos adatsorral is rendelkezünk – valóban rendelkezhettek olyan eszközökkel/alkalmatosságokkal, melyek a tisztálkodásukat, illetve a személyes higiéniájukat szolgálták.

A nomádok tisztálkodási igényének, sőt esetleges fürdőkultúrájának kétségtelen bizonyítéka persze egy olyan zömmel maradandó anyagból (kőből stb.-ből) készült építmény lehetne, amely egy bizonyíthatóan nomádok által uralt/lakott területen jól korhatározható régészeti környezetből előkerülve támaszthatná alá előbbi feltételezésünket.

Meglepő módon erre az elvi lehetőség meg is van, mindjárt itt, a Kárpát-medencében is. Az 5. században ugyanis Attila hun fejedelem udvarába egy kelet-római követséggel érkező írástudó, Priskos rhétor a hun uralkodó székhelyével kapcsolatban a következő beszámolót hagyományozta ránk:

„A király palotája mögött nem sokkal maradt el Onégésiosé, amelynek szintén volt fakerítése, csak nem tornyokkal díszítve, mint Attiláé. Nem messze a kerítéstől volt egy fürdő, amelyet Attila után a szkíták közt a leghatalmasabb, Onégésios építtetett, Pannoniából hozatván a hozzávaló követ, mert errefelé a barbároknak nincs semmijük, sem kövük, sem fájuk, hanem még a fát is máshonnan hozatják. A fürdő építője, aki Sirmionból hadifogolyként került ide, találmányának díjául szabadságot remélt, azonban még több fáradsággal járó foglalkozásba cseppent, mint amennyivel a szkíta szolgaság jár: Onégésios ugyanis fürdőinassá tette, s a fürdésnél kellett segídeznie Onégésiosnak és társainak.” (Priskos)¹⁷

¹⁶ Ugyanakkor az avar kor Kárpát-medencei sírleletei között nem túl nagy számban ugyan, de előfordul egy jellegzetes tárgytípus, az úgynevezett csont szopóka, amellyel kapcsolatban talán nem teljesen kizárt, hogy akár a Bíborbanszületett által említett bőr víztartályok lezárására is szolgálhatott: ERDÉLYI I.–NÉMETH P.: „A Várpalota-gimnáziumi avar temető”. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969), 167–198, a vonatkozó rész 180; TOMKA P.: „A Győr, Téglavető-dűlői avar temető belső csoportjai”. *Arrabona – A győri múzeum évkönyve* 13 (1971), 55–97, a vonatkozó részek 72, 80; BALOGH CS.–P. FISCHL K.: *Felgyő, Ürmös-tanya*. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Monumenta Archeologica 1.) Szeged 2010, 203–204, 222, 253, 396, 404. stb.

¹⁷ *Priskos rhétor töredékei. Követségben Attila, a hunok nagykirálya udvarában*. SZILÁGYI S. fordítását javította és kiegészítette: PATAY-HORVÁTHA. Szerk., a jegyzeteket és az utószót írta: SZEDELÉDI ZS. Máriabesnyő 2014, 29; vö. BLOCKLEY, R. C.: *The fragmentary classicising historians of later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. 1–2*. Liverpool 1981–1983.

Amennyiben a kérdéskörrel foglalkozó filológusok, történészek és régészek megítései helyesek, az említett központ valahol a mai Magyarország területén, az Alföldön helyezkedhetett el,¹⁸ így viszont legalább egy kőből épített fürdőnek lennie kellett a hunok központi uralmi területén is.

Annak eldöntése persze, hogy az említett Onégésios (más forrásban Hunigasius) milyen etnikumú volt, vagy, hogy egyáltalán nomád személy volt-e (vagy esetleg egy Attila szolgálatába lépett germán vagy nyugat-római származású valaki),¹⁹ korántsem egyszerű, így az sem bizonyítható maradéktalanul ebben az esetben, hogy valóban nomádok (is) használták e fürdőt.²⁰

De szerencsére vannak olyan további írásos bizonyítékaink, amelyek ez utóbbi feltevés lehetőségét (már hogy nomádok (is) használták Attila fővárosának kőből épült fürdőjét) akár jelentősen is erősíthetik, még ha ezen adatok voltaképpen már nem a hunokra, hanem a 6–7. századi Kárpát-medencei avarokra és a 11. századi kelet-európai polovecekre, azaz a kunokra vonatkoznak.²¹ E források ugyanis alátámasztják, hogy a nomádoknak (vagy legalábbis vezetőrétegüknek) valóban volt igénye a letelepültek által épített fürdők használatára:

---

¹⁸ BÓNAI.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest, 1993, 59–62; THOMPSON, E. A.: *A hunok*. Szeged 2003, 91–103 stb. – Arról nem is beszélve, hogy a hunok által az 5. század első felében elfoglalt Dunántúl, azaz az egykori római Pannonia provincia területéről számos, a hunok odaérkezését megelőzően létesült római fürdőépítményről van tudomásunk. A szakirodalomban gyakorta hangoztatott álláspont, hogy – bár ennek mértékét roppant nehéz megállapítani – a római infrastruktúra, így az utak, bizonyos épületek stb. a hun korban is használatban lehettek, így maradéktalanul azt sem zárhatjuk ki, hogy a hunok dunántúli beköltözése során egykori római fürdőket (vagy azok maradványait) is láthattak (esetleg még használhattak is?).

¹⁹ MAENCHEN-HELFEN, O.: *The World of the Huns: Studies in Their History and Culture*. Berkeley–Los Angeles–London 1973, 389; vö. MARTINDALE, J. R.: *Prosopography of the Late Roman Empire. Vol. 2. A.D. 395–527*. Cambridge 1980; PRITSACK, O.: „The Hunnic Language of the Attila Clan”. *Harvard Ukrainian Studies* 6 (1982), 428–476, a vonatkozó rész 459–460.

²⁰ A kőből épült fürdő a zömmel feltehetően nomád sátrakból és faépítményekből álló hun fejedelmi központ esetleges beazonosításához is támpontot nyújthatna egyébként a jövőben. Vö. KISS A.: „V–VI. századi Kárpát-medencei uralkodók – régész szemmel”. *Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis* 25–26 (1989–1990), 201–220, a vonatkozó rész 203; TROGMAYER O.: *Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai*. Budapest 2005.

²¹ A kun–polovec azonosításáról ld: KELLER L.: „Qipčaq, kuman, kun. Megjegyzések a polovecek önelnevezéséhez”. in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Szerk.: FELFÖLDI SZ.–SINKOVICS B. (Magyar Östörténeti Könyvtár 20.) Budapest 2001, 138–147; KOVÁCS SZ.: „Ekinči ibn Qočkar, a qunok és a polovecek”. in *„Fons, skepsis, lex.” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szerk.: ALMÁSI T. – RÉVÉSZ É. – SZABADOS GY. Szeged 2010, 235–245.

„[Az avar kagán] Anchialost [ma a Fekete-tenger partján található Pomorje, F. Sz.] körüldúlta és a környező falvakat pusztította. Ám a meleg fürdők épületét, úgy mondják, nem bántotta. Olyan hír jutott tudomásunkra, miszerint a kagán asszonyai itt fürdöztek és a fürdőhasználat ellenszolgáltatásaként azt kérték tőle, hogy ne rombolja le a vizekhez tartozó épületeket. Ezek a vizek állítólag jól tesznek a fürdőzőknek és elősegítik egészségüket.” (Theophylactus Simocatta I, 3–4).²²

Aligha véletlen tehát, hogy a hunokat követően a Kárpát-medencébe költöző avarok kagánja, Baján is fürdő építésére kért mesterembereket a bizánci udvarból, amit a bizánci udvar láthatóan nem is tartott különösebben furcsa kérésnek. Az persze más kérdés, hogy az így küldött mestereket az avar fejedelem végül a sirmiumi Száva-híd építéséhez vezényelte!²³

Sajnos forrásaink nem számolnak be arról, hogy Baján cselétől függetlenül, a híd megépítését követően végül épült-e bizánci jellegű fürdő az avarok földjén, de Szentpétery József az avar kagáni központ meghatározására tett kísérletei során a korai avar időszakban nem vetette el egy Balatonhoz közeli kagáni centrum lehetőségét sem, amellyel kapcsolatban azt is megjegyzi, hogy a helyszín kiválasztása akár a tisztálkodás igényével is összefüggésben lehetett.²⁴

Az alábbi, a *Poveszty vremennih let*, azaz a „Régmúlt idők elbeszélése” című, a Ki-jevi Rusz első krónikájának tartható évkönyvben található történet viszont már közel 500 évvel későbbi – 1095-ben lezajló – eseményeket idéz fel:

„Ugyanabban az évben a polovec [azaz kun] Itlar és Kitan eljöttek Vlagyimirhoz békét kötni. [...] vasárnap reggelre pedig, a reggeli istentisztelet órájában, Ratyibor felfegyverezte apródjait, és megparancsolta, hogy fűtsék be a fürdőt. És Vlagyimir elküldte Bjangyuk nevű apródját Itlar druzsinájáért, és ezt mondta Bjangyuk Itlarnak. «Vlagyimir fejedelem hívat benneteket e szavakkal: „Ha felöltöztök a meleg fürdő-

²² SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 60; vö. THEOPHÜLAKTOSZ SZIMOKATTÉSZ: *Világtörténelem*. Ford., a bevezetést és a jegyzeteket írta: OLAJOS T. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Budapest 2012, 78. Ld. még: „Anchialos város pusztításáról és a meleg fürdőről, amelyek abban voltak” (Iohannes Ephesinus, *Argumentum libri VI*, cap. 49, SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 61 stb.).

²³ Erről számol be Zonaras (XIV, 11, 18–19); Ephraim (1125–1229) és Iohannes Ephesinus is (VI, 24) (SZÁDECZKY-KAROSS, *i.m.* 48–49, 228).

²⁴ SZENTPÉTERI J.: „A Barbaricumból Pannoniába (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában)”. in „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Szerk.: SOMOGYVÁRI Á.–V. SZÉKELY GY. (Archeologica Cumanica 2.) Kecskemét 2009, 235–252, a vonatkozó rész 237. – A nomádok fővárosaikat egyébként időről-időre valóban tavak mellé helyezték, így például Qudāma ibn Ġaʿfar a török végek leírásánál említi, hogy a toғузоғузok fővárosa egy tó közelében terül el (KMOSKÓ, *i.m.* 168).

szobában és Ratyibornál megreggeliztetek, gyertek hozzám.”» És ezt válaszolta rá Itlar: «Úgy legyen». És mihelyt bementek a fürdőbe, azonnal bezárták őket. Felkapaszkodtak a fürdő feletti tetőre, lyukat törtek rajta, és akkor Olbeg Ratyiborics fogta az íját, nyilat tett bele, és Itlart szíven lőtte, majd az egész druzsináját lekasabolták.”²⁵

A fentiek alapján korántsem tűnik tehát kockázatos feltételezésnek az a gondolat, hogy a letelepült civilizációk közelébe költöző nomádok gyakorta és szívesen használták ki a görögök, rómaiak vagy épp a Kijevi Rusz által építtetett fürdők adta tisztálkodási, rekreációs lehetőségeket.²⁶ A civilizációs központoktól való távolsággal természetesen csökkent a hasonló fürdők igénybevételének lehetősége is, amely akár még a személyes higiénia iránti igény csökkenését is maga után vonhatta.

Így talán nem véletlen, hogy az említett centrumoktól már meglehetősen távolságban élő volgai bolgárok körében 921-ben megforduló, az ilyen részletekre igen fogékony muszlim utazó, Ibn Fadlān szinte kéjes undorral veszik el az útja során megismert népek ápolatlanságának részletes taglalásában:

„Leborotválják a szakállukat és megeszik a tetűt. [...] Volt velünk közülük valaki, aki áttért az iszlámra és bennünket szolgált. (Egy nap) láttam őt, hogy talált egy tetűt a ruhájában és miután összeroppantotta a körmével, behabzsolta azt. Miután meglátott, azt mondta: pompás volt!”²⁷

„[Etrek] ezzel levetette magáról a brokátköntöst, s felöltötte az előbb említett díszruhákat. Ekkor megláttam a zekét, ami a (köntöse) alatt volt, s az a piszoktól már szétfoszlott. Az a szokás járja ugyanis náluk, hogy senki nem veszi le a testén lévő ruhadarabokat, amíg azok darabokra nem mállanak.”²⁸

„Nem mosakodnak a székelés és a vizelés után, s nem végzik el a tisztálkodást a nagyobb rituális tisztatlanság állapotában [ezek pl. a menses, a coitus vagy a halottal való érintkezés] vagy azon kívül. A vízhez nincsen semmi közük, különösen télvíz idején.”²⁹

---

²⁵ Régmúlt idők elbeszélése. *A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford.: FERINCZ I. A fordításhoz a jegyzeteket írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ.–POLGÁR SZ.–ZIMONYI I. A tanulmányokat írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ. Szerk. BALOGH L.–KOVÁCS SZ. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Budapest 2015, 167–168; vö. KOVÁCS SZ.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest 2014.

²⁶ Korábban Szádeczky-Kardoss Samu szentelt ennek a gondolatnak egyetlen mondatot: SZÁDECZKY-KARDOSS, *i.m.* 228.

²⁷ IBN FADLÁN, *i.m.* 44.

²⁸ IBN FADLÁN, *i.m.* 39.

²⁹ IBN FADLÁN, *i.m.* 29.

Az utolsó részlet különösen fontos, hiszen az abban foglaltak szolgáltathatják a kulcsát a dolgozatunk elején megfogalmazott kérdésnek: azaz az eltérő népek eltérő hagyományai, a földrajzi/regionális különbségek (így a letelepültektől való távolság), illetve esetleges társadalmi vagy nemi stb. különbségek mellett mi egyéb oka lehet még annak, hogy akár ugyanazon népeket is egyes forráscsoportok piszkosnak, ápolatlannak, míg más forráscsoportok szemrevalónak láttak?

Ibn Fadlān felháborodott mondatai a fentiek mellett ugyanis egy további fontos dologra világítanak rá; méghozzá arra, hogy mennyire fontos e kérdésben a feljegyzést készítő személy származása, kulturális háttere, mentalitása. Ibn Fadlān ugyanis nem véletlenül háborog, hiszen a 10. században az iszlám világ már nagyon magas szintű fürdőkultúrával rendelkezett, ekkorra már a muszlimok számos köz- és magánfürdőt építettek szerte a Közel- és Közép-Keleten, Észak-Afrikában és Dél-Európában, annak érdekében, hogy mindenkor eleget tehessenek az iszlám előírta kötelező rituális mosakodás szabályainak. Testük ápolása, szépségük és egészségük megőrzése világszemléletükből következett: úgy vélték, kötelességük gondoskodni az Allah által teremtet világ egészéről, beleértve saját testüket is. Egészségfogalmuk sajátosságai közé tartozott abbéli hitük, hogy a világban minden mindennel összefügg, és hogy az ember maga is sokat tehet egészsége érdekében. A fürdőzés és a *hammām*okban (azaz a fürdőkben) gyakorolt szépségápolási és egészségvédő eljárások ehhez nagyban hozzájárultak.³⁰ Muszlim nők, férfiak és gyerekek töltötték meg az iszlám világ fürdőit azokban az évszázadokban, amikor a középkori Európában csak igen kevés gondot fordítottak a személyes higiénéjára.

Lényegében tehát ezért nem meglepő, hogy középkori európai kútfőink nem sok szót vesztegetnek a látóköriükbe került nomád csoportok ápolatlanságának ecsetelésére, még ha amúgy a nomádok tevékenységeit, általános mentalitását, pusztításait illetően jellemzően nem kifejezetten spórolnak a negatív és elítélő jelzőkkel.

Ami az európaiakat illeti, nem volt ez persze mindig így. Már a görögök is jelentős, a testmozgást, sportot, személyes higiénéjét középpontba állító mentalitással bírtak, amelyet azután a rómaiak fejlesztettek igazán tökélyre, vezetékes víz- és csatornahálózatukkal, a köz- és magánfürdők kiterjedt hálózatával, s igen kifinomult fürdőkultúrájukkal (amelynek kora középkori letéteményese jó ideig a Bizánci Birodalom maradt). Nem véletlen tehát, hogy korai görög, majd a későbbi római és bizánci szerzők kifejezetten érzékenyen reagáltak a barbár népek, így például az avarok – a nyugati/bizánci értékrend vagy szokások alapján – esetenként feltehetően valóban elhanyagoltnak tűnő külsejére.

---

³⁰ KIBY, U.: *Bäder und Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock*. Köln 1995; KÉRI K.: „Szépségápolás az iszlám világban”. *Világtörténet* 2002 tavasz–nyár, 3–20; WIRTH I.: *Fürdőkultúra*. Budapest 2011. [elérhető online is: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2010-0019_furdokultura/ – letöltés időpontja: 2017. 05. 13.]

S bár a 6. században keletkezett Benedek-rendi regulából egyértelműen kiderül, hogy egy bencés kolostort még ekkoriban is csak úgy volt szabad építeni, ha annak falain belül víz volt,³¹ hiszen a vízre nem csak ivás, de a mosás és a mosakodás miatt is szükség volt, mégis Európában idővel egyre szélesebb körben teret nyert a bibliafordító Szent Jeromos álláspontja, mely egyenesen tilalmazta a fürdést. Az európai fürdőkultúra hanyatlásával már a kontinens határán fel-feltűnő nomádok esetében sem azok piszkossága vált e csoportok egyik legszembetűnőbb, mindenképp feljegyzés után kiáltó tulajdonságává, még ha ezt azért időről-időre egy-egy szerző továbbra is megtette.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kép, amelyet a nomád népek általános higiéniai viszonyairól, esetleges fürdőkultúrájáról alkothatunk, kifejezetten töredékes, mozaikszerű. Térben és időben hatalmas hiátusokkal szembesülhetünk a kérdés vizsgálata során. Egyelőre a jelenleg rendelkezésünkre álló „belső”, nomád népek által feljegyzett történeti forrásainkban nincs közvetlen adatunk arra vonatkozóan, hogy ők maguk mit is gondoltak a személyes higiénia kérdéséről. A letelepült civilizációk írástudói által feljegyzett szórványos „külső” adataink alapján ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy számos sztereotipizáló, általánosító és negatívan tendenciózus megjegyzés mellett azért szerencsére vannak konkrétumokat tartalmazó, egyedi megállapítások is. Ezek alapján sejthetjük, hogy egyes nomád csoportok különböző eszközöket, így gőz- és fürdősátrakat, valamint bőrből készült víztömlőket is használtak a tisztálkodáshoz, de ennek tényét erősíthetik meg a temetőikben feltárt tükrök, fülkanalak, fésűk és a hasonló tevékenységekre utaló egyéb régészeti leletek is.

A nomádok letelepült civilizációk közvetlen közelébe vagy épp azok területére történő beköltözése pedig minden bizonnyal a fürdőkultúra egy fejlettebb formájával is megismertethette őket. Bár gyanítható, hogy ez leginkább a társadalom legfelsőbb rétegét (talán csak a fejedelmi családot és kíséretét?) érinthette, tehát nem valószínű, hogy a szélesebb rétegekhez is eljutott ennek lehetősége.

Mindezek alapján nem meglepő, ha földrajzi-regionális különbségek mellett leginkább társadalmi különbségeket feltételezhetünk a kérdéskör kapcsán; mindamelllett, hogy egyes nomád csoportok akár önálló és egymástól eltérő hagyománnyal, tisztálkodási megoldásokkal is rendelkezhettek (bár az egy közösségen belül élő nők és férfiak tisztálkodási szokásainak esetleges eltéréseiről sem tudunk szinte semmit). Egy dolog azonban bizonyos: a „külső” forrásokban a különféle nomád népek ápoltságával kapcsolatban feljegyzett sajátosságok nem pusztán az adott nép karakterét villanthatják fel számunkra, de a különböző feljegyzések készítőinek tisztálkodáshoz, fürdőkultúrához, illetve a személyes higiéniahoz fűződő saját hozzáállását, sőt koruknak és kulturális közegüknek a mentalitását is.

---

³¹ URL: http://bences.hu/data/files/regula_magyar.pdf (letöltés időpontja: 2017. 05. 13.).

Personal Hygiene and Bath Culture in the World of the Eurasian Nomads

The written sources draw a surprisingly diverse picture about the personal hygiene of the nomads. Some of the sources depict them deliberately dirty, untidy, while others, on the contrary, describe them as tidy and well-groomed. After a survey of the sources it seems indisputable that certain nomadic groups cannot be lumped together. There were significant differences between individual groups, which might be connected to regional and geographical diversity. In the meantime a considerable discrepancy can be detected between the actual demands for hygiene of certain nomadic groups and the reality of their opportunities for having a bath. Their intention can be observed in the written sources that inform us about nomads who regularly visited and used the baths built by the settled people. The tools of personal hygiene like mirrors and earpoons in the archaeological material of the nomads confirm this view as well. As a conclusion, it can be stated that the cultural background of the authors of the written sources (such as the Graeco-Roman and the Muslim world, or medieval Europe) determined their attitude and opinion towards the personal hygiene or cleanliness of the nomads.

1071: BESENYŐK, MAGYAROK, BIZÁNCIAK

A magyar történeti kutatásban közmegegyezés van a tekintetben, hogy 1071-ben a Magyar Királyságra törő *bissenusok* nem voltak mások, mint a bizánci zsoldban álló, az Al-Dunától délre élő, határvédő besenyők.¹ Így az akciót a bizánciak szándékos agressziójának tekintették a magyarok fejei. Ennek nyomán indított a Bizánci Birodalom ellen bosszúhadjáratot Salamon (1063–1074) magyar király és a hercegek. A hazai kutatás ennek megfelelően úgy értékelte az eseményt, hogy az tökéletesen illeszkedik az adott időszakot jellemző változékony, de alapvetően feszült bizánci–magyar viszonyba. Ennek ellenére úgy vélem érdemes újraértékelni az 1071-ben történt események logikai láncolatát. Más források bevonása is elkerülhetetlennek látszik, emellett új hadtörténeti és diplomáciai megközelítésre is szükség van.

Jóllehet a források közül egyedül a Képes Krónika² emlékezik meg az eseményről, más forrás is felhasználásra kerülhetett volna. Tehát a korábbi, széles körben elterjedt elmélet felépítése a következő: Az 1071-es év eseményeinek interpretálásánál egyedül a Képes Krónika elemzésére épül, csak a bizánci–magyar eseményekre koncentrálva.³ Az események hadászati elemzése elmarad.⁴ Diplomáciai megokolása pedig egy általánosító tézisére támaszkodik, miszerint a bizánci–magyar viszony a korszakban hullámlzó volt. Összességében az elmélet sejteti, hogy a Bizáncra igen jellemző külpolitikai fogás állhat az események hátterében. Így visszatérünk a forrásban

¹ Ezt írja Makk Ferenc is, a korszak kiváló ismerője (MAKK, F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged 1996, 99–100), valamint Kristó Gyula (KRISTÓ, GY.: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged 2003, 82–83), továbbá B. Szabó János (B. SZABÓ, J.: *Háborúban Bizánccal*. Budapest 2013, 84–85.).

² A 14. századi krónikakompozícióról van szó (*Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum...* edendo operi praefuit SZENTPÉTERY, E. Vol. I. Budapestini, 1937–1938, 369–371, a krónikahagyomány öt másolatban maradt ránk, ennek a legkorábbi (1358) változata, amit elterjedt neve után a tanulmányomban Képes Krónikaként használok. Az 1071-es események leírását ld. *SRHI*, 369–371.

³ Egyedül Meško tesz egy halvány utalást arra, hogy elképzelhető, a Dunától északra élő besenyők, – akik már 1068-ban is betörték Magyarországra – lehetnek a felelősek az 1071-es támadásért is. Majd hozzáfűzi, hogy a magyar krónikák adatai ennek némileg ellentmondani látszanak (MEŠKO, M.: „Pecheneg groups in the Balkans (ca. 1053–1091) according to the Byzantine sources”. in *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. Ed. CURTA, FL.–BOGDAN-PETRU, M. Iași 2013, 179–205.).

⁴ Nincs tudomásom arról, hogy az események kutatása során eddig foglalkozott volna bárki az incidens hadászati értékelésével.

szereplő vádhoz, hogy a bizánciak egy nomád csoportot szándékosan szabadítanak rá a szomszédos hatalomra, amelynek okát a forrás nem adja meg.

Ismert, hogy a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság között a korszakban ingadozó volt a viszony, hiszen magyar részről támogattak bolgár felkelőket és bizánci trónkövetelőket, valamint fegyveres betörés is előfordult, míg bizánci oldalról, diplomáciai nyomás, térítéssel egybekötött alávetési kísérlet szerepelt a politikai eszköztárban.⁵ Az alábbiakban, az eseményeket komplex módon megközelítve egy teljesen más eseménytörténeti koncepciót vázolok fel.

A Képes Krónika csak az egyik forrás, amelyet felhasználhatunk. Ennek vonatkozó része az alábbiakat tartalmazza: „A kunok bejövetele utáni harmadik évben történt, hogy a *bissenusok* Alba Bulgarica⁶ érintésével átúsztattak a Zaua folyón Buziás mezejére; rengeteg foglyot, zsákmányt raboltak és hurcoltak haza. A király és a herceg pedig árulással vádolták Alba Bulgaricát, mert a békét megszegve, önként átengedte a rabló bessusokat Hungaria kifosztására. Mozdósítván tehát seregeiket Zalan-kemennél gyülekeztek, itt tanácskoztak és úgy határoztak, hogy az áruló Albát körül kell zárni és meg kell ostromolni. Innen továbbindultak és a Zaua folyó mellett Nandorfeirwar irányába mentek le. Jött a parancs a királytól és a hercegtől, hogy az egész magyar sereg mihamarább keljen át a Zaua folyón Bulgáriába. A görögök és bulgárok sajkáikon odavezve, gépezeteikkel kénes tüzet fújtak a magyarok hajóira és a vízen gyújtották fel azokat. A magyarok azonban hajóik sokaságával, amellyel ellepték a folyót, legyőzték a tűzokádó görögöket. Miután a görögök és a bulgárok elmenekültek, a magyarok átkeltek és elfoglalták a bulgárok határait.”⁷

Ebből annyit tudunk meg, hogy besenyők törtek a Magyar Királyság déli területeire, Nándorfehérvár irányából. A Száván átúsztatva fosztogattak, majd a rengeteg zsákmánnyal visszavonultak. A krónika rögzíti a magyar fél álláspontját az ügy kapcsán. Így arról értesülünk, hogy a magyarok fejei meg voltak győződve afelől, hogy a támadás mögött a bizánciak álltak és bizánci zsoldban álló besenyők követték azt el.

Azonban figyelembe véve Bizánc gazdasági és katonai helyzetét, és az aktuális külpolitikai helyzetet, úgy vélem, hogy a magyar fél vádja nem állja meg a helyét. Ha végigtekintünk a Bizánci Birodalom korábbi évszázadain, akkor rengeteg példával tudjuk szemléltetni, hogy még rosszabb korszakaiban is, odafigyelt arra a birodalom vezetése, hogy ne keveredjen többfrontos háborúba. Erre szemléletes példaként lásd

---

⁵ Érdemes megjegyezni, hogy eközben (az egész 11. században egyre erősödő tendenciát mutatva) Konstantinápoly és az Al-Duna vidék között jelentősen meglélenkült a kereskedelmi kapcsolat. Ez pedig fokozta a besenyő fenyegetést a térségben (STEPHENSON P.: *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge 2004, 84–93.).

⁶ Alba Bulgarica más néven Nándorfehérvár (ma Belgrád, Szerbia).

⁷ BELLUS, I. (Ford.): *Képes Krónika*. A kísérő tanulmányokat Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára, a jegyzeteket Kristó Gyula írta. Budapest 1986, 134–136; SZENTPÉTERY, i. m. 369–371.

a következőket (603 decembere és 604 tavasza közt): „... Chosroés, a perzsák királya népes haderőt gyűjtve össze a rómaiak ellen küldötte azt... Phókas pedig haderőit Európából is Ázsiába vitte át, s egyidejűleg emelte a kagánnak szerződésszerűen járó pénzösszeget; azt vélte, hogy így az avarok népe nyugton marad.”⁸ Illetve (620 körül): „Ebben az évben Hérakleios követeket küldve az avarok kagánjához, szemrehányást tett neki az általa elkövetett jogtalanságok miatt, és békére szólította fel őt. Hadjáratot tervezve ugyanis Perzsia ellen, békében kívánt élni a kagánnal.”⁹ Továbbá (624-ben): „Az avarok megszegték a békeszerződést (ezt ugyanis Hérakleios a perzsák elleni hadba indulása előtt ajándékokkal igyekezett megszilárdítani, kétszázezer arany fizetését ígérte nekik, s túszoikat is adott: fiai egyikét... unokaöccsét, ...”.¹⁰

Általános diplomáciai alapelvnek tekinthetjük Bizánc részéről, hogy mindig igyekezett békét kötni a lehető legtöbb szomszédjával, ha háborúra készült.¹¹ Tehát elemi érdeke volt a béke biztosítása, mindegy, hogy ezt zsarolással, ígéretekkal, vagy megvesztegetéssel érte el.

Az adott időszakban a bizánciak több kudarcot is megéltek, így különösen óvatosnak kellett lenniük mind a szomszédos hatalmakkal, mind a birodalmon belüli alávetett népcsoportokkal.¹² Jó példa erre, hogy a növekvő erejű horvátokkal sikerült elismertetniük fennhatóságukat, de nem tudták megakadályozni, hogy dalmáciai területeik a horvátok kezébe kerüljenek 1069-ben, azaz IV. Krešimir (1058–1074) lett a dalmáciai városok ura, így a bizánci fennhatóság csak közvetetten érvényesült ezen a területen. Továbbá 1066–67-ben a magyarok támogatták a bizánci császár elleni összeesküvés fejét és az ekkor kudarcot valló Rómanosz Diogenészt.¹³ Így, a később császárrá váló IV. Rómanosz Diogenészről (1068–1071) aligha feltételezhető, hogy komolyabb ok nélkül korábbi segítői ellen fordult volna. 1071-ben Bizánc háborúra készült a birodalom keleti határvidékén a Szeldzsük Birodalommal. (Már korábban 1068-ban és 1069-ben háborús helyzet alakult ki a birodalom keleti határvidékén.) 1071 februárjában a császár követei a szeldzsük Alp Arslánt (1063–1072) az 1068-

---

⁸ SZÁDECZKY-KARDOSS, S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998², 146.

⁹ SZÁDECZKY-KARDOSS, i. m. 162.

¹⁰ SZÁDECZKY-KARDOSS, i. m. 169.

¹¹ TREADGOLD, W.: *A History of the Byzantine State and Society*. Stanford 1997², 323–345; 513–533.

¹² A bizánci kormányzat tartott a katonai arisztokráciától és igyekezett hatalmukat korlátozni. A haderő leépítése viszont felértékelte a határőr feladatokat ellátó jelentős besenyő csoportokat és a velük szomszédos helyi lakosságot a védelem tekintetében (STEPHENSON i. m. 93–96).

¹³ MAKK, i. m. 99; MORAVCSIK, GY. (Szerk., Ford.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988, 93–95.

as béke megújításával keresték meg, amit az el is fogadott, ez után indult meg IV. Rómanosz egy tekintélyes haderő élén Alp Arslán ellen.¹⁴

A kiváló hadvezér és tapasztalt politikus Rómanosz Diogenész császárként biztosan nem kockáztatta volna, hogy egy közelgő hadjárat idején, a birodalom hátában ellenséget csináljon a magyarokból. A birodalomra ekkor jellemző általánosan nehéz helyzet ellenére, akadtak részsikerek is. Az al-dunai határszakasz nem omlott össze teljesen, és jelentős katonai és diplomáciai erőfeszítéseket tettek a bizánciak, hogy ezt a limesrészt működésben tartsák.¹⁵

Tehát a bizánciaknak a legkevésbé sem állt érdekükben, hogy a magyarokat magukra haragítsák, és ezzel lehetővé tegyék a birodalom hátbatámadását a lehető legrosszabbkor. Nándorfehérvár katonai parancsnoka és az illetékes bizánci tisztségviselők hiába próbálhatták cáfolni a magyarok vádjait. Salamon és a hercegek jól ismerhették a bizánci politika eszköztárát és módszereit, így a bizánciaknak nem sok esélyük lehetett arra, hogy a magyarok hitelt adjanak szavaiknak.¹⁶ Ennek bizonyítéka a Képes Krónika, amely ránk hagyományozta a magyar álláspontot az eseménnyel kapcsolatban. Ettől függetlenül még felmerülhetne az a lehetőség, hogy a bizánci zsoldban álló besenyők önhatalmúlag rontottak a magyarokra. Ez azonban kizárható, ha figyelmesen megnézzük a Bizánci Birodalom intézményrendszerének működését és a külpolitikai stratégiáját. Azt már korábban láttuk, hogy sem a császár, sem hivatalnokai nem akartak többfrontos háborút. A császári parancsok továbbításáról és végrehajtásáról az ekkor még jól működő intézmények gondoskodtak. Azaz nem feltételezhetjük, hogy a határtartományokban ne tudtak volna arról, hogy hadjárat esetén, az aktuális frontot kivéve minden területen a béke fenntartása az elsődleges cél. Másrészt a határtartományok parancsnokai számára veszélyes lehetett egy magánakció végrehajtása, hiszen ez az érvényben lévő parancssal való szembeszegülést jelentette volna, még sikeres akció esetén is. Másrészt, ha a vállalkozás balul ütött ki, akkor nem számíthattak komolyabb katonai segítségre, mert a számításba jövő alakulatok az aktuális frontra voltak vezényelve. Mindezt erősíti, ha megnézzük, hogy a szóban forgó besenyők, mint zsoldos határvédő alakulatok, pontosan követték a központi utasításokat. Egészen addig, míg 1074-ben a zsoldjukat el nem sinkófálták, ekkor lázadnak fel először, és ekkortól nem érzik magukra nézve kötelezőnek a birodalmi parancsokat. Ezt szemlélteti Attaleiatés híradásának Gyóni

¹⁴ OSTROGORSKY, G.: *A bizánci állam története*. Budapest 2003, 301–303. Továbbá MADGEARU, A: *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries*. (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450, 22.) Leiden–Boston 2013, 95–102.

¹⁵ BOLENSKY, D.: *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. (Varia Byzantina, Bizánc világa III.) Budapest 1999, 262–269.

¹⁶ A bizánci hadszervezés komolyan épített az újonnan betelepült nomádokra, hiszen a besenyőknek láthatóan nem okozott nehézséget az Al-Dunán való átkelés. Épp ezért a magyar fél vádjai reálisnak tűnhettek az 1071-es határincidens kapcsán (MADGEARU, *i.m.* 96–97, 129.).

féle fordítása: „...a gabona kezdett eltűnni s a jólét végül ínségbe fordulni. ...De közbeszéd tárgya volt a Duna mellett lakó félbarbár lakosság is...melyek nem kis katonaságot tartanak el. Ezekbe a városokba az előzőleg oda átkelt skythák beviszik a maguk skytha életmódját...Nikephoros buzgolkodása következtében azoktól az ajándékoktól is elestek, amelyeket a császári kincstárból évente szoktak nekik küldeni.”¹⁷ Ugyanerről számol be Skylitzés folytatása, szintén Gyóni fordításában: „Mivel pedig a Duna partján lévő városokban a katonákat elhanyagolták, már amennyiben t. i. ezek semmit sem kaptak ellátásuk céljára, Nestor vestarchest küldik ki oda, kinevezvén a Dunamellék duxává...Miután ez megegyezett Tatusszal, mint hasonló gondolkodású emberrel, jó sok besenyővel felszerelkezve a főváros alatt termettek.”¹⁸ A besenyők két csoportja még az 1040-es évek második felében települt be a Bizánci Birodalom területére és lett belőlük határvédő zsoldos, megtartva előjáróikat és szervezeti felépítésüket.¹⁹ Feladatukat kiválóan ellátták, amíg biztos volt a javadalmazásuk. Egyedül az Al-Dunától északra élő besenyő rokonaik ellen nem lépnek fel, mikor azok tömegesen átlépik a limest jelentő Al-Dunát 1059-ben. Tehát határvédő feladatukat, és a parancsok végrehajtását egészen 1074-ig – amíg rendszeresen megkapták zsoldjukat – ellátták.

Itt kell bevonnunk az események értékelésébe egy újabb forrást. A PVL²⁰ tudósít arról, hogy a keletről nyugatra terjeszkedő kunok 1071-ben átkelnek a Dnyeperen és Rosztovec és Nyejatyin városát ostromolják. „A 6579. (1071.) évben a polovecek Rosztovecnél (Rastov’cja) és Nyejatyinnél (Nejatina) harcoltak.”²¹

¹⁷ GYÓNI, M.: *A paristrioni >>államalakulatok<< etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéné Alexiasában.* Budapest 1942, 6–8. Ld. *Ioannis Skylitzae Synopsis historiarum.* (Editio princeps) (Corpus Fontium Historiae Byzantinae V.) Edidit. THURN, I. Berlin 1973.

¹⁸ GYÓNI, i. m. 9. és THURN, i. m.

¹⁹ Gyóni Mátyás kiváló és alapos tanulmányából megtudhatjuk, hogy az archaizáló népeket kevésbé következetesen használó szerzőkkel szemben, Anna Komnéné munkája megbízhatóan használja ezeket a nomád népek megnevezésére. Itt a skythák megnevezés alatt a besenyők értendők.

²⁰ A keleti szláv történetírás több szöveghagyományt reprezentáló munkából áll. Ezekre letopisz megjelöléssel utalnak, ami a keleti szláv történetírásban jelenti az évkönyvet a krónikát és a kódexet is. Ennek a legkorábbi változata a 12. század elejéről való és kezdő soráról kapta elnevezését: *Poveszty vremennih let* [PVL]. (Az önálló PVL, mint modern történeti munka egy szövegrekonstrukció, amely a legpontosabbnak tekinthető Lavrentyjev kódex szövegén alapul.).

²¹ BALOGH, L.–KOVÁCS, SZ. (Szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 30.) Ford. FERINCZ I. A jegyzeteket írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ.–POLGÁR SZ.–ZIMONYI I. A tanulmányokat írta: BALOGH L.–FERINCZ I.–FONT M.–KOVÁCS SZ. Szerk. BALOGH L.–KOVÁCS SZ. Budapest 2015, 136. Ehhez ld. <http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr08.htm> (Utolsó letöltés ideje: 2017.04.11.).

Ez azt jelenti, hogy offenzívájuk áttörte a határvédő sáncvonalat. A Dnyeper nyugati mellékfolyóját a Roszt kiterjedt erdőség övezi, amit lovas nomád seregüknek okvetlenül ki kellett kerülniük. Hadjáratuk két irányba rekonstruálható. Pletnyova úgy véli, hogy ezt a rengeteget nyugatról megkerülték, és a hadjárat fő csapásiránya a Déli-Bug vidékét érintette.²² Kovács Szilvia alapos monográfiája szemléletesen mutatja, hogy a kunok hogyan terjesztették ki fokozatosan a hatalmukat a Dontól nyugatra.²³ Végignézve a hunok európai hódítását,²⁴ az avarok kelet-európai térnyerését,²⁵ a magyar törzsszövetség hadjárait,²⁶ valamint a mongolok hadjárait a Volgától nyugatra eső területeken,²⁷ úgy vélem a kunok is hasonló gyakorisággal hadakozhattak a térségben. A Dnyepertől nyugatra lévő steppei területen egy időre hatalmi vákuum alakult ki. Az itt elhelyezkedő besenyő és úz törzstörödékek elsőrendű prédának bizonyulhattak a kunok szemében, és területük meghódítása a szomszédos térségekben való beavatkozás előfeltétele volt. Azaz, a Kijevi Rusz nyugati területeinek elérése csak a steppe-zóna biztonságossá tételével volt lehetséges, és ezek után nyílt lehetőség Halics, a Magyar Királyság, és a Bizánci Birodalom támadására.

Mindezek alapján a következőkre gondolok: 1071-ben a kunok hadjáratot indítanak a Dnyepertől nyugatra eső területek ellen. Ennek hatására az Al-Dunától északra elhelyezkedő besenyő törzsszövetség maradványai kénytelenek elmenekülni. A legkézenfekvőbb menekülési irány Bizánc felé mutat, hiszen a Dunától délre

²² PLETNYOVA, SZ. A.: *Polovci*. Moskva 1990, 42.

²³ KOVÁCS, SZ.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Magyar Östörténet Könyvtár 29.) Budapest 2014, 48–64.

²⁴ A katonailag gyengébb népek leigázásának szisztematikus képét érzékletesen írja le Bóna István (BÓNA, I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.).

²⁵ Itt leginkább csak a hatalmi vákuum kitöltésének gyorsaságát kívánjuk hangsúlyozni. Az avar terjeszkedés kronológiai vitáira a legújabb összefoglalást ld. NAGY, K.: „Megjegyzések az avarok korai történetének kronológiájához”. *Belvedere Meridionale* 4 (2011), 6–15.

²⁶ Számos részletes munka született a magyarok „kalandozásaival” összefüggésben, ezzel kapcsolatban csak azt emelném ki, hogy a szakmunkákból kitűnik, hogy a nomádok előszeretettel avatkoztak be politikailag instabil térségekben.

²⁷ „A sorok feltöltése és a hadsereg pihentetése végett a mongolok azonban ismét szünetet iktattak be oroszországi hadműveleteikbe. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a nyugati világ meghódítására indított mongol hadjárat 1239-ig vagy 1240-ig ténylegesen leállt volna, ...Csupán annyi történt, hogy olyan vidékekre helyeződött át a hadszíntér, amelyek nem voltak az orosz évkönyvírók szeme előtt.” (B. SZABÓ, J.: *A tatárjárás*. Budapest 2010, 92.). Valamint érdemes itt felidézni a nomád felderítés módszereiről és hatékonyságáról Hansgerd Göckenjan részletes tanulmányát (HANSGERD, G.: „Felderítők és kémek. Tanulmányok a lovasnomád hadviselés stratégiájához és taktikájához”. in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. (Magyar Östörténeti Könyvtár 15.) Szerk. FELFÖLDI, SZ.–SINKOVICS, B. Budapest 2001, 57–66.), valamint VÉR M.: „Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében”. *Aetas* 27/4 (2012), 144–154.

besenyő rokonaik élnek és ez a folyó menti sáv alkalmas a nomadizálásra. Így átkelnek az Al-Dunán, ahol egy új helyzettel találják szembe magukat. A sikeres átkeléshez a határvédő törzsi és nemzeti rokonok aktív közreműködésére is szükség lehetett. Emiatt a bizánci területek és a határvédő besenyő rokonok területének dúlása szóba sem jöhetett. Márpedig tudjuk, hogy bármilyen törzsi, törzsszövetségi elit, amely meg akarja tartani szupremáciáját (egy a népet ért katasztrófa után, amely lehet katonai, gazdasági vagy természeti csapás) ha felmerül leváltása, vagy pusztaság forog kockán, eredményeket kell felmutatnia.

Mindezek ismeretében úgy rekonstruálom a történeteket, hogy az 1071-es kun támadás után, az Al-Dunán átözönlő besenyők itt, a Bizánci Birodalom határtartományában rendezkedtek be. Más lehetőségük nem lévén, Nándorfehérvár alatt átkeltek a Száván, hogy zsákmányoljanak. Ez a beköltöző besenyők politikai elitjének létérdeke volt. Ennek megakadályozása a helyi határőr besenyőknek valószínűleg eszébe sem jutott. Nándorfehérvár bizánci városparancsnokának pedig nem állt módjában. Így még 1071-ben sor került a Magyar Királyság elleni portyázásra. A támadás hatására felbőszült magyar politikai elitet már nem lehetett meggyőzni arról, hogy itt nem a bizánciak szándékos agressziójáról van szó. Ennek következtében Salamon király és a hercegek a magyar haderővel kieroszakolták a Száván való átkelést. Ezt a bizánci és bolgár erők nem tudták megakadályozni. A magyar seregek előrenyomultak és ostromgyűrűbe fogták Nándorfehérvárt.

Az ostromlottak szorult helyzetükben, a határvédő besenyőkhöz küldtek, hogy segítsenek, mentse fel a várost. Onnan tudható, hogy ezek a besenyők, már a határvédő, azaz bizánci zsoldban álló besenyők, hogy a forrásban több erre utaló momentum is van. Például a vonatkozó rész fordításában ezek szerepelnek: „...A görögök és a bulgárok féltek az ostrom következményeként őket fenyegető veszélytől, ezért titokban küldött követek útján megkérték a biszenusokat, hogy bátran jöjjenek a segítségükre, mivel nem a király, nem is a herceg vette ostrom alá a várost, hanem csak Vid ispán támadt rájuk bácsi vitézeivel. Az álnok szavaiktól megtévesztett biszenusok sietve segítségükre is jöttek, és éhesen a zsákmányra...hevesen a suproniak csapatára törtek, amelynek Jan ispán volt a vezetője. Ő azonban a suproniakkal vitézül és bátran visszaverte a biszenusok támadását, sokukat „kardélre” hányta, a megmaradtakat pedig fogságba hajtotta. A biszenusok Kazar nevű vezére kevesedmagával futásnak eredt...”²⁸ Az erőviszonyok ismeretében a Nándorfehérvárba szorult bizánci erők jobbnak látták, ha a besenyőket arról informálják, hogy nem a király és a hercegek vannak a seregben, hanem Vid ispán. Nagyon valószínű, hogy a Magyar Királyság déli végeinek terepviszonyait és a határ menti ispánságok katonai erejét csak a határvédő besenyők ismerhették, így a király, Géza herceg és Vid ispán valamint a bácsiak megnevezése csak a határvédőknek, azaz a bizánci

---

²⁸ BELLUS, *i.m.* 136. Az egész esemény, a további történések leírásával: SZENTPÉTERY, *i.m.* 370–371.

zsoldban álló besenyőknek mondhatott valamit arról, hogy mekkora sereggel is kell majd szembenézniük.²⁹ (A feljebb vázoltakból következik és erősítheti elképzelésünk, hogy a kun nyomásra beköltözők, már bőségesen zsákmányoltak, így a forrás azon kitétele, hogy „zsákmányra éhesen tettek eleget a bizánciak utasításának” nem rájuk vonatkozhat, – amennyiben nem csak stilisztikai elemről van szó a leírásban ezzel kapcsolatban – ráadásul ők nem ismerhették Vid ispánt és a déli végek védőit.) Tehát a forrás ezen információi – amennyire ezek pontosnak vehetők – csak akkor alkotnak logikai láncolatot, ha a határvédő besenyőkre vonatkozik, hiszen csak nekik bírt információ értékkel a bácsiak megemlézése. Másrészt csak a bizánci zsoldban lévő besenyőkre vonatkozott a határvédelmi kötelezettség. Azaz a betörő besenyők segítségül hívása, bizonytalan kimenetellel járt volna. A bizánci katonai vezetők a határvidéken megszokott eljárásnak megfelelően a bizánci zsoldban lévő besenyőket mozgósították, a segítség garانتálása érdekében pedig, a besenyőket informálva, a magyarok erejét szándékosan alábecsülték.

---

²⁹ Györffy György nagy lélegzetvételű munkájában megállapította, hogy a korszakban, a Magyar Királyságban egy vármegye hadereje 400 főre rúgott. Ennek a haderőnek a vezetője, alapesetben az ispán volt (GYÖRFFY, GY.: *István király és műve*. Budapest 1977, 204.).

1071: Pechenegs, Hungarians, Byzantines

The Hungarian historians used the *Képes Krónika*³⁰ solely when they interpreted the events of 1071. The *Képes Krónika* recorded only the Hungarian party's opinion. According to the Hungarian scholars, the Hungarian–Byzantine relationship was variable at that time and the invasion of the Pechenegs was a Byzantine aggression. Many outstanding scholars of the field stated, that the attacking Pechenegs were Byzantine mercenaries. Another argument of the Hungarian historians was that the frontier guard Pechenegs were in confrontation with the Byzantine government. The above mentioned reconstruction is problematic in many ways, therefore a new approach is needed. The present article points out, that the Hungarian–Byzantine relationship was very good from St. Stephen's time (997–1038) till the 1060s. In order to gain a better understanding of the whole situation, additional sources have to be drawn into the research. The Byzantine government did not want a multi-front war. It is a fact, that the emperor (Rómanos Doigenes IV [1068–1071]) was an experienced soldier and in early 1071 he prepared against the Seljuks at the Eastern part of the empire. Thus his aim was to preserve peaceful relations with the other neighbours of the Byzantine Empire. It is pointed out in this article, that the frontier guard Pechenegs revolted only in 1074, because they did not receive their pay. The Byzantine Empire had a good information system. Therefore the frontier guard Pechenegs always followed the commands before 1074. Meanwhile, according to the PVL (Historical text tradition of the Kievan Rus.) in 1071 the Cumans crossed the Dnieper river and attacked the border forts of the Kievan Rus. Pletneva argues that the main direction of the Cuman attack was the southern Bug river. My reconstruction is the following: the Pechenegs who had been living between the Dnieper and the Lower Danube rivers, escaped when the Cumans attacked them. They crossed the Lower Danube with the help of the frontier guard Pechenegs. For this reason, plundering of the border province was not an option for them. So the fleeing Pechenegs attacked the territory of the Kingdom of Hungary to plunder it. The Hungarian chiefs did not believe the Byzantine government and accused them for the incident. In retaliation, the Hungarians conquered Byzantine territories between the Drava and the Sava rivers and successfully besieged Nándorfehérvár/Belgrade.

---

³⁰ The Hungarian historical text tradition has five variants (in Latin). The earliest text's (from 1358) name is 'able chronicle' – „*Képes Krónika*”.

EGY ELFELEDETT MAGYAR FERENCES PASSIÓJÁRÓL VALLÁSI PROBLÉMÁK AZ ARANY HORDÁBAN

A nyugati keresztény térítés a Magyar Királyságtól keletre levő területek nem keresztény népei között a 13. század első felében kezdődött. A 2016-ban létrehozásának nyolcszázadik évfordulóját ünneplő Domonkos-rend első nagy külső vállalkozása a kunok közé vezette tagjait,¹ akik előbb, az 1220-as években a délorosz steppen élő nomádok között jelentek meg térítési szándékkal,² a következő vállalkozásuk pedig a keleten maradt magyarok felkeresése volt az 1230-as években.³ Ennek a

---

* A tanulmány megírását a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatta.

¹ Bár az 1216-ban megalapított rendnek már a legkorábbi időkben két apostoli célja volt („prédikálás és a lelkek megmentése”), kezdetben az aktív térítői tevékenysége valójában Európa keresztény területeire korlátozódott, vagyis szerzetesei az albigenes eretnekek területeire mentek, és azokat szólították fel, hogy hagyják el eretnek nézeteiket és fogadják el a római egyház tanításait. Tehát ezek ún. belső misszióknak tekinthetők. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy az 1230-as években rögzített hagyományban megjelenik, hogy már Domonkos (megh. 1221-ben) maga szeretett volna a kunok között téríteni. Ennek ellenére a Budán a rend élére megválasztott Humbertus de Romanus (1254–1263) volt az első, aki egyértelműen sürgette a világ minden barbárja és népe (*barbaris et gentibus universis*) közé Jézus Krisztus nevének elvitelét. VOSE, R.: *Dominicans, Muslims and Jews in the Medieval Crown of Aragon*. Cambridge 2009, 21–59.

² A Magyar Királyságbeli domonkosok kunok közötti missziójára: PFEIFFER, N.: *Die Ungarische Dominikanerordensprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tartarenverwüstung 1241–1242*. Zürich 1913, 75–92; ALTANER, B.: *Die Dominikanermissionen des 13. Jahrhunderts: Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters*. Habelschwerdt 1924, 141–148; SZOVÁK K.: „A kun misszió helye és szerepe a magyarországi domonkosok korai történeti hagyományában”. in *A Szent Domonkos Rend és a kunok*. Szerk. BARNÁ G. Szeged 2016, 115–126; FERENT, I.: *Cumanii și episcopia lor*. Blaj 1931, 115–152; MAKKA L.: *A milkői (kún) püspökség és népei*. Debrecen 1936; SPINEL, V.: „The Cuman bishopric – genesis and evolution”. in *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. Ed. by FL. CURTA. Leiden–Boston 2008, 413–456.

³ Az 1230-as években négy, a keleti magyarok közé indult domonkos csoportról van tudomásunk: 1. Az 1230-as évek elején (talán 1232-ben) négy domonkos, köztük az egyedülként visszatérő Ottó indult útnak. 2. Ezt követően került sor újabb négy társuk (köztük Gerhardus és Julianus) útjára, melynek során 1236-ban a Volga mentén megtalálták a keleten maradt magyarokat. 3. Míg Julianus Rómában tartózkodott, 1237 tavaszán ismét négy rendbeli társa indult útnak, de ők már nem jutottak egy el a magyarok Volga menti lakhe-

folyamatnak a mongolok nyugati hadjárata vetett véget. Azonban alig néhány év-tizeddel a magyar történeti hagyományban tatárjárásként ismert mongol hadjárat 1242-es vége után újból térítők jelentek meg az ekkor már a Dzsocsi *ulus*hoz, vagyis az Arany Hordához tartozó délorosz steppei területeken. Ebben az időben egy másik koldulórend tagjai, a ferencesek vették át a domonkosok helyét. A Mongol Birodalom területén tevékenykedő ferencesekre az első biztos adatunk 1278-ból származik.⁴ És bár csak elszórt információk vannak, azokból úgy tűnik, hogy egyre többen vettek részt a Magyar Királyságból az Északi Tatár Vikariátus (*Vicaria Tartaria Aquilonaris*) – ahogy az Arany Horda területén levő missziós tartományt nevezték – kiépítésében. A 13–14. századi forrásaink többször is említést tesznek a magyar ferencesek nyelvtudásáról.⁵ Pontosabban arról írnak, hogy gyorsan és könnyen elsajátítják a térítéshez szükséges nyelvet, ami nagy valószínűséggel a délorosz steppe lingua francája, azaz a kipcsak török nyelvágba tartozó kun volt. A magyarok e téren való előnye két tényezővel is magyarázható: egyrészt a magyar és török nyelvek tipológia hasonlóságával, másrészt pedig a Magyar Királyságba beköltöző kunoknak köszönhetően a közöttük tevékenykedő fráterek már jártasságot szerezhettek a nyelvben.

---

lyéig. 4. Végül 1237 tavaszán-nyarán ismét útnak indult Julianus néhány társával, de a mongol hódítás miatt kénytelenek voltak visszafordulni. BENDEFY L.: „Ottó testvér 1231–1234 évi utazása”. *Földrajzi Közlemények* 65/8–10 (1937), 211–224; UÖ.: *Kézírtos kútfők Fr. Julianus utazásáról. Richardus beszámolója és Julianus levelei*. Budapest 1943; GYÖRFFY GY.: *Julianus barát és a Napkelet fölfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta GYÖRFFY Gy. Ford. GYÖRFFY Gy. és GY. RUITZ I. Budapest 1986, 7–57; DÖRRIE, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen : die Missionsreisen des Fr. Julianus, O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*. Göttingen 1956, 125–182; HAUTALA, R.: „Early Hungarian Information on the Beginning of the Western Campaign of Batu (1235–1242)”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 69/2 (2016), 183–199.

⁴ Ez is magyar vonatkozású adat: III. Miklós pápa (1277–1280) arra utasította a Magyar Királyságba kinevezett legátusát, hogy vizsgálja meg a milkói püspökség helyzetét. Ugyanazon az október 7-i napon a pápa a ferencesek magyarországi provinciálisának is levelet ír, melyben utasítja, hogy küldjön a szerzetesei közül a kumánok tartományába. (THEINER, A.: *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis*. I. (1216–1352) Deprompta collecta ac serie chronologica disposita ab A. THEINER. Romae 1859, 337).

⁵ BIHL, M.–MOULE, A. C.: „De duabus epistolis Fratrum Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323. Textus duarum epistolarum Fr. Minorum Tartariae Aquilonaris an. 1323”. *Archivum Franciscanum Historicum* 16 (1923), 89–112, a vonatkozó rész 109; BIHL, M.–MOULE, A. C.: „Tria nova documenta de missionibus Fr. Min. Tartariae Aquilonaris annorum 1314–1322. Textus trium novorum documentorum e Tartaria Aquilonari an. 1314–1322”. *Archivum Franciscanum Historicum* 17 (1924), 55–71, a vonatkozó rész 67; BENDEFY, L.: „Fontes authentici itinera fr. Iuliani (1235–1238) illustrantes”. *Archivum Europae Centro-Orientalis* 3 (1937), 1–52, a vonatkozó rész 48.

Jelen tanulmány főszereplője a ferences Váradi István. Bár róla, pontosabban vértanúságáról egy hosszabb szenvedéstörténet is fennmaradt, mégis kevésbé ismert, mint például társa, Magyar Iohanca fráter.⁶ István szenvedéstörténetének egy hosszabb változata⁷ az 1360/1370-es években írt ferences krónikában „A kisebb rend 24 generálásának krónikájában” (*Chronica viginti quattuor generalium ordinis minorum*) maradt fent.⁸ A krónikát ma többnyire Sarranti Arnoldhoz kötik, noha egyetlen kézíraton sem szerepel szerzőként a neve. A mű maga tulajdonképpen a ferences rend története alapításától Leonard Giffoni általános rendfőnök (1374–1378) koráig.⁹

A krónikában olvasható részlet viszonylag hosszan számol be a magyarországi Váradról származó István szenvedéstörténetéről (...*Stephani de Hungaria de civitate Narodin oriundi...*).¹⁰ A forrás elején szereplő dátum szerint a ferences szerzetes 1334. április havának 22. napján halt meg (...*anno Domini MCCCXXXIV, XXII. die mensis Aprilis...*).¹¹ ami 1334-ben pénteki napra esett, a forrásban máshol azonban már szombat, Szent György napja (...*sabbato, in festo sancti Georgii Martyris...*) olvasható, ez pedig április 23-a.¹² Persze az is lehet, hogy valóban 22-én halt meg,

⁶ Iohanca levelét ld. BIHL–MOULE, *Tria nova*, 65–70; BENDEFY, *Fontes*, 47–50.

⁷ Egy rövidebb változat, feltehetően az eredeti kivonata olvasható a ferences Iohannes de Vitoduranus krónikájában is, amely azonban inkább a testvér szenvedésére és a csodákra összpontosít, és nem tartalmaz annyi történeti szempontból lényeges adatot, mint a hosszabb változat. (*Die Chronik Johannis von Winterthur*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova series 3.) Ed. F. BAETHGEN–C. BRUN. Berlin 1924. 147–149). A lényeges eltérésekre utalni fogok.

⁸ „Chronica XXIV Generalium Ordinis Fratrum Minorum”. in *Analecta Franciscana ad Historiam Fratrum Minorum Spectantia*. Tom. III. Edita a Patribus Collegii S. Bonaventurae. Ad Claras Aquas (Quaracchi), prope Florentiam 1897, 515–524; magyar fordítását ld. BÖLCSKEY Ö.: „Váradi István magyar ferencendi áldozópap vértanúsága a tatárok városában, Bakcsi-Szarájban, 1334-ben”. *Ferences Közlöny* 8 (1928), 80–83, 113–116, 144–146; az angol fordítását ld. ARNALD OF SARRANT: *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor [1369–1374]*. English Trans. by N. MUSCAT OFM. Malta 2010, 695–708. Ugyanerre a forrásra vezethető vissza a Waddingnál olvasható is (WADDING, L.: *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*. Tom. VII. (1323–1346). Romae 1733², 159–166).

⁹ A krónika jelentős része 1369 előtt elkészülhetett, de mivel megemlíti egy bíboros, Limoges-i Gulielmus nevét is (*Chronica* 575; SARRANT, *i. m.* 775), aki 1374-ben halt meg, így erre az évre teszik a befejezését (MUSCAT, *i. m.* 7–8).

¹⁰ Vitoduranusnál: *frater Minor, nomine Stephanus, de Ungaria oriundus* (*Die Chronik*, 147).

¹¹ Vitoduranusnál: *Passus est autem anno Domini MCCCXXXIII sub Osbosecho imperatore Tartarorum XI. kalendas Aprilis* (*Die Chronik*, 149), azaz 1334. március 22-én halt meg.

¹² „...szombaton, azaz szent György vértanú napján...” (*Chronica* 515, 522; BÖLCSKEY, *i. m.* 80, 145; SARRANT, *i. m.* 695, 705). Bár vannak országok, köztük Magyarország is, ahol Szent György napja április 24-re esik, számos más országban a szent ünnepe április 23-a. Nemcsak a szöveg maga említi konkrétan a szombatot, de az események belső kronológiája szerint is szombaton halt meg István. A 14. században használt Julián-naptár alapján pedig április 23-a esik szombatra.

de halálát a vértanúsága miatt tették át az ugyancsak mártírhalált halt Szent György napjára. István „a nagy királynak, a tartárok északi birodalmának császáranak, Özbegnek a városában, Szarájban halt meg.”¹³

A következőkben röviden ismertetem a forrásban leírt tíz nap történetét. A mindössze 25 éves frátert¹⁴ (nem tudni, hogy milyen vétkek miatt) a ferencesek büntetésből a Szarájtól 3 mérföldnyire levő Szent János-kolostorba zárták, ahonnan azonban kiszabadult, ezért a Krím félszigeten levő kaffai házukba akarták vinni, ahol jobban tudták volna őrizni, de István ismét megszökött, és Szarájba ment. Útközben találkozott egy szaracén, azaz muszlim ismerőseivel, és kijelentette neki, hogy muszlim akar lenni. Így az a kádihoz vitte, aki előtt István megerősítette elhatározását (*Volo effici Saracenus*). Másnap, pénteken a mecsetbe vitték, ahol az összegyűlt muszlimok előtt megtagadta korábbi hitét, és tanúságot tett az iszlám mellett. István azonban még aznap megbánta áttérését, így örömmel fogadta a szaraji ferencesek küldöncét, akin keresztül azok arra kérték, hogy térjen vissza a rendbe és a keresztény vallásra. Miután szombaton megegyeztek, vasárnap a fráter meggyónt a szaraji kolostor cseh gárdiánjának, Henriknek (*Henricus de Bohemia Guardianus*), majd hétfőn a reggeli ima idején ismét elment a mecsetbe, ahol hitet tett Krisztus törvényei mellett és az iszlám törvényeit, valamint Mohamedet szidalmazta: „a ti törvényetek hamis és gonosz, Mohamed álproféta és csaló volt” (*legem vestram falsam et iniquam et Machometum pseudopropheta et deceptorem fuisse comprobavi*). Ezek után a muszlimok hétfőtől szombatig különféle módon kínozták és próbálták megölni a ferencset, aki azonban különböző csodák következtében szombatig, azaz Szent György napjáig kitartott, amikor is végül meghalt, testét pedig elégették.¹⁵

István csak vázlatosan ismertetett, némiképp naiv szenvedéstörténete azonban tartalmaz olyan információkat, amelyek történeti szempontból figyelemre méltók. Így említést tesz három olyan helyről is, ahol a ferenceseknek házuk volt: Szarájban, Szaráj mellett (itt egy Szent Jánosról elnevezett kolostoruk volt) és Kaffában.¹⁶ Ezeknek a kolostoroknak a létét más ferences források is megerősítik.¹⁷ Kiderül, hogy a

¹³ *in civitate Saray imperii magni regis Osbeth, imperatoris Tartarorum* (*Chronica* 515; BÖLCSKEY, *i.m.* 80; SARRANT, *i.m.* 695).

¹⁴ *Chronica*, 519; BÖLCSKEY, *i.m.* 113; SARRANT, *i.m.* 700.

¹⁵ *Chronica*, 515–524; BÖLCSKEY, *i.m.* 80–83, 113–116, 144–146; SARRANT, *i.m.* 695–708.

¹⁶ *Chronica*, 515; BÖLCSKEY, *i.m.* 80; SARRANT, *i.m.* 696.

¹⁷ Kaffában két, Szarájban és Szaráj közelében pedig egy-egy házuk volt. Ezekre ld. GOLUBOVICH, G.: *Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente francescano*. Tomo II: Addenda al sec. XIII e Fonti pel sec. XIV. Con tre carte geografiche dell'Oriente Franciscano del Secoli XIII–XIV. Quaracchi presso Firenze 1913, 266–267. A Codex Cumanicus egy részét a Szaráj közeli Szent János-kolostorhoz kötik. Erre ld. BANG, W.: „Über die Herkunft des Codex Cumanicus”. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften* 1913, 244–245; DRIMBA, V.: „Sur la datation de la première

szaráji kolostor gárdiánja a cseh Henrik, valamint az is, hogy az etnikailag sokszínű városban éltek más keresztények is, így olyan örmények, akik ekkor a római egyház hívei voltak, azaz elfogadták az uniót.¹⁸ Vannak még szakadárnak nevezett keresztények (*mulier christiana, quamvis schismatica*),¹⁹ akik talán a Kelet egyházának hívei (nesztoriánusok), örmények vagy az ortodox egyház hívei lehetettek, valamint zsidók (*Iudaei*) is.²⁰

A következő, amire szeretném felhívni a figyelmet: úgy tűnik, hogy a városban valamiféle status quo volt a két vallás hívei, tudniillik a muszlimok és a keresztények között, amit nem szívesen törtek meg. A történet szerint a keresztények attól féltek, hogy a muszlimok lerombolják templomaikat, ha kiderül, hogy István visszakozott.²¹ Tehát lehetett e téren tapasztalatuk.²² Ugyanakkor a muszlimok kádija is tartott a ferences kivégzésének következményeitől, és bár alaposan megkínóztatta a ferencset, az azonban csodák közepette túlélte a kínzásokat. Ezért a kádi két alkalommal is megkereste a város előljáróját, hogy tanácsot, ill. engedélyt kérjen a ferences sorsát illetően. A város előljárója azonban nem akart beavatkozni az ügybe.²³ Ez alapján

---

partie du Codex Cumanicus”. *Oriens* 27/28 (1981), 388–404; GYÖRFFY Gy.: „A Codex Cumanicus keletkezésének történetéhez”. in *A magyarság keleti elemei*. Budapest [1942] 1990, 220–241, a vonatkozó rész 229–230, 239–241; LIGETI L.: *A Codex Cumanicus mai kérdései*. Keleti értekezések 1. Budapest 1985, 8, 46–48. A ferences források szerint a kolostorban volt eltemetve egy ideig az Arany Horda egyik keresztény hitre tért uralkodója is, akit a forrás Ioannesnak nevez (*Chronica*, 456; SARRANT, *i.m.* 616–617 – az angol fordítás pontatlan).

¹⁸ „...egy ájtatos örmény asszony, aki a testvéreket nagyon szerette és a római egyház híve volt” (...*quaedam domina devota Armena, amica maxima fratrum et Ecclesiae Romanae fidelis*) (*Chronica*, 517; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 698). Ez talán az örmény és a római egyház 1199-ben történt uniójára utal.

¹⁹ Ennek a szakadár keresztény asszonynak a fia meggyógyult azon a helyen, ahol a mártír testét elégették (*Chronica*, 523; BÖLCSKEY, *i.m.* 146; SARRANT, *i.m.* 707). Vö. Vitoduranus, akinél egy örmény férfi fiáról olvashatjuk ugyanezt: *In eodem loco filius unius Armeni liberatus est a quadam gravi infirmitate* (*Die Chronik*, 149).

²⁰ *Chronica*, 523; BÖLCSKEY, *i.m.* 146; SARRANT, *i.m.* 707. A Vitoduranusnál olvasható változatban a városban a muszlimok (*Sarraceni*) és nyugati (*Latini*) keresztények mellett görögök (*Greci*) és örmények (*Armeni*) éltek (*Die Chronik*, 149).

²¹ *Chronica*, 518; BÖLCSKEY, *i.m.* 82; SARRANT, *i.m.* 699.

²² A Krím félszigeti Szolkát városából (ma Starij Krim, Eski Qırım) van adatunk arra, hogy a két vallás közötti viták során a muszlimok nemcsak a keresztény templomot rombolták le, de a harangot is szétverték (GOLUBOVICH, *i.m.* 444). A harang használata gyakran okozhatott feszültséget, erre utal több forrásunk is (KOVÁCS SZ.: „A ferencesek és Jajlak katun”. in *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szerk. MALÉTH Á.–TÓBER M. Szeged 2015, 151–162, a vonatkozó rész a 155. oldal 31. jegyzet).

²³ A forrás azzal magyarázza a kádi vonakodását a ferences megöletésétől, hogy megijedt a csodák miatt. A város előljárója pedig előbb azt mondta, hogy mivel a kádi tudta nélkül tette muszlimmá a szerzetest, így tudta nélkül ki is végezheti. Másodszer pedig azzal maradt

tehát úgy tűnik, hogy a muszlim Özbek (1312–1341) birodalmában még élt annak a ferencesek védelmére vonatkozó rendelkezésnek a hatálya, amit a kán 20 évvel korábban, 1314. március 20-án a ferenceseknek adott jarlikja tartalmaz.²⁴ Ezt bizonyíthatja, hogy a muszlimok ugyan kivégezték a ferencset, de a forrás arról nem tesz említést, hogy ez egy általános keresztények elleni megmozduláshoz vezetett volna.

Ugyanakkor, ha István történetét párhuzamba állítjuk más ferencesek beszámolóival, első pillantásra némi ellentmondást fedezhetünk fel. Az egyik ilyen Iohanca testvér 1320-ban, Baskíriából írt levelében olvasható. Baskíriában a magyar Iohanca és az angol Willelmus a muszlim hittudósokkal vitatkozva nemcsak azt állították, hogy az ő törvényük, vagyis a vallásuk „üres és elvetemült” (*eorum legem friuolam et prophanam*), de azt is, hogy a Korán „az ördögtől való” (*legem esse diabolicam*). Mind ezért ők is börtönbe kerültek, ahol meggyötörték őket, de mivel a „szaracénok” féltek a tatároktól, nem merték megölni a ferenceseket.²⁵ Hasonló a hispániai Paschalis de Victoria esete is. Ő 1333-ban indult térítő útjára az egykori Mongol Birodalom egy másik utódállamába, a Közép-Ázsiában levő Csagatáj uluszb. Útja során egy évig Szarájban tartózkodott, hogy megtanulja a kunok nyelvét és az ujjur írást. Meg is említi, hogy a városban egy évvel korábban kivégezték egy István nevű testvért. Majd miután továbbindult az Arany Hordával szomszédos Csagatáj uluszb, kénytelen volt útját megszakítani és az Arany Horda határvidékén levő Ürgencs városában várakozni, ahol 25 napon keresztül vitatkozott a mecset lépcsőjén a muszlimokkal „isteni dolgokról és az ő Alkoranuk hamisságáról és tanításairól”. Az 1338 augusztusában a Csagatáj ulusz egyik központjából, Almalikból írt levele szerint ugyan őt is „két napig kövel dobálták, arcát és lábait tűzzel égették, szakállát kitépték”, de élve úszta meg az ügyet, és továbbutazhatott Almalikba,²⁶ ahol 1339-ben végül ő maga is elérte az annyira áhított vértanúhalált.²⁷ Tehát mind a négy ferences az iszlám tanításai és Mohamed ellen prédikált. Ezért, valamint a hitehagyásért halál

---

távol az ügytől, hogy tart a „frankok”, azaz a nyugati keresztények átkaitól. Mindkét alkalommal hangsúlyozta, hogy nem akar beavatkozni az ügybe (*Chronica*, 520, 521; BÖLCSKEY, *i.m.* 115, 144; SARRANT, *i.m.* 702, 704).

²⁴ BIHL–MOULE, *Tria nova*, 65; HAUTALA, R.: „Jarlyk chana Uzbeka franciscancam Zolotoj Ordy 1314 goda: latinskij tekst, russkij perevod i kommentarii”. *Zolotoordynskoe obozrenie. Golden Horde Review* 3 (5) (2014), 31–48.

²⁵ Iohanca még hozzáteszi, hogy azért féltek a tatároktól, mert azok „a keresztényeket szeretik, és azokat [szaracénokat – Moule] gyűlölik és üldözik” (BIHL–MOULE, *Tria nova*, 68; BENDEFY, *Fontes*, 49).

²⁶ VAN DEN WYNGAERT, A.: *Sinica franciscana. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Vol. I. Quaracchi–Firenze 1929, 501–506.

²⁷ WYNGAERT, *i.m.* 511, 527.

járt az iszlámban.²⁸ Bár nem a Korán tanításán, hanem hádíszok alapján volt így, és általában nem önmagát a hitehagyást büntették halállal, hanem ha az a közösség, illetve a vezetője elleni izgatással is járt.²⁹ A középkorban, különösen azokon a területeken, ahol több vallás hívei éltek egymás mellett, a vallási hovatartozás döntő volt az identitás tekintetében. Ezért ha valaki áttért egy másik vallásra, akkor ezáltal egy másik közösség tagja is lett. A hitehagyást a középkorban a vallási közösségek súlyos bűnnek tekintették, amiért gyakran halálbüntetés járt,³⁰ különösen akkor, ha az illető többször is áttért. A blaszfémia (azaz az isten, illetve a különböző vallások számára fontos személyek, értékek becsmérése) és az áttérések (majd az esetleges visszatérések) feszültséghez vezettek az érintett csoportok között.³¹ Így a büntetések magyarázata részben az, hogy a vezetők igyekeztek az ilyen helyzeteket törvényekkel, rendeletekkel elkerülni.

Mi lehet az oka annak, hogy némelyiküket mégis megmentette a haláltól Özbeg ferenceseknek adott jarlikja, az egyikük azonban meghalt? Ennek magyarázata talán egy 1323-as levélben olvasható, amit a kaffai ferencesek írtak. A levélben szereplő

²⁸ Mohamed szidalmazása az iszlámban olyan blaszfémia, aminek elkövetéséért a klasszikus tanítás szerint halálbüntetés járt. A hitehagyást (*ridda, irtidád*) mind a négy szunnita vallásjogi iskola és a síták is súlyos bűnnek tekintik, de mindegyik lehetővé teszi, hogy a hitehagyó három napon belül megbánja tettét, és visszatérjen az iszlámra, különösen, ha nem muszlimnak született. Ha azonban a hitehagyás Mohamed szidalmazásával jár, akkor nincs lehetőség a megbánásra és a büntetés halál (PETERS, R.: *Crime and Punishment in Islamic Law. Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-First Century*. (Themes in Islamic Law 2.) Cambridge 2005, 64–65, 180.) Iohanca levelében erről is olvashatunk, szerinte a szaracénoknak van egy csoportjuk, a fakírok, akik kardot hordanak, és levágják azokat, akik a törvényük ellen szólnak. Az ellen nincs kifogásuk, ha a keresztények „a mi törvényünket, Krisztust, Máriát és a szenteket ajánlják”, ha nem szidalmazza Mohamedet (BIHL–MOULE, Tria nova, 66; BENDEFY, Fontes, 48).

²⁹ Erre ld. RAHMAN, S.A.: *The Punishment of Apostasy in Islam*. Kuala Lumpur 2006.

³⁰ Erre ld. például X. (Bölcs) Alfonz kasztíliai és leóni király (1252–1284) törvénygyűjteményének vonatkozó részeit, amelyek szerint a judaizmusra vagy az iszlámra áttért keresztény büntetése halál (*Las Siete Partidas. Underworlds: The Dead, the Criminal, and the Marginalized (Partidas VI and VII)*). Vol. 5. Trans. by S. P. SCOTT. Ed. by R. I. BURNS, S. J. Philadelphia 2001, 1435, 1439–1440.

³¹ Erre példa a 13. századi perzsa történetíró, Dzsúdzsání művében (*Tabakát i-Násziri*) olvasható történet, amely szerint Szamarkandban egy a Kelet egyházához tartozó keresztény fiú áttért az iszlámra. A keresztény közösség bepanaszolta a városba érkező magas rangú mongolnak a muszlimokat, hogy azok átédesgetik a gyermekeiket az iszlámra, és attól tartanak, hogy a híveik mind elfordulnak a kereszténységtől. A mongol vezér parancsára előbb különböző kedvezményekkel próbálták meg a fiút visszatéríteni, majd amikor az kitartott az iszlám mellett, kivégezték. A muszlim közösség ekkor Berke kánhoz fordult, aki büntetésből a keresztényeket megölette és templomukat leromboltatta (*Sbornik materialov ot nosjaščichsja k istorii Zolotoj ordy*. Vol. II: Izvlečenija iz persidskich sočinienij. Tizengauzen, V. G. Moskva–Leningrad 1941, 18).

passzusban részben azzal magyarázzák a korábbi kán, Tokta (1291–1312) két fiának kivégezését apjuk halála után, hogy azok a hatalom megszerzése érdekében elhagyták korábbi keresztény hitüket. A levél ferences írói szerint a mongolok bár pogányok, nagyra becsülik az állhatatosságot a vallásban és a megbízhatatlanság jelének tekintik, ha valaki elhagyja eredeti vallását.³² Nem is lehetett gyakori jelenség a valamikori Mongol Birodalom területén, hogy egy vallás képviselője önként áttért egy másik vallásra (a történet alapján pedig egyértelmű: István meggyőződésből, nem pedig kényszerből lett muszlim).³³ Erre a forrás is utal azzal, hogy sokan kíváncsiak voltak Istvánra, amint elterjedt, „hogy a keresztények egyik nagy papja saracén lett” (*unus magnus sacerdos Christianorum factus est Saracenus*).³⁴ Tehát nem kizárt, hogy az iszlámra áttérő, majd azt megtagadó és ellene prédikáló Istvánt azért merték megölni a hitük megcsúfolása miatt feldühödött muszlimok, mert ők is tudatában voltak annak, hogy a mongolok sem tartják sokra a vallásukat váltogatókat, és így büntetlenül vagy komolyabb megtorlás nélkül megúszhatják a kivégzést.

Érdemes kiemelni, hogy István szenvedéstörténete szerint „A tatárok császáranak felesége, aki a görög császár leánya volt, meghalván a nevezett testvér kínoztatását... enni és innivalót küldött neki.”³⁵ Ugyan a feleség neve nem olvasható a forrásban, de bizonyos, hogy Bajalúnról, Özbeg harmadik feleségéről van szó.³⁶ Ő II. Andronikosz Palaiologosz bizánci császár (1282–1332) természetes leánya volt.³⁷ A közép-

³² A levélben nem a kán neve, hanem nemrég elhunyt uralkodó (*inperator nuper defunctus*) olvasható (BIHL–MOULE, De duabus, 106–112), ez pedig csak az 1312-ben meghalt Toktára vonatkozhat.

³³ Istvánon kívül mindössze egy ferencesről és két domonkosról van a korszakban tudomásunk. A ferences Jacobus de Pistorio nagy valószínűséggel, míg a két domonkos biztosan az Arany Horda területén tevékenykedett (*Jean XXII (1316–1334). Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et Vatican* par G. MOLLAT. Vol. 13, Paris, 1933, 174, no. 63644, 193, no. 63892; RAYNALDUS, O.: *Annales ecclesiastici*. Tom. XV. (1305–1335) Coloniae Agrippinae 1691, 459, no. 44). Nem kizárt, hogy ugyanezen domonkosok egyikének áttéréséről tudósít Vitoduranus közvetlenül István története után (*Die Chronik*, 149–150).

³⁴ *Chronica* 517; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697.

³⁵ *Chronica* 519–520; BÖLCSKEY, *i.m.* 114; SARRANT, *i.m.* 701.

³⁶ *The Travels of Ibn Battuta, AD 1325–1354*. Vol. II. Trans. with revisions and notes from the Arabic text ed. by C. Defrémery and B. R. Sanguinetti by H. A. R. GIBB. Cambridge 1962, 488; IBN BATTŪTA: *Voyages*. II. De La Mecque aux steppes russes. Trad. de l'arabe de C. DEFREMERY et B. R. SANGUINETTI (1858). Introduction et notes de S. YÉRASIMOS. Paris 1982, 185.

³⁷ A császár természetes lányát, görög néven Máriát 1297-ben vagy 1299-ben Toktához adta feleségül (GEORGES PACHYMERES: *Relations historiques*. III. Livres VII–IX. Éd., Trad. franç. et notes par A. FAILLER (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 24/3.) Paris 1999, 294–295. Tokta halála után pedig Özbeg vette feleségül.

kor egyik legismertebb utazójának, ibn Battútának úti beszámolójából ismert, hogy Özbegnek ez a felesége engedélyt kért férjétől, hogy apját meglátogathassa, és otthon szülje meg gyermekét. Az engedélyt megadó kántól ibn Battúta azt kérte, hogy ő is kísérhessen el a *katunt*. Mivel ibn Battúta *Rihlájá*jában csak annyi olvasható, hogy savvál hónap 10-én indultak el,³⁸ ibn Battúta konstantinápolyi útjának kezdetét 1332. július 5-re³⁹ és két évvel későbbre, 1334. június 14-re is teszik.⁴⁰ Ha István szenvedéstörténetének a *katun*ra vonatkozó mondata szemtanú beszámolóján alapul, akkor ez egy újabb adat arra (és ez eddig elkerülte a kutatás figyelmét), hogy Özbeg feleségének kíséretével utazó ibn Battúta 1334 nyara előtt nem indulhatott el a Bizánci Birodalom fővárosába.

Végül érdemes szemügyre venni, hogy a forrás szerzője mit is tud az iszlámról. Előre bocsájtom: nem sokat. A muszlimok szaracénként szerepelnek a forrásban. A szerző tud arról, hogy Jézust az iszlám is elfogadja prófétaként, de nem tekinti istennek. Ismeri a sahadá (hitvallás) formuláját, azaz „Nincs más isten, csak Allah, akinek Mohamed a prófétája”. Legalábbis a „Hiszem pedig, hogy csak egy Isten van, és Mohamed az ő küldötte” (*Credo vero, quod tantum est unus Deus et Machometus nuntius suus*) mondat erre utal. Tud a kádíróról, de nem ismeri a tényleges bírói funkcióját, hiszen szerinte az „a szaracénok között olyan hatalmat gyakorol, mint nálunk a püspök” (*Cadi, qui inter Saracenos, sicut Episcopus inter nos, dominatur*).⁴¹ Tud a pénteki nap jelentőségéről, és megemlíti egy *Mereth* (más kéziratokban *Meret*, *Merelth*) nevű muszlim ünnepet, ami a forrás alapján április 15-re esett.⁴² Ha megpróbáljuk beazonosítani ezt az ünnepet és a forrásban szereplő dátumot átkonvertáljuk a muszlim időszámításnak megfelelően, akkor kiderül, hogy A.D. 1334. április 15-e A.H. 734. sabán hónap 9-e volt. Sabán hónapban azonban 14-ről 15-re virradó éjszakán van jelentős ünnep, ami 1334-ben április 20-21-re esett. Ekkor van a muszlimok meg-

³⁸ *The Travels*, 498.

³⁹ *The Travels*, 498, 528, 531. Az 528. oldalon tévesen 1334. június 5. olvasható a konstantinápolyi út kezdeti időpontjaként, Gibb elronthatta az általa vitatott A.H. 734. savvál hó 10-ét, ami 1334. június 14-ének felel meg.

⁴⁰ IBN BATTÚTA, *i.m.*, 195. DUNN, R. E.: *The Adventures of Ibn Battuta. A Muslim Traveler of the 14th Century*. Updated with a 2012 preface. Berkeley–Los Angeles–London 2012, 170.

⁴¹ *Chronica* 516; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a kádi funkciójának ilyen félreértelmezése több alkalommal is, szinte szó szerint azonos megfogalmazásban előfordul a krónikában. Úgy tűnik tehát, hogy a krónika írója téves adatai alapján egységesítette a különböző történetekben megjelenő kádik beosztását (*Chronica* 413, 474, 534, 556, 599; SARRANT, *i.m.* 555, 639, 720, 749, 810).

⁴² *Chronica* 516; BÖLCSKEY, *i.m.* 81; SARRANT, *i.m.* 697.

bocsájtás éjszakája nevű ünnepe, azaz a *sab-i barát*,⁴³ és talán a perzsa *barát* az Arany Hordában beszélt kipcsak törökben *meretté* változott.⁴⁴ Talán a krónikaíró forrása emlékezett arra, hogy nagyjából azokban a napokban volt a muszlimok egyik ünnepe, ez azonban a forrással ellentétben nem tarthatott négy napig.

Végezetül a szenvedéstörténetben szerepel egy kocsmá is, ahol vízből és mézből készült *medo* nevű italt szolgáltak fel. István és az őt a kivégzése helyszínére hurcoló muszlimok, amikor elhaladtak a kocsmá előtt, egy csavargó (*trutanus*, *trudanus*) több mézsör (*medonem*) reményében levágta a ferences fülét. Ez az epizód azért került a szenvedéstörténetbe, mert a levágott fül véletlenül tűzbe esett, de nem égett el, így az egyik ott lévő keresztény (valószínűleg ereklyeként) a testvérekhez vitte.⁴⁵

Összegzőképpen, ha ezt a meglehetősen naiv és látszólag nem sok hasznos történeti információt tartalmazó passiót is kritikus szemmel olvassuk, számos olyan adalékot találunk, amelyek kiegészítik az Arany Hordáról, az ott tevékenykedő ferencesekről, azok iszlámmal és más keresztényekkel való kapcsolatáról való tudásunkat.

---

⁴³ A hagyomány szerint Allah ezen az éjszakán megbocsájtja a bűnöket néhány kivételtől eltekintve, így például ha valaki politeista vagy ellenséges (*Mishkat al-Masabih by Muhammad ibn 'Abd Allāh Khaṭīb al-Tibrīzī*. English trans. with explanatory notes by J. Robson. Lahore 1970, 272–273).

⁴⁴ A törökországi törökben az ünnep neve *berat kendili*. A szókezdő *b*-ből pedig lehet *m*-a török nyelvekben, többnyire akkor, ha nazális van a szóban. Erre példa többek között a *bajram* 'ünnep' szó, ami a kirgizben *mayram*, a kazakban pedig *méyram* (CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, 308). De végbemehet nazális jelenléte nélkül is, például az arab *bakra* 'csigasor, emelőcsiga, orsó' az oszmán törökben *mak(a)ra* lesz (STACHOWSKI, M.: „On the Consonant Adaptation of Arabic (and some Persian) Loan-Words in an Ottoman Turkish Dictionary by Arcangelo Carradori (1650)”. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 129 supplementum. 2012, 372–381; további példákat a *b* - *m*- váltakozásra ld. STACHOWSKI, M.: „Turkologische Anmerkungen zum altaischen etymologischen Wörterbuch”. *Studia Etymologica Cracoviensia* 10 (2005), 227–246, a vonatkozó rész a 234–235). Köszönettel tartozom Olach Zsuzsannának, Dobrovits Mihálynak és Zimonyi Istvánnak, akik e téren tanácsokkal láttak el.

⁴⁵ Ez Vitoduranusnál egyértelműen megjelenik, ahol leírják, hogy a fülnek köszönhetően csodás gyógyulások történtek (*Die Chronic*, 149).

A Forgotten Hungarian Franciscan's Martyrdom Religious Controversies
in the Golden Horde

In the last decades of the 13th and in the first half of 14th century, Hungarian Franciscans played an important role in the Christian proselytization conversion of the Golden Horde. Some of them achieved a great career in the court of the Golden Horde's Khans. For example, Elias of Hungary was not only a trusted friend of Özbek and also of his son, but he was entrusted with a mission to the Pope; others, like the protagonist of my paper, died as a martyr in the 14th century. The Hungarian Franciscan friar, Stephan (Stephanus de Hungaria) was executed in Sarai, the centre of the Golden Horde in April of 1334. There are a lot of references to his martyrdom in the sources of the Franciscan Order and some of them contain details of the events leading to his execution and about his death. The most important is the *Chronicle of the Twenty-Four Generals of the Order of Friars Minor* (*Chronica viginti quattuor generalium ordinis minorum*) written by Arnald of Sarrant in 1360–1370s. Although, Stephan's *passio* is characterized by general characteristics of its genre, it contains a lot of useful information on the history of the Golden Horde and the history of the Christian missions on its territory. Some information of the *passio* can contribute to refining and clarifying other disputed data concerning the history of the region. This paper introduces the *passio* and analyses its historical data.

MEGJEGYZÉSEK A HUN HADSEREG LÉTSZÁMÁHOZ ÉS HADSZERVEZETÉHEZ

A nomád népek hadseregeinek létszámára számos auktor utal, és jó néhány aspektusból vizsgálták ezt a nomádok (és nemcsak a nomádok) esetében igencsak problematikus területet. Legutóbb Zimonyi István elemezte részletesen a honfoglaló magyarok haderőlétszáma kapcsán a nomád népekre (kazárok, volgai bolgárok, besenyők, avarok, türkök stb.) vonatkozó adatokat,¹ kiemelve az ezzel kapcsolatos problémákat. Jelen tanulmányomban a hunok seregének létszámára vonatkozó adatokat ismertetem, értékelem, kiemelve egy olyan forrást, amelyet eddig kevésbé hangsúlyoztak a hunok hadszervezete, létszáma kapcsán.

A hunok történetével foglalkozó szakirodalom többsége² kapcsán megállapítható, hogy elsősorban négy auktor munkájában (Sokrates, Zosimos, Iordanes, Philostorgios) található adatokat vizsgálnak, és ebből próbálják rekonstruálni hadseregük létszámát. Emellett hangsúlyozandó, hogy csak néhány szerzőnél, néhány esemény kapcsán találunk konkrét számadatot. Az egyik legmegbízhatóbb forrásunk csak arról tájékoztat a hun hadsereg létszámával kapcsolatban, hogy jelentős volt Attila

---

¹ ZIMONYI I.: „A honfoglaló magyar haderő létszáma”. in *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek. III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia. Szeged, 2002. szeptember 9–10.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 21.) Szerk. BALOGH L.–KELLER L. Szeged 2004, 101–111, 108; ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete.* (Magyar Östörténeti Könyvtár 22.) Szeged 2005, 89–90; ZIMONYI, I.: *Muslimische Quellen über die Ungarn vor der Landnahme. Das ungarische Kapitel der Ġaihānī-Tradition.* (Studien zur Geschichte Ungarns 9.) Herne 2006, 80–89; ZIMONYI I.: *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyars Chapter of the Ġayhānī Tradition.* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 450–1450) Leiden–Boston 2016, 102–116.

² THOMPSON, E. A.: *A hunok.* Ford. FELFÖLDI SZ. Szeged 2003,² 49–51; BÓNA I.: *A hunok és nagy királyaik.* Budapest 1993, 86; BACHRACH, B. S.: „The Hun Army at the Battle of Chalons (451). An Essay in Military Demography”. in *Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung.* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 31.) Hrsg. BRUNNER, K. – MERTA, B. München 1994, 59–67; NIKONOROV, V. P.: „»Like a Certain Tornado of Peoples« Warfare of the European Huns in the Light of Graeco-Latin Literary Tradition, *Anabasis*”. *Studia Classica et Orientalia* 1 (2010), 264–291.

serege,³ addig néhány auktor számadatokat is közöl a hun hadseregről. Zosimos szerint 409-ben 10 ezer hun harcolt Alarichhel szemben a római császár, Honorius (395–423) szövetségeseként.⁴ A szerző emellett utal arra, hogy az ekkora nagyságú hadsereg ellátását biztosítandó Honorius császár Dalmácia területéről hozatott élelmet (gabonát, juhot, ökröt). Jóval kisebb létszámú seregről számol be Zosimos munkájának egy másik helyén. Szerinte Honorius császár minisztere, Olympius vezetésével 300 fős hun sereg támadta meg, és győzte le a gótokat.⁵ Sokrates munkájában a 430-as burgundok elleni összecsapás kapcsán a hun halottak számát örökítette meg, szerinte 10 ezer hun harcos esett el a csatában.⁶ Philostorgios sokkal jelentősebb létszámadatot közöl, szerinte 425-ben Aetius jóvoltából 60 ezer hun harcos jelent meg Itáliában.⁷ A legnagyobb számadat Iordanesnél olvasható, aki 451-ben 500 ezer főre teszi a Mauriacumnál felvonuló hun sereg létszámát.⁸ Szintén Iordanesnél található egy számadat, ami szerint a nedaói csatában (455) 30 ezer hun és velük szövetséges harcos esett el.⁹

A hunok történetével foglalkozó kutatók a felsorolt számadatokból különböző következtetésekre jutottak. Thompson szerint a felsorolt források adatai erősen túlzóak, úgy véli, hogy ekkora méretű seregek ellátása komoly nehézségbe ütközött volna. Thompson szerint a római provinciákba betörő hun csapatok, valamint a rómaiak által felbérelt hun zsoldos csapatok létszáma nem lehetett 1200 főnél több. A 425-ben Itáliába vonuló hun sereg esetében pedig 6000 főt feltételez. Thompson teljesen irreálisnak tartja Iordanesnek a mauriacumi csatánál említett létszámadatát.¹⁰ Bóna István ez utóbbi esemény kapcsán maximum 30–50 ezer fős hadsereglétszámot rekonstruált.¹¹ Bernard S. Bachrach hasonlóan 40–50 ezer fős hun sereget

³ „PRISCUS 11. 2, 615–619”. in *The Fragmentary classicising Historians of the later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. II.* (Classical and Medieval texts, Papers and Monographs 10.) Ed. BLOCKLEY, R. C. Liverpool 1983, 222–401

⁴ „ZOSIMOS V. 50, 1”. in *Zosimos. Neue Geschichte.* (Bibliothek der Griechischen Literatur 31.) Hrsg. REBENICH, S. Stuttgart 1990, 255.

⁵ ZOSIMOS V. 45, 6; VÁCZI P.: „A hunok Európában”. in *Attila és hunjai.* Szerk. NÉMETH GY. Budapest 1940 (reprint 1986), 74.

⁶ „SOKRATES VII. 30, 108”, in *Szókratész egyháztörténete.* Ford. BAÁN I. Budapest 1984, 455.

⁷ „PHILOSTORGIOS XII. 14” in *Philostorgius Kirchengeschichte. Mit dem Leben des Lucian von Antiochien und den Fragmenten eines Arianischen Historiographen.* Hrsg. BIDEZ, J. Berlin 1972.

⁸ Bár maga a gót származású szerző is bizonytalanak tűnik a számadat kapcsán: „*Azt beszélék, hogy serege 500 000 fő volt.*” „IORDANES, *Getica* 182”, in *Iordanes. Getica.* Közreadja KISS M. Budapest 2005, 78.

⁹ IORDANES, *i.m.* 262.

¹⁰ THOMPSON, *i.m.* 50–51.

¹¹ BÓNA, *i.m.* 86.

feltételez a mauriacumi csata kapcsán.¹² Tekintetbe véve, hogy egy ekkora seregnek mekkora ellátásra, utánpótlásra van szüksége, Kiss P. Attila ezzel szemben azt hangsúlyozta, jóval kevesebben vehettek részt ebben a hadjáratban.¹³ A nedaói csata leírásakor Iordanes által megemlített 30 ezer elesett hun harcos számadatából Nikonorov úgy véli, hogy a csatában részt vett teljes hun hadsereg 45–60 ezer fős lehetett.¹⁴

A kutatók által reálisnak tartott létszámoknál is hangsúlyozandó, hogy ezek inkább elsősorban feltételezéseknek, mint abszolút számadatoknak tekinthető tételek. Ha megnézzük a fent felsorolt források szerzőit, akkor azt látjuk: kivétel nélkül minden esetben történetírókról van szó, és történeti, egyháztörténeti munkákkal van dolgunk. Ezzel kapcsolatban Veszprémy László hangsúlyozta, hogy Vegetius munkásságát követően, vagyis a Kr. u. 4. század végétől, 5. század elejétől a 16. századig bezárólag nem rendelkezünk hadászati munkával (kivéve a Bizánci Birodalmat), és csak olyan források állnak a rendelkezésünkre, melyek lejegyzői a hadászatban járatanok voltak. Az ezekből a forrásokból kitűnő létszámadatok rendkívül bizonytalanok, nehezen értelmezhetőek.¹⁵ Vagyis a fent nevezett auktorok által megadott számadatok semmiképpen nem tekinthetők reális számoknak, elsősorban csak arra utalhatnak egy adott sereg esetében, hogy sokan vagy kevesen voltak.

A steppei nomád népek hadi szerveződése tízes rendszeren alapult, hasonlóan más népekhez a hadseregük századokból, ezredek, tízezredek, századokból épült fel.¹⁶ A hunok esetében is ezt a hadi szerveződést feltételezhetjük nomád analógiák alapján. A felmerült problémák megoldása érdekében érdemes egy eddig az adott témában ke-

---

¹² Bachrach úgy véli, hogy az ellenfél esetében a vizigót sereg 20–25 ezer, a római sereg pedig 25–35 ezer fős lehetett. BACHRACH, *i.m.* 64–67.

¹³ KISS P. A.: „Germán népek részvétele a hunok hadjárataiban”. *Hadttörténelmi Közlemények* 123 (2010), 137–167, 152; KISS P. A.: „...ut strenui viri...” *A Kárpát-medencei gepidák története*. Szeged 2015, 61.

¹⁴ NIKONOROV, *i.m.* 281.

¹⁵ VESZPRÉMY L.: „Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában”. *Társadalom és Honvédelem* 4 (2000), 106–117; VESZPRÉMY L.: „A középkori történetírás és forrásai”. *Hadttörténelmi Közlemények* 119 (2006), 517–523.

¹⁶ Nomád népek hadseregének alapegységét a tízezred, a tümen jelentette. A tümen szó eredetével kapcsolatban megoszlanak a vélemények. Doerfer vetette fel, hogy török szóból eredeztethető a szó (DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit II.* (Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission 19.) Wiesbaden 1965, 983). Emellett felmerült annak a lehetősége is, hogy egy mára már kihalt nyelvből, például a zsuanyzsuanyok nyelvéből származtatható a tümen szó (RÓNA-TAS A. – BERTA Á.: *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. (Turcologica 84.) Wiesbaden 2011, 932–935.

vésbé idézett forrást is bevonni a hunok hadszervezetének és hadserege létszámának a vizsgálatába.¹⁷

A hunok hadszervezetéről fontos információkat nyújt egy skandináv saga, a *Her-var és Heidrik saga* (*Hervarar saga ok Heiðreks*). Ez a forrásunk viszonylag kései, 13. századi keletkezésű, de különféle régebbi mondákat tartalmaz. Ez a saga három változatban maradt fenn, ezek néhány dologban különböznek csak egymástól.¹⁸ Ebben a mondában található a számunkra a hunok szempontjából fontos, a gótok és a hunok közötti 4. századi háború leírása is.¹⁹ A saga szerint a hunok az összes 12 év feletti férfit²⁰ mozgósították a háborúba, és részletesen megemlékezik a hunok had

¹⁷ Wolfram és Nikonorov hívta fel a figyelmet a forrásra a hunok hadszervezete kapcsán. WOLFRAM, H.: *Die Goten von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München 1990, 107; WOLFRAM, H.: „L’armée romaine comme modèle pour l’Exercitus Barbarorum”. in *L’armée romaine et les Barbares du IIIe au VIIe siècle*. Éd. Par. VALLET, F. – KAZANSKI, M. Saint-Germain-en-Laye 1993, 13–15, 13; NIKONOROV, V. P.: „Voennoe delo evropejskih gunnov v svete dannih greko-latinskoj pismennoj tradicii”. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniia Rossiskogo Arkheologiceskogo Obschestva* 1 / 26/ (2002), 223–323, 239; NIKONOROV, Like a Certain Tornado of Peoples, 280.

¹⁸ Egy 14. századi, egy 15. századi és egy 17. századi kéziratban maradt fenn. Lásd bővebben HALL, A.: „Changing style and changing meaning. Icelandic historiography and the medieval redactions of Heiðreks saga”. *Scandinavian Studies* 77 (2005), 1–30.

¹⁹ TOLKIEN, C.: „The Battle of the Goths and Huns”. *Saga-Book* 14 (1953–1957), 141–163; *Saga Heiðreks konungs ins vita. The Saga of King Heiðrek the Wise*. Trans. TOLKIEN, C. London 1960, XXI–XXIX; HALL, i. m. 1–30.

²⁰ A forrásból kitűnik, hogy a 12. életévét betöltött gyermek ekkor vált felnőtté, harcosná. Az 5–10. századi eurázsiai steppei népek körében a férfivé avatás, a felnőtté válás egyik jelképe a veretes öv volt, melynek viselésével az adott közösség teljes jogú tagjává vált az ifjú (U. KÖHALMI K.: *A steppék nomádjai, lóháton, fegyverben*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.) Budapest 1972, 113–114). A veretes övek mellett a férfivé válásnak egy másik jelképe volt az, hogy új nevet, férfinévet vett fel a gyermekneve helyett (Kül Tegin felirat K 30–31. vö. BERTA Á.: *Szavaimat jól halljátok ... A türk és ujjur rovásírásos emlékek kritikai kiadása*. Szeged 2004, 197; Közsilig-pusztai felirat vö. *Örök köbe vésvé. A régi török népek irodalmának kistükre a VII-tól a XV. századig*. Szerk. KAKUK ZS. Budapest 1985, 25). Azonban pontos életkorra vonatkozó adat nem található az írott forrásokban, mindenesre elsősorban a tízes éveiknek az első felére tehető a férfivé avatás időpontja. A férfivé válás időpontjára vonatkozóan a türköknél Bilge kagán hadvezér testvéréről orhoni feliratában találunk utalást, miszerint Kül Tegin 7 éves korában halt meg az apja, a kagán, és Kül Tegin 16 éves korára már több hadjáratban részt vett. Tehát Bilge kagán testvére és hadvezére e két életéve között „találta meg a férfi nevét,” vagyis ekkor vált férfivá (Kül Tegin felirat K 30–31. vö. BERTA, *Szavaimat jól halljátok*, 197), vagyis 7 és 16 éves kora között vált valamikor férfivá, felnőtté. (Kakuk Zsuzsa fordításában szerepel az is, hogy tíz éves korában vette fel Kül Tegin a férfinévét (Kül Tegin K 30–31. vö. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Szerk. GYÖRFFY GY. Ötödik kiadás. Budapest 2002, 66; GYÖRFFY GY. – KAKUK ZS. – NÉMETH GY.: „Az orkhoni feliratok (részlet)”. in *A honfoglaláskor írott forrásai*. (A Honfoglalásról Sok Szemmel 2.) Szerk. KOVÁCS L. – VESZPRÉMY L. Budapest 1996, 23–

szervezetéről: a legnagyobb egység a *fylki*, melyből hat volt,²¹ minden fylki 5 ezredet tartalmazott, és minden ezredben 13 század található. Egy századot pedig négyszer 40 harcos alkotott.²² Tehát a forrásban található információk alapján egyértelműen megállapítható, hogy a hunok hadi szerveződése is tízes rendszeren alapult. Világosan fellelhető benne a század és az ezred. A skandináv sagában a hun hadsereg legnagyobb egysége *fylki* néven szerepel. Az ógermán nyelvben ez a kifejezés zászlóaljat, hadrendet, harci alakulatot jelentett.²³ Ha figyelembe vesszük, hogy a forrás szerint ez a terminus a hunoknál a legnagyobb, az ezred után következő hadi egységet jelentette, és hogy a nomád népek seregeinek hadi szerveződésében a legnagyobb egység a tízezred, vagyis a *tümen* volt, akkor úgy tűnik, hogy a skandináv sagában található *fylki* kifejezés a tízezredre vonatkozik. Ezen a forráson kívül még néhány nomád nép esetében van adatunk a *tümen* létszámára vonatkozólag, amelyekből kiderül, hogy csak a legkritább esetben alkothatott 10 ezer harcost egy *tümen*.²⁴ A skandináv saga szerint a hun hadseregben egy század 160 főt, egy ezred 2080 főt, egy tízezred pedig 10 400 főt foglalt magába. Az ezredeknél a saga szerzője kiemeli, hogy 1000 főnél nem lehetett kisebb a számuk.²⁵ Ezek a számadatok azért meglepőek, mert az eddig

---

28, 26). Ez a mai szemmel korainak tekinthető felnőtté avatás szokása azonban nem csak a steppei nomádokra jellemző sajátosság, hanem ebben az időszakban általános jelenségnek tekinthető a letelepült kultúrákban is. A Bizánci Birodalomban például a felnőttkor a társadalmi felelősség elérésével 15–17 éves korban kezdődött (RAUTMAN, M. L.: *Daily Life in the Byzantine Empire*. Westport–London 2006, 9). A Ruszban figyelhető meg, hogy a fejedelemsfi 3 évesen lóra ült, 7 évesen írni-olvasni tanult, 12 évesen pedig az első hadjáratára ment (DIMNIK, M.: *The dynasty of Chernigov (1054–1146)*. Toronto 1994, 40).

²¹ Az egyik átirat szerint a hun hadsereg 33 *fylki*ből állt, ezt azonban másolói hibaként tartják számon, és a fent nevezett adatot fogadja el a kutatás főként (TOLKIEN, *Saga Heiðreks*, 52).

²² TOLKIEN, Uo.

²³ RANCE, P.: „The *Fulcum*, the Late Roman and Byzantine *Testudo*: the Germanization of Roman Infantry Tactics?” *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 44 (2004), 265–326, 288; SPROSTON, E.: *Særnordiske Ord–Scandinavian – only Words*. 2012. URL: <http://germanic.eu/Scandinavian-only-words.htm> (letöltés ideje: 2017. 05. 04. 04:17).

²⁴ ZIMONYI, A honfoglaló magyar haderő, 108; ZIMONYI, *Muszlim források*, 89–90. A hiung-nu államszervezet kapcsán a *Si-ki* 11. fejezete emlékezik meg arról, hogy a 24 udvari főméltóságok 10–10 ezer lovas parancsnokai is voltak. A kínai forrás kiemeli, hogy közülük csak a legelőkelőbbek tízezrede tartalmaz ténylegesen 10 ezer harcost, a többség csak pár ezer lovassal bírt (BARFIELD, T. J.: *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757*. Cambridge 1992², 38; vö. SZEMA-KIEN *A hunok legkorábbi története*. Írta: Sima Qian. A Shi Ji 110. kötete. Ford. DU YAXIONG – HORVÁTH I. Peking 1997, 39). A mongol korban a kínai források szerint háromféle *tümen* figyelhető meg: a nagy legalább 7000 főt, a közepes, amely minimálisan 5000 főt, a kicsi pedig legalább 3000 harcost foglalt magába (ALSEN, T. T.: *Mongol Imperialism. The policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia and the Islamic Lands 1251–1259*. Berkeley–Los Angeles–London 1987, 193).

²⁵ TOLKIEN, *i.m.* 52.

ismert, nomád népek *tümenjeire* vonatkozó adatok szerint nagyon ritka volt az a jelenség, hogy egy *tümen* ténylegesen 10 ezer harcost tartalmazott. A vizsgált forrásban pedig a század, ezred és a tízezred is nemhogy kevesebb, hanem több harcost foglalt magába. A skandináv elbeszélés szerint tehát a hun hadsereg teljes létszáma 62 400 fő volt. Annak ellenére, hogy a hunok jelentős hadjáratairól, csatáiról (Mauriacum, Nedao) megemlékező latin és görög nyelvű forrásokból kikövetkeztetett számadatok (Bóna, Bachrach, Nikonorov) összecsengenek a skandináv sagával, óvatosan kell kezelni ezt a számadatot, tekintetbe véve, hogy kései forrásról van szó, és a középkori források számadatai legtöbbször inkább megbízhatatlanok, mint hitelesek. Összehasonlításképpen érdemes kitérni röviden a korszak római hadseregének létszámára vonatkozó adatokra is. Vegetius szerint kisebb háborúk esetében a rómaiak általában körülbelül 10 ezer gyalogost és 2000 lovast vetettek be. Nagyobb volumenű hadjáratokban körülbelül 20 ezer főnyi gyalogság és 4000 főnyi lovasság vett részt.²⁶ A Bizánci Birodalom esetében is megállapítható, hogy annak ellenére, hogy a hadseregének teljes létszáma a 3. és a 11. század között 150 000 és 400 000 között mozgott (a 4. században 400 000 körüli volt), egy-egy hadjáratra természetesen csak a sereg töredéke vonult fel.²⁷

Összegezve megállapítható, a *Hervarar saga* annak ellenére, hogy kései átiratban maradt fenn, jelentős forrásunk a mongol kort megelőző nomád népek, ezen belül a hunok hadi szerveződésére, gyakorlatilag az egyetlen, amely ilyen részletekbe mélyen elemzi egy nomád hadsereg hadrendjét. Ebből a forrásból egyértelműen kitűnik, hogy a hun hadsereg hadi szerveződése is tízes rendszeren alapult. A hunok hadserege századokba, ezredекbe, tízezredекbe szerveződött. Fontos kiemelni, hogy míg más nomád népek esetében ezek az egységek nagyon ritkán érik el a tízezres számot, addig a hunok esetében a század, az ezred és a tízezred ennél valamivel több embert tartalmazhatott e kései forrás adatai alapján. Az írott forrásokban több esetben találunk utalást a hun hadsereg létszámára vonatkozólag. A középkori forrásokban található számadatok azonban annyira bizonytalanok, megbízhatatlanok, hogy ezekből nem tudunk következtetni a hun hadsereg létszámára.

---

²⁶ VEGETIUS II. 1. vö. „Flavius Vegetius Renatus A hadtudomány fogalma”. Ford. VÁRADY L. In *A hadművészet ókori klasszikusai*. Szerk. HAHN I. Budapest 1963, 798–799.

²⁷ TREADGOLD, W.: *Byzantium and its army 284–1081*. Stanford 1995, 44, 162.

Forrás	Létszám	Esemény
Sokrates	10.000 fő (elesettek száma)	430-as évek burgundok elleni összecsapás
Zosimos	10.000 fő	409 Honorius szövetségeseként Alarichhel szemben
Zosimos	300 fő	Honoriussal szövetségben gótok ellenében
Philostorgios	60.000 fő	425-ben Aetius jóvoltából Itália területén
Iordanes	500.000 fő	451 mauriacumi csata
Iordanes	30.000 fő (elesettek száma)	455 nedaói csata
Hervar és Heidrik saga	62.400 fő	A gótok és a hunok közötti összecsapás

1.táblázat: A hun hadseregre található számadatok az írott forrásokban

Kutató	Becsült létszám	A forrás létszáma	Esemény
Edward A Thompson	6000 fő	60.000 fő	425-ben Aetius jóvoltából Itália területén
Bóna István	30.000 – 50.000 fő	500.000 fő	451 mauriacumi csata
Bernard S. Bachrach	40.000 – 50.000 fő	500.000 fő	451 mauriacumi csata
Valery Nikonorov	45.000 – 60.000 fő	30.000 fő	455 nedaói csata

2. táblázat: A hun hadsereg létszámára vonatkozó becslések

Notes on the Numbers and Military Organization of the Hun Army

Medieval data found in the available sources are rather unreliable; therefore we cannot draw far-reaching conclusions concerning an army's actual numbers. The Huns used a decimal military organization system, similar to other steppe nations (like Turkic and Mongol speaking nomads). This system can be observed in the armies' of different cultural background (for example the Byzantines), where the army consists of companies, regiments and myriads. There is one source about the Huns that is worth highlighting concerning this topic. The late dated Scandinavian Hervar and Heidrik saga (*Hervarar saga ok Heiðreks*) clearly shows the Hun army to be structured into companies, regiments and myriads. The source commemorates the headcount of individual units, revealing that the companies, regiments and myriads contained more than a hundred, a thousand or ten-thousand warriors. This data is worth highlighting, as according to our current knowledge, other nomadic *tümens* contained less than ten thousand warriors.

A BESENYŐK *PECINACI* NEVE REGINO VILÁGKRÓNIKÁJÁBAN

Regino 908-ban befejezett világkrónikájában a magyar honfoglalásról szóló elbeszélésében megemlíti a besenyő népséget is: „Az említett népet tehát [...] saját lakhelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek...”¹ A latin nyelvű szöveg kiadója, Friedrich Kurze a *pecinaci* névalakot tartotta elsődlegesnek, de közölte a kézirati variánsokat is: *pecenaci* és *petinati*.

A kutatásban tartja magát az a vélemény, mely szerint Regino bizánci forrásból ismerte meg a besenyők elnevezését és a magyarok elleni háborújukról szóló hírt. Feltételezik, hogy nyugaton ismert volt egy olyan bizánci eredetű feljegyzés, amelyben ezek az események is benne voltak.² A besenyők hírére egy bizánci követ vihette nyugatra, egyes vélemények szerint Lazarus püspök volt, aki Arnulf császár (keleti frank király 887–899, római császár 896–899) udvarában járt, és aki a Fuldai Évkönyvek szerzőjének is forrása volt.³ Regino esetében azonban nem dönthető el, hogy ki tájékoztatta, feltételezik, hogy más bizánci forrás jutott el hozzá, mint ami Fuldába.⁴ A magyar–besenyő összecsapás és a magyarok Kárpát-medencébe vonu

¹ KURZE, F. (rec.): *Reginonis abbatis prumiensis chronicon*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Germanicarum in usum scholarum (MGH SS rer. Germ. [50.]). Hannover 1890, 132; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Összeállította: GYÖRFFY GY. Budapest 2002 (4. kiad.), 199.

² PL. MACARTNEY, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930, 70/1. jegyzet; KOZLOV, S. A.: „K voprosu o datirovke pojavlenija pečenegov v Nižnem Dunaje”. *Vizantijskij Vremennik* 71 (96) 2012, 68–69; SZABADOS GY.: „A legyőzött magyarok mint hódítók? A De administrando imperio és az antik népvándorlások modellje” in *A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc. The Carpathian Basin, the Hungarians and Byzantium*. Szerk. OLAJOS T. (KOVÁCS SZ. és SZABÓ P. közreműködésével) Szeged 2014, 262; NAZARENKO, A. V. (sost., perev., komment.): „Zapadnoevropejskie istočniki”. in *Drevnjaja Rus’ v svete zarubežnyh istočnikov*. Tom. IV. Red. DŽAKSON, T. N.–KONOVALOVA, I. G.–PODOSINOV, A. V. Moskva 2010, 129/ 35. jegyzet.

³ PL. HARMATTA J.: „A honfoglalás mai szemmel”. *Magyar Nyelv* 94/2 (1998), 148.

⁴ Mivel a Fuldai Évkönyvek és Regino tudósításai különböznek, az előbbiből teljesen hiányzanak a besenyők, ezért gondolják többen, hogy nem Lazarus, hanem egy másik, számunkra ismeretlen bizánci személy lehetett Regino informátora. PL. TAKÁCS Z. B.: „A magyar honfoglalás előzményeiről”. *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 27 (2002), 202–203; Uő.: „A magyar honfoglalás besenyő háttere”. in *Függökert. Orientalisztikai Tanulmányok*. Szerk. CSIRKÉS F.–CSORBA GY.–SUDÁR B.–TAKÁCS Z. B. Budapest 2003, 22;

lásának a téves, 889. évre tett leírását többféleképpen is próbálták megfejtetni, az egyik feltevés szintén feltételezi a bizánci előképet. Eszerint Regino forrása az alexandriai évszámítást követte, és nyugaton nem mindenki volt tisztában az átszámítással, ezért ebbe hiba csúszhatott, így jött ki a 889.⁵ Regino feltételezett bizánci forrását azonban közelebbről nem ismerjük, ezért aztán, mint például legutóbb Szergej Kozlov is megjegyezte, ez a nézet inkább csak hipotézisnek tekinthető, de szerinte még ez a hipotézis is valószínűbb, mint az a feltevés, hogy közvetlen besenyő, vagy magyar hírforrás jutott el Reginóhoz. A közvetlen besenyő híradás ellen szerinte az szólhat, hogy a besenyők 900 körül túl távol voltak a német területektől, a magyar ellen pedig az, hogy a Reginónál olvasható *pecinaci* névben nem a magyar 'besenyő' elnevezés tükröződik.⁶

Úgy gondolom, hogy mutatkozik lehetőség más magyarázatra is: ez a *pecinaci* forma az eredeti török népnévből szláv nyelvi közvetítéssel is eljuthatott Reginóhoz.⁷ A következőkben ezt szeretném bemutatni. Ez a kérdés azért fontos, mert így a magyar honfoglalást megelőző magyar-besenyő háború körüli kérdések tisztázásához járulhat hozzá.

A besenyők eredeti elnevezése egy tör. **bečenek*, **bečinek*, **bačinaq* 'sógor-nemzetség' lehetett.⁸ A besenyő népnév viszonylag sok, és különböző nyelvű középkori

---

SZABADOS GY.: *Magyar államalapítások a 9–11. században*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged 2011, 144. Az elmélet hipotetikusságára és bizonyítatlanságára mutatott rá TÓTH S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza (A magyarság a 9–10. században)*. Szeged 2015, 347–349.

⁵ PL. RATKOŠ, P.: „Vztahy naddunajských slovanov a starých maďarov v rokoch 881–1018”. *Historický Časopis* 35/6 (1987), 802–803. Másképpen is lehet magyarázni a téves évszámot: GYÖRFFY GY.: „A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez”. *Történelmi Szemle* 14/3–4 (1971), 282–283.

⁶ KOZLOV, i. m. 69.

⁷ Erre már utalt például Györffy György is, de részletesebben nem indokolta meg álláspontját. GYÖRFFY GY.: „A magyar honfoglalás kérdéseiről”. *Magyar Tudomány* 35/3 (Új folyam) (1990), 298.

⁸ NÉMETH GY.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi BERTA Á. Budapest 1999, 85; TAKÁCS Z.–VÖRÖS G.: „Megjegyzések a besenyők korai történetéhez”. in *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozójának előadásai*. (Veszprém, 1997. november 28–30.) Szerk. S. PERÉMI Á. Veszprém 1999, 228; PRITSK, O.: „The Pečenegs. A Case of Social and Economic Formation”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 1 (1975), 211; RÁSONYI, L.: „Turcs non-islamisés en en Occident (Pétchénegues, Ouzes et Qiptchaqs et leur rapports avec les Hongrois)”. in ROEMER, H. R.–SCHARLIPP, W.-E. (eds.): *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique*. (Philologiae et historiae turcaeae fundamenta 1.) Berlin 2000, 304; GOLDEN, P. B.: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden 1992, 264; RÓNA-TAS, A.–BERTA, Á. (with assistance of KÁROLY, L.): *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I. Wiesbaden 2011, 121–122.

forrásban maradt fenn: tibeti: *be-če-nag*⁹; muszlim: például Ibn Khurdádzbih (*bağānāk*), Ibn Ruszta (*al-bağānākīya*)¹⁰; bizánci: például *De administrando imperio* (=DAI) c. 1, c. 2. (*Πατζινακίων, Πατζινακῖται*), Nikolaos Mystikos (*Πατζινακίτας*), *Anonymus de re militari* (10. sz.) ([ε'ις] *Πατζινακίαν*)¹¹; héber: BCRH (*Bacrah*) *Bacnah, PYCNQ (*Picnak*)¹²; örmény: *pacinnak*¹³; grúz: *pačanig, pecinak*¹⁴; oszét: *bedžänäg*¹⁵; ó-keleti szláv (óorosz): *печенѣгы, печенѣгомѣ*¹⁶; latin: például Liudprand (*Antapodosis* I. 11.): *Pizenacos* [*Pizenaci*], Querfurti Bruno: *Pezenegos* [*Pezenegi*], Merseburgi Thietmar: *Pezineigos* [*Pezineigi*], *Pecinegis*, (*ex*) *Petineis* (*Pecineis*), (ab) *Pedeneis*; Brémai Ádám: *Pescinagos* [*Pescinagi*], *Poscinagos*, *Postinagos*; Petrus Diaconus: *Pizinacis* [*Pizinaci*], Annalista Saxo: *Pincinatorum*

⁹ BACOT, J.: „Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIIIe siècle”. *Journal Asiatique* 244 (1956), 147. A kínai *pej-zsu* (*bei-ru*) (7. század) esetleg szintén a besenyők nevének egy korai feljegyzése, vö. PRITSAK, *i.m.* 211.

¹⁰ DE GOEJE, M. (Ed.): *Kitāb al-masālik wa'l-mamālik auctore Abu'l-Kāsim 'Obaidallah ibn 'Abdallāh ibn Khordādhbeh accendut excerpta e Kitāb al-Kharādj auctore Kodāma ibn Dja'far*. (Bibliotheca Geographorum Arabicorum 6.) Leiden 1889, 31 (Ibn Khurdádzbih); LEWICKI, T. (Ed.): *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Vol. II. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977, 26 (Ibn Ruszta). A besenyők további muszlim forrásokban: pl. SCHAMILOGLU, U.: „The Name of the Pechenegs in Ibn Ḥayyān's al-Muqtabas”. *Journal of Turkish Studies* [*Turks, Hungarians and Kipchaks. A Festschrift in Honor of Tibor Halasi-Kun*. Guest Ed. OBERLING, P. Assist. Ed. BUTASH, G. C.] 8 (1984), 217–219.

¹¹ MORAVCSIK GY. (Ford., bev., jegyz.): *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest 1950, 48. (Reprint kiadása, OLAJOS T. tanulmányával: Budapest 2003.); MORAVCSIK GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1984, 25 (Nikol. Myst. 23. levél), 73 (*De re militari*); további adatok: MORAVCSIK, GY.: *Byzantinoturcica*. II. Berlin 1958², 247–249.

¹² KOKOVCOV, P. K.: *Evrejsko-hazarskja perepiska v 10 veke*. Leningrad 1932, 32 (text), 102 (ford.), 110/ 32. jegyzet („József-levél”, hosszabb változat); SPITZER, S. J.–KOMORÓCZY G.: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest 2003, 66 (Joszippon). A Schechter-féle szöveg PYYNL *PSNYK népnéve is vonatkozhat a besenyőkre. KOKOVCOV, *i.m.* 117/ 3. jegyzet; GOLDEN, P. B.: „The Migration of the Oğuz”. *Archivum Ottomanicum* 4 (1972), 77; GOLB, N.–PRITSAK, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London 1982, 113, 128.

¹³ RÁSONYI, *i.m.* 305; RÓNA-TAS–BERTA, *i.m.* 121; BANG, W.: „Über den Volksnamen Besenyö”. *Túrán* 1918, 436–437. A nyugati örmény *badzenig* (*badzounag*) található például Edesszai Máté krónikájában. *Chronique de Matthieu d'Édesse* (962–1136). *Avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162*. Trad., notes: DULAURIER, É. Paris 1858, 89, 169.

¹⁴ ISTVÁNOVITS, M.: „Georgian Data Bearing on the History of the Petchenegs”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 16/3 (1963), 319–323.)

¹⁵ RÁSONYI, *i.m.* 305; GOLDEN, *An Introduction*, 264.

¹⁶ *Povest' vremennyh let*. Tom 1. Tekst i per.: LIHACĚV, D. S.–ROMANOV, B. A. Otv. red.: ADRIANOVA-PERETC, V. P. Moskva–Leningrad 1950, 33, 34.

[*Pincinati*], Anonymus Gallus: *Pincinakitis*¹⁷; magyar: *besenyő*; középkori magyarországi latin nyelvű forrásokban: *Bessi*, *Bisseni*, *Besseni*.¹⁸

A Reginónál olvasható *pecinaci* első ránézésre is emlékeztet az feltételezett eredeti (ó)török **bečinek*, **bečenek* stb. alakokra. Azonnal feltűnik viszont, hogy a krónikás *p*-vel írta a népvét. A 10. században a **bečinek* alakban csak szókezdő /b/-t tudunk feltételezni, a /p/- megjelenését csak későbbi időből ismerjük egyes török nyelvekben, például a csuvasban. A magyar 'besenyő' alak is ezt erősíti meg.¹⁹ Ezért az átírásban kereshetjük a *p*- eredetét. Róna-Tas András a középgörög írásmóddal magyarázta a besenyő népnév egyes változatait, például a Liutprandnál szereplő *Pizenaci* névalakot. A bizánciak az idegen nyelvi /b/-t *π*-vel, esetleg *μπ* betűkapcsolattal írták át.²⁰ A besenyő népnév egyes lejegyzései valóban bizánci közvetítésűek, Liutprand mellett meg lehet említeni a szintén 10. századi Joszippon-könyvet (*Picnak*)²¹, de az óoroszevkönyvekben, (és esetleg az örmény és grúz forrásokban) szereplő névalakok is tükörözhetnek valamilyen mértékű bizánci hatást. A *p*-vel írt 'besenyő' nevek másik részénél azonban nem tudjuk egyértelműen bizonyítani a bizánci hatást (Querfurti Bruno, Thietmar, Brémai Ádám), és ezek közé tartozik Regino adata is (a *p*- azt is jelzi, hogy ha azt bizánci forrásból ismerte meg, akkor nagyon valószínű, hogy csak írott formában találkozhatott vele, mert élőszóban az eredeti szókezdő *b*- hangzott).

¹⁷ BECKER, J. (Hrsg.): *Die Werke Liudprands von Cremona*. (MGH SS rer. Germ. [41.]) Hannover–Leipzig 1915³, 9; BIELOWSKI, A. (Ed.): *Pomniki dziejów Polski*. Tom I. (*Monumenta Poloniae Historica* (=MPH) Series Nova.) Warszawa 1960, 224 (eredeti kiadás: Lwów 1864) (Querfurti Bruno); HOLTZMANN, R. (Hrsg.): *Thietmari Merseburgensis chronicon. Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg und ihre korveier Überarbeitung*. (MGH SS rer. Germ. N.S. 9.) Berlin 1935, 382; SCHMEIDLER, B. (Hrsg.): *Magistri Adam Bremensis gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum. Adam von Bremen: Hamburgische Kirchengeschichte*. Hannover–Leipzig 1917, 80; HOFFMANN, H. (Hrsg.): *Chronica monasterii cassiniensis*. (MGH SS 34.) Hannover 1980, 477 (1097. év) (Petrus Diaconus); *Die Reichschronik des Annalista Saxo*. (MGH SS 37.) Hannover 2006, 485 (1091–1092. év); MPH I, 403 (Gallus Anonymus).

¹⁸ Pl. *Bessi*: „Legenda maior Sancti Stephani regis”. in *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum* (=SRH). Ed. SZENTPÉTERY, E. vol. II. Budapest 1938, 389; *gens Byssenorum*: „Legenda minor Sancti Stephani regis”. uo. 397; *Bissenil/Besseni*: „Chronici hungarici compositio saeculi XIV”. SRH Vol. I. Budapest 1937, 348. A magyarországi forrásokban nem jellemző, de nyugaton használt *Picenati* forma Anonymusnál előfordul, uo. 66.

¹⁹ RÓNA-TAS–BERTA, i. m. 122.

²⁰ RÓNA-TAS–BERTA, Uo. Ilyen példákat könnyen találunk a 9–12. századból: DAI c. 42.: *πέχ* nyugati türk 'beχ' ('béğ'), *μπέης* 'bej' formában is, 'Απελχασήμ' 'Abulkászim (Abū'l-Qāsim), 'arab személynév' (Anna Comnena). GOMBOCZ Z.: „A besenyő népnévről”. *Magyar Nyelv* 12 (1916), 281; MORAVCSIK GY.: *Bevezetés a bizantinológiába*. Budapest 1966, 55.

²¹ SPITZER–KOMORÓCZY, i. m. 66.

Nem a besenyő népnév az egyetlen ilyen eset, ahol nyugati forrásban *b-* helyett *p-*t találunk, ilyen például Willemus de Rubruc útijelentésében Baskíria *Pascatur* lejegyzésű alakja.²²

A szó közepén a *c* egy idegen nyelvi *č*-t jelöl. Ezt a *č*-t pontosan jelzik a bizánci szerzők *tz* (τζ) betűkapcsolatai.²³ A muszlim források *dž*-vel adják vissza. Az ó-keletiszláv (óorosz) lejegyzésben szintén pontosan megjelenik a *č* (a tibeti, grúz alakokban szintén).

A szóvégi *-k* a muszlim szerzőknél gyakori. A görög nyelvű forrásokban szintén *-k* fordul elő, a latin nyelvű forrásokban *-k* és *-g*. Az ó-keletiszláv (óorosz) *Régmúlt idők elbeszélésében* (PVL) szintén a *-g*-re végződő alakokkal találkozunk. Nem lehetetlen, hogy a 10. század végi–11. századi *pezenegos*, *pecinegis* stb. formák nyugati megjelenésében az ó-keletiszláv (óorosz) alakok is szerepet játszottak,²⁴ Querfurti Bruno ugyanis járt a Ruszban és a besenyőknél is, de Thietmar és Brémai Ádám is pontos információkkal rendelkezett a Ruszról (igaz, az óorosz alak írott változatát csak a 12. század elejéről ismerjük).

Ami azonban különösen fontos a *pecenaci* (*pecinaci*) népnév forrása szempontjából, az a szó vége. A *ci* (többes szám) takarhat egy összláv *-*ci* végződést is, amely a II. palatalizáció eredményeként alakult ki. Ez a változás különböző szláv nyelvekben megfigyelhető, nemcsak az összlávban. Például az ószláv (óegyházi szláv) I. névszóragozásában a *k*, *g*, *ch* az utánuk következő *i*, *e* hatására *c'*, *dz'* lett.²⁵ A nem szláv **bečenek*, **bečinek* stb. nevet is ilyen paradigma szerint ragozhatták. Mivel a 10. század elején a különböző szláv nyelvek (nyelvjárások) között a különbségek még egészen kicsik voltak, az ószláv alakok az egész szláv nyelvterületre vonatkozóan figelembe vehetők.

²² *Sinica Franciscana*. Vol. I. *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Red. A. VAN DEN WYNGAERT. Quarrachi–Firenze 1929, 181 (*Pascatu*), 218–220 (*Pascatur*, *Pascatir*), 269 (*Pascaver*/*Pascacier*).

²³ A *tz* idegen nyelvi *č* vagy *c* átírására szolgált. Pl. τζιτζύκιον, a tör. čiček 'virág' szóból (személynévként is, és egy ruhaféle neve is), Κουαρτζιτζούρ Küerci csur 'egy besenyő törzs neve' (DAI c. 37), Βουλατζοπών szintén besenyő törzsnév (DAI c. 37), második felében a tör. *čoban* 'juhász' szó lehet (GOMBOCZ, *i.m.* 282; MORAVCSIK, *Bevezetés*, 55), γριντζάρι, vö. ószl. *grъnъčarъ* 'gerencsér' (*Diplomata Hungariae Antiquissima*. Ed. GYÖRFFY, GY. I, 85)

²⁴ Alekszandr Nazarenko elkülöníti a Querfurti Bruno, Thietmar és Brémai Ádám munkáiban található 'besenyő' népneveket azoktól a latin nyelvű forrásoktól, amelyek szerinte a népnév bizánci közvetítésű alakjait mutatják (ide sorolja Regino adatát is), és a fentebb említett három szerző esetében az ó-keletiszláv (óorosz) alakok közvetlen hatását látja. NAZARENKO, *Zapadnoevropejskie istočniki*, 129/35. jegyzet.

²⁵ Pl. ószl. Nom. sg. *чловѣкъ* > Nom. plur. *чловѣци*, Loc. sg. *чловѣцѣ*, Loc. plur. *чловѣцѣхъ*, Nom. sg. *вѣко* > loc. sg. *вѣцѣ*, Loc. plur. *вѣцѣхъ*. Pl. BALECZKYE.–HOLLÓS A.: *Ószláv nyelv*. Budapest 1985, 98; ma beszélt szláv nyelvekből egy példa: szlk. *slovák* 'szlovák férfi', *slováci* 'szlovákok'.

Az ó-keletiszláv (óorosz) alaknak is van palatalizációt mutató formája (Nom. plur. *печенѣзи*, Nom. sg. *печенѣзинъ*, Acc. sg. *печенѣзина*, melléknévként: *печенѣжъскый*)²⁶, ami a nem palatalizált *-g*-t tartalmazó változattal együtt fordul elő a PVL-ben. Az eredeti alak a *печенѣгы* volt, de ragozáskor bizonyos esetformákban *ѣ*, *и* előtt *k > c'*, *g > z'*, *ch > s'* váltakozás történt.²⁷ Az óoroszban más népnevek esetén is találkozunk a II. palatalizációt mutató formákkal (például a PVL-ben a varégek *varjazi* és a karolingok *koroljazi* nevével).²⁸ A korai ó-keletiszláv (óorosz) példák alapján teljes mértékben feltételezhetjük a szláv nyelvterület más részein is az ilyen formákat mutató idegen eredetű népneveket, így a besenyők nevének esetében is.

A besenyők neve elsősorban a közelükben lakó szlávoknál volt ismert, főleg a Rusz déli részén, a Dnyepertől a Kárpátokig, valamint az Al-Dunánál, a román alföldön. A Bizánci Birodalom és a Rusz besenyő szomszédjairól viszonylag sok híradást ismerünk, a 10. század elejétől kezdve.²⁹ Ezért a dunai bulgárokról is feltételezhetjük, hogy használták ezt az elnevezést, bár írott említése nem maradt ránk. A keleti és déli területen kívül a nyugatabbra lakó szlávok előtt sem lehetett azonban teljesen ismeretlen, például a morvák tudhattak a besenyőkről, akár a magyaroktól is. Besenyőkhöz kapcsolható helyneveket ismerünk a mai Ukrajnában, Lengyelországban, Bulgáriában, Romániában, Moldáviában és Magyarországon is.³⁰ A népnév nyugati feltűnésében a besenyők elől a Kárpát-medencébe vonuló magyarok szerepét kell kiemelni, nyilván a helyi és környékbeli lakosság elsősorban tőlük ismerte meg a besenyők nevét. Ha a **bečenek* stb. alakokból indulunk ki, akkor ez azt is jelenti, hogy a magyaroknál a 9–10. század fordulóján még ismert és használatban volt az eredeti török önelnevezés, később a magyar nyelvi környezetben úgy tűnik, hogy nem ez,

²⁶ PVL I. *i.m.* 14, 31, 84. A szlavisztikai vonatkozásokban nyújtott segítségért Balázs L. Gábornak tartozom köszönettel.

²⁷ Pl. Dat., Loc. sg. *руцѣ* 'kézben', 'kéznek', Loc. sg., Nom. plur., Loc. plur. *вѣлицѣ, вѣлицѣ, вѣлицѣхъ* 'farkasban', 'farkasok', 'farkasokban'. Jellemző, hogy a főnévi tövek nem voltak egységesek, például a *рука* esetében egyes esetekben *рук-*, máskor *руц-* (*руц'*) volt. BIHARI J.–H. TÓTH I.: *Bevezetés a russzisztikába*. Budapest 1988³, 101–102. A *печенѣгы, печенѣзи* formák is pontosan ezt a jelenséget tükrözik.

²⁸ PVL I., *i.m.* 10. de más helyen (pl. 18), *varjagi*. A *karoling* természetesen eredetileg nem népnév, de az évkönyvíró így szerepelteti, a népek felsorolásában, mintegy népként.

²⁹ Pl. PVL I, *i.m.* 31 (text), 228 (ford.); a szöveghely részletes elemzése: BALOGH L.: „A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában” in *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. FERINCZ I.; Jegyz., tan., BALOGH L., FERINCZ I., FONT M., KOVÁCS SZ., POLGÁR SZ., ZIMONYI I. Budapest 2015, 290–294.

³⁰ RÁSONYI, *i.m.* 307–309; TRYJARSKI, E.: „A Note on the Relations between the Pechenegs and Poland”. in *Studia Turcica*. Ed. LIGETI, L. Budapest 1971, 467–468; SPINEL, V.: *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden–Boston 2009, 312, 316. Az ószl. *пашеногъ* 'sógor' szó valószínűleg szintén a besenyők nevével függ össze. GOLDEN, *An Introduction*, 264.

hanem egy másik változata a *bäčänä γ vagy *bäšänä γ vált általánossá, legalábbis a *besenyő*, *besnyő* helynevek erre utalnak.³¹

Ezek után érdemes újra összegezni, hogy mit tudhatunk Regino lehetséges „besenyő” forrásairól. Mivel fentebb már láttuk, hogy a bizánci közvetítés ténye kérdéses, érdemes figyelmünket Észak-Itália vagy a frankok keleti peremterület felé fordítani. Györffy a már említett tanulmányában Liudwardot, Vercelli püspökét tartotta az egyik ilyen lehetséges közvetítőnek, akit a magyarok egy rövid ideig fogságukban is tartottak a 899–900-ban Észak-Itáliában, miután Arnulf császár kérésére indítottak hadjáratot arra a területre. A magyarok ekkor Pannonián haladtak keresztül, ahol feltehetően szláv (pannon-szláv nyelvű) vezetőik és tolmácsaik voltak, az egyébként Arnulf fennhatósága alatt álló területen, és ők közvetíthették a magyaroktól származó információkat a lombardiaiaknak. Ha Liudwardot gondoljuk a hír lehetséges továbbítójának, akkor olyan személyről van szó, aki személyesen találkozott magyarokkal, illetve szláv nyelvű tolmácsaikkal. De természetesen más, általunk ismeretlen személy is lehetett, akitől Lombardiába, majd onnan Lotharingiába jutott a híradás, és a besenyő népnév.³² Györffy véleményével szemben Szádeczky-Kardoss Samu elutasította Liudward közvetítő szerepét, mivel a forrás egyértelműen közli róla, hogy a magyarok megölték, tehát nem tért haza a fogságból, és így nem is vihetett híreket Lombardiába. Viszont szóba jöhet Salamon konstanzi püspök, valamint Hatto mainzi érsek. Utóbbi kapcsolatban állt Reginóval, és barátságban volt Salamon püspökkel is, aki járt Észak-Itáliában, valamikor a 900 utáni években (egyébként később Hatto is), így lehetősége nyílt híreket szerezni a közelmúlt eseményeiről, akár a magyar hadjáratról is. Az, hogy Salamon tudott az észak-itáliai magyar hadjáratról, kiderül Dado verduni püspökhöz írt leveléből. Dado különben közvetetten kapcsolatban állt Reginóval, pontosabban pártfogójával, Rathbodus trieri érsekkel, tehát ebből az irányból is érkezhettek információk Reginóhoz. A magyarokkal közvetlenül tárgyaló személyekről nincsen konkrét híradás, de például szóba jöhet Adalhard veronai püspök és Berengár király is. Utóbbi 904-ben is találkozott a magyarok követeivel, és ugyanekkor járt nála Salamon püspök is.³³ Hansgerd Göckenjan szintén Hatto mainzi érsek szerepét tartotta valószínűnek, valamint említi még Adalbero augsburgi püspököt. Ők már 892-ben Arnulf közeli bizalmasai voltak, amikor a magyarokkal szövetséget kötöttek a morvákkal szemben. A két főpaphoz

³¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I. Főszerk. BENKŐ L. Szerk. KISS L.–PAPP L. Budapest 1967, 288: a legkorábbra keltezhető adat: *Beseneu* (szn.) (1130–1140/13. sz.). Az oklevelekben is elég gyakran találkozunk a gestákból is ismert *bisseni* stb. megnevezéssel. Az okleveles adatok egybegyűjtve: GYÖRFFY GY.: „Besenyők és magyarok”. in *Uő.: A magyarság keleti elemei*. Budapest 1990, 123–167.

³² GYÖRFFY, A magyar honfoglalás kérdéseiről, 298.

³³ SZÁDECZKY-KARDOSS S.: „Még egyszer Regino és a korabeli magyarság”. in *Az Alföld a 9. században*. Szerk. LŐRINCZY G. Szeged 1993, 227–230.

később is minden fontos hír eljuthatott a magyaroktól, mivel Arnulf udvara folyamatosan kapcsolatban volt velük. Az azonban kérdéses, hogy személyesen is találkoztak a magyarok követjeivel.³⁴

Összegzésként megállapítható, hogy: 1. Regino *pecinaci/pecenaci* népnéve a besenyők első említése a nyugat-európai latin nyelvű irodalomban. Az itt olvasható népnév nem feltétlenül bizánci forrásból, hanem jó eséllyel szláv (pannon-szláv) közvetítéssel jutott el Reginóhoz, legnagyobb valószínűséggel a magyaroktól kiindulva. 2. Erre a közvetítésre legnagyobb esély akkor volt, amikor a magyarok éveken át kapcsolatban voltak Arnulf császárral, leginkább 900 és 905 között. Több egyházi személyről tudunk, akik közvetíthették a népnevet Regino felé. 3. A fentieket figyelembe véve ez azt is jelenti, hogy Regino adata független a bizánci forrásoktól, és egyúttal meg is erősíti azok értesüléseit a kárpát-medencei honfoglalást megelőző besenyő–magyar háborúról.

---

³⁴ GÖCKENJAN, H.: „A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról”. in *A honfoglaláskor írott forrásai*. (A Honfoglalásról Sok Szemmel 2.) Szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest 1996, 134–136.

The Ethnonym *Pecinaci* (Pechenegs) in the Chronicle of Regino

Regino's passage on the Pecheneg–Hungarian conflict is of crucial importance for the early history of the Hungarians. Regino was the first among the Latin authors who recorded the ethnonym *Pecinaci*. The aim of this paper is to analyse the ethnonym *Pecinaci* and determine how the information on the Pechenegs could reach Regino. There is a hypothesis among the historians that the information of the Pechenegs came to Regino through Byzantine mediation. But the Byzantine source of Regino is unknown. I suggest that the ethnonym *Pecinaci* reflects on a Slavic variant with the result of the second palatalization and it is probably not from Byzantine source. The final source of information came from the Hungarians. The information and the form of the ethnonym reached Regino via Northern Italy between 900 and 905 (or via the Hungarian–Moravian–Frankish borderland zone). The authenticity of Regino's passage on the Pechenegs and the Pecheneg–Hungarian war were corroborated by Byzantine and Muslim sources.

HONFOGLALÓK ÉS A SZEGED KÖRNYÉKI NYELVJÁRÁS DUGONICS ANDRÁS *ETELKÁJÁBAN*

1. A mai szegedi nyelvhasználat kutatása során kezdtem olyan régebbi *ő-ző* nyelvjárásban készült szövegeket keresni, amelyek alkalmasak lehetnek majd arra, hogy azokat összevetve mai gyűjtéseinkkel, megvizsgálhassuk, hogy az *ő-zést* illetően mennyiben változott a nyelvhasználat. Így például vannak-e olyan szavak, amelyeket régen *ő*-vel mondtak, ma már nem, illetőleg fordítva, ma *ő*-vel, régen azonban *e*-vel voltak használatosak. Ennek során jutottam el Dugonics András regényéhez, az *Etelkához*.

Tanulmányomban az első magyar regény, az *Etelka* harmadik, *ő-ző* nyelvjárásba átirat változatát vizsgálom. Először röviden Dugonics életét, majd nyelvszemléletének változását mutatom be a szakirodalom alapján, és Benkő Loránd alapján áttekintem a korabeli irodalmi nyelv és Dugonics *ő-zését*. Ezután Dugonics nyelvhasználatáról és stílusáról írok röviden, végül az *Etelka* 1805-ös, harmadik kiadásának különböző részletei alapján megvizsgálom, milyen mértékű az *ő-zés* a regényben, és hogy a nyelvjárás más hangtani vagy morfológiai sajátosságai megjelennek-e benne.

2. Dugonics András Szegeden született 1740-ben. Ott járt iskolába, majd 1756-ban belépett a piarista rendbe. Ezt követően Nyitrán teológiát tanult, majd tanított Vácon és az erdélyi Medgyesen is. 1770-ben Nyitrára helyezték át, 1774-től már a nagyszombati egyetemen matematikát tanított. Amikor 1777-ben az egyetemet Budára költöztették, Dugonics is ment. 1808-ban idős kora miatt nyugdíjba vonult, és rokonaihoz költözött Szegedre, ahol 1818-ban meghalt. 1774-től jelentek meg művei, ő fordította le először magyar nyelvre Homérosz Iliászát *Trója veszedelme* címmel, 1780-ban pedig *Ulissesnek, ama' híres, és nevezetes görög királynak csudálatos történetei* című munkája jelent meg magyaros tizenkettes, négy soros versekben.¹

3. Dugonicsot olvasva nyelvének és stílusának néhány általános vonása azonnal föltűnik. Minden művére jellemző a népiesség, ehhez pedig a Szeged környéki nyelvjárás elemeit használja föl: a szegedi népi élet jelenségei gyakran szerepelnek munkáiban. Fontosnak tartotta a nyelv művelését: régi szavakat újított föl, de emellett alkotott új szavakat, kifejezéseket is, amelyeket hőseinek szájába adott. Ugyan-

---

¹ *Dugonics András és könyvtára*. Somogyi Könyvtár, Szeged [<http://dugonics.sk-szeged.hu/tarsasag.html> – 2017. január 17.].

akkor mindezek mellett megfigyelhetők nyelvhasználatában bizonyos idegenszerűségek, főként a mondat szerkesztésben.²

Mielőtt az *Etelka* harmadik kiadását elemzem, fontosnak tartom röviden összefoglalni a korabeli irodalmi nyelv és az *ö-zés* összefüggéseit. A mai standard alapvetően *e-ző*, a 18. század végének irodalmi nyelvéről Benkő Loránd azonban azt írja, hogy egyes területeken bizonyos fokú *ö-zés* a regionális nyelvhasználat része volt. Az *ö-zés* a kor sok írójánál jelentkezik; erőssége, használata függ attól, hogy az illető író mennyire ismeri a normát és honnan származik. A dunántúli, csallóközi, mátyusföldi és a Duna–Tisza közí írók *ö-zése* nagyjából a mai irodalmi nyelvvel egyezik. A Székelyföld délnyugati részén és a Küküllők vidékén főképp hangsúlyos *ö-zés* jellemző: *böcsül, börtü, sötét*. Az e területeken kívüli íróknál viszont csak elvétve találunk *ö-zést*. Az *e-ző* irodalmi nyelv normatív hatása az idő előrehaladtával egyre erősebbé vált, és az *ö-zés* ezzel szemben néha tudatos törekvés is lehetett.³

Benkő vizsgálatai szerint Dugonics András művei közül a *Trója veszedelme* (1774), *Ulyssesnek ... történetei* (1780) és az *Etelka* (1788) első kiadása csak olyan mértékű *ö-zést* mutat, mint a dunántúli íróké. Későbbi munkáiban (*Az arany Pereczek*, 1790; *A gyapjas vitézek*, 1794) már egyre kisebb mértékű az *ö-zés*. Benkő szerint ekkor még spontánul *ö-zik*, mert nem ismeri eléggé az irodalmi nyelvet, de ahogy idővel megismeri a korabeli normát, az *ö-zés* aránya csökken műveiben. Ezt követően azonban, az 1798-ban kiadott *A szerecsenek*ben, majd a *Római történetekben* (1800) már gyakran *ö-zik*, majdnem azonos mértékben a Szeged környéki nyelvjárásával. Ez azzal magyarázható, hogy ez idő tájt kezdődik tudatos népieskedése, és ennek lehet következménye az *ö-zés* megjelenése.⁴ Ugyanakkor Benkő arra is rámutat, hogy az 1784-ben megjelent *A tudakosságnak két könyvei, melyekben foglaltatik a Betövetés (algebra) és a Földmérés (geometria)* című munkája, amely nyelvíleg nem provinciális, nem *ö-ző*, azt bizonyítja, hogy képes volt normatív szöveget alkotni, és más műveiben nem azért provinciális, mert nem ismeri a normát, hanem tudatosan az.⁵

4. Az első magyar regény, az *Etelka* 1788-ban jelent meg először.⁶ 1791-ben jelentősen átdolgozva, kiegészítve és új jegyzetekkel ellátva adta ki a „MÁSADIK

² SZATHMÁRI I.: „Dugonics András nyelvéről és stílusáról”. *Magyar Nyelv* 64 (1958), 257–262. a vonatkozó rész: 258.

³ BENKŐ L.: „Az irodalmi nyelvi *ö-zés* XVIII. századi helyzetéről”. *Magyar Nyelv* 52 (1956), 271–279, a vonatkozó rész: 272–274.

⁴ BENKŐ, *Az irodalmi nyelvi ö-zés*, 275–276.

⁵ BENKŐ L.: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*. Budapest 1960, 463.

⁶ DUGONICS A.: *ETELKA, EGY IGEN RITKA MAGYAR KIS-ASZSZONYVILÁGOS VÁRATT, ÁRPÁD ÉS ZOLTÁN FEJEDELMINK' IDEIKBEN. Első Könyv. A' szerencsés dolgok, Második Könyv. A' szerencsétlen esetek*. Posonyban és Kassán, Fűskúti Landerer Mihály' költségével és betőivel, 1788. 351 l. és 394 l.

MEG-JOBBIÓTOTT KI-ADÁS”-t,⁷ majd 1805-ben a „Harmadik, és életemben utolsó Ki-adás”-t.⁸ Dugonics folyamatosan változtatott a szövegen, a második kiadás az elsőhöz képest jelentősen átdolgozta.⁹ A változtatások sokfélék, nemcsak bővíti a szöveget és a hozzá fűzött jegyzeteket, hanem „az egész regényt aprólékosabban tagolja: a hosszú bekezdéseket széttördeli, a vesszővel elválasztott mondatrészekből külön mondatokat formál. Gyakoriak a betoldások is: egy-egy szóval, néhány mondatdal vagy akár több bekezdéssel is bővíthet a regény az első kiadáshoz képest”.¹⁰ A harmadik, 1805-ös kiadásban is vannak különféle változtatások, de a legfeltűnőbb mégiscsak az, hogy Szeged környéki nyelvjárásba írja át.¹¹

A szövegváltoztatások okait May István Dugonics nyelvszemléletének változásában látja: az *Etelka* első, 1788-as és harmadik, 1805-ös kiadása között jelentősen módosult nyelvszemlélete. Nyelvhelyességi normákat állított föl a maga számára, ennek próbált minél jobban megfelelni, és a szövegváltoztatások egy része ezzel magyarázható. May az 1805-ös kiadást összevetve az előző kettővel, az alábbiakat emeli ki: a) a többes számú birtokos után a birtok is többes számba kerül a 3. kiadásban, míg az első kettőben még nem: *a’ Magyarok’ gyűlésében* > *a’ Magyarok gyűlésökben*; b) a szenvedő szerkezetet gyakran átalakította cselekvővé: *Dió-fából gyalúztatott* > *Dió-fából gyalútták*; c) az ikes ragozás következtelenségeit¹² Révai hatására javította; d) a mellékmondatban a feltételes módot néhol felszólítóra javítja: *hogy meg-bátorítaná* > *hogy meg-bátorítsa*. May megjegyzi azonban azt is, hogy nemegyszer arra is találunk példát, hogy Dugonics éppen ellenkezőleg javít.¹³

Helyesírásában a 3. kiadás szövegében a szóelemzés helyett a kiejtés elvét érvényesíti (ez főképpen a *ly* > *j* esetben föltűnő), de a *-jal/-je* birtokos személynél esetében éppen a szóelemzés elvének megfelelően változtat: *attyát* > *atyját*.¹⁴

Másokhoz hasonlóan May is kiemeli, hogy Dugonics felhasználja a nyelvújítás alkotásait. Nemcsak mások, különösen Baróti Szabó Dávid és Barczafalvi Szabó

⁷ DUGONICS A.: ETELKA. Második meg-jobbított ki-adás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály’ költségével és betőivel, 1791. 433 l. és 438 l. Ebből készült 2002-ben a kritikai kiadás: *Dugonics András: Etelka*. Sajtó alá rendezte: Penke Olga. Debrecen: Debreceni Egyetem, Kossuth Egyetemi Kiadó.

⁸ DUGONICS A.: ETELKA. Harmadik, és életemben utolsó Ki-adás. Első és Második Könyv, Posonyban és Pesten, Fűskúti Landerer Mihály’ költségével és bötűivel, 1805. 484 l. és 494 l.

⁹ PENKE, i. m. 409–410.

¹⁰ PENKE, i. m. 413.

¹¹ PENKE, i. m. 415.

¹² R. HUTÁS M.: „Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében”. *Magyar Nyelv* 61 (1965), 326–338.

¹³ MAY I.: „Dugonics nyelvszemléletének módosulása 1788 és 1805 között”. *Magyar Nyelvőr* 110 (1986), 35–45, a vonatkozó rész: 36–38.

¹⁴ MAY, i. m. 41.

Dávid szavait veszi át, hanem saját maga is alkot újakat: *álladalom* 'állam; állapot', *dülledék* 'rom', *Etelka*, *leánycsó* 'leány, kislány', *titoknok* 'titkos tanácsos', *testőr* stb.¹⁵ És bár a nyelvújítás szavai a honfoglalás kori történetben meglehetősen furcsán hatnak, terjesztésükhöz mindenképpen hozzájárult.

Abban szinte egyedülálló, hogy az *ő-ző* nyelvjárást próbálja a korban irodalmi szintre emelni. May szerint a „nyelvjárás terjesztésében szinte teljesen következetes.”¹⁶ Dugonics nyelvének és stílusának áttekintésekor Szathmári István is elsőként azt említi, hogy fölhasználja a Szeged környéki nyelvjárást; a szegedi népi élet szavai, kifejezései lépten-nyomon szerepelnek műveiben. Mivel kialakította „azt az elvet, hogy a régi a népivel vagy a népivel is ábrázolható, Dugonicsnak csaknem valamennyi művében találkozunk a XVIII. századi Szeged környéki nyelvjárás hangtani, szókincsbeli, alak- és mondattani, valamint frazeológiai jelenségeivel”. Amíg a néprajzi jellegű leírásokban ezek stilisztikailag indokolhatók, az előkelő szereplők szájából a mai olvasó számára már furcsán hatnak.¹⁷ Dugonics jószándékúan azonosította a népit a régivel, így vetítette vissza a szegedi beszédet a honfoglalás korába. Benkő Loránd tudatos, mesterséges nyelvi provincializmusnak tartja Dugonics stílusát.¹⁸ Szereplői Szeged környéki nyelvjárásban beszélő honfoglalás kori főurak, előkelők, de még a kisasszonyok is pórias nyelven beszélnek, nemegyszer vaskos népiességgel. Egy helyen például így vigasztalja Gyula vezér a lányát, Etelkát: „Szőre mönttében simogassuk inkább a' Barmot. Ha viszsára fogjuk; föl-borzadozik a' haragos, és hamar mög-marja az illetőt. A' Harmat-eső' jobban mög-járja a' szomjú Földeket, a' Záporok pedig hamar el-futtyák: úgy: sima szavak-is többet érnek a' darabosoknál. Nékünk kölletik inkább valamit engednünk tulajdonunkból; 's a' Kutyát-is mög-böcsülnünk Uráért. A' gyöngye szavak sokkal-inkább mög-lágyítták a' kövé-keményödött szíveket; mint a' tarajosok. A' szelíd-kor' gyümölcsnek-is minden-kor nagyobb böcse, mint a' vad-kornak. Szittyiai mondás édes Leánycsóm: hogy akkor leg-büdösebb a' Gané; mikor leg-inkább piszkállyák.”¹⁹

A közmondások halmozására maga Dugonics is utal a bevezetőben: „A' magyar Közmondásokat, Példa-beszédeket néhol tömöttebben-is bele-kerítettem: hogy Nyelvünknek ezen gyöngyei a' Tengerbe ne vesszenek Szél-vizeinkben.”²⁰ Stílusának ettől a sajátságától az *Etelka* ma már nehezen olvasható és alig élvezhető. Nem

¹⁵ MAY, *i. m.* 39; SZATHMÁRI, *i. m.* 260. Ld. még HORGER A.: „Dugonics András nyelvújításáról”. *Magyar Nyelvőr* 31 (1902), 155–160.

¹⁶ MAY, *i. m.* 40. Hasonlóképpen vélekedik BENKŐ, Az irodalmi nyelvi *ő-zés*, 276.

¹⁷ SZATHMÁRI, *i. m.* 258–259.

¹⁸ BENKŐ, *A magyar*, 463.

¹⁹ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 10.

²⁰ DUGONICS, *Etelka*, 1791, *Honnyaim!* megszólítású bevezetőben.

is ezért volt sikere már az első kiadásnak is a saját korában,²¹ hanem fordulatos cselekménye miatt. A mai olvasónak furcsa az iszákos, gyöngye jellemű Árpád, aki szeretőjével tölti idejét, és akit titkos tanácsosa félrevezet. Mindezekben azonban korabeli olvasók saját koruk politikai viszonyait látták tükröződni. Emellett a regény tele van hazafias szólamokkal. Az idegenek elleni felszólalásai, a nemzeti nyelv és szokások fontosságának hangsúlyozása, az idegenek lekicsinylése, a magyarok felmagasztalása és a dicső múlt emlegetése mind hozzájárultak sikeréhez.²² A művelt olvasók, ha nyílt kritikát nem is fogalmaztak meg, leveleikben (Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonnak, Ráday Kazinczynak, Gvadányi József Péczeli Józsefnek) meglátták a regény hibáit. Elsősorban nyelvezetét kifogásolták, a közmondások túltengő használatát, a népies beszédmódot, a közönséges stílust, valamint túlzott magyarokodását.²³

Nem tudni viszont, milyen fogadtatása volt a regényhez írt jegyzeteinek. Vannak köztük történelmi adatok, a szöveghez fűzött kiegészítések (pl. kronológia, krónikák kivonata),²⁴ történeti és nyelvtörténeti jegyzetek, de vannak személy- és helynevek költött etimológiái²⁵ vagy az általa alkotott szavaknak magyarázatai.²⁶ A regény utolsó lábjegyzete nem más, mint a kun Miatyánk öt változata. Tárgyilagosan közli a szövegeket, utal a kun nyelvvel kapcsolatos vitákra, de állást nem akar foglalni a kérdésben.²⁷ A második és a harmadik kiadásban nemcsak a regény szövegén változtat, de kibővíti a jegyzeteket is, hozzáír, javít rajtuk.

5. Végül az alábbiakban azt vizsgálom meg, milyen mértékben írta át Dugonics az *Etelka* 3. kiadását a másodikhoz képest, azaz hangtani, alaktani téren mennyire követi az *Etelka* a Szeged környéki nyelvjárást. Az elemzéshez a regény 1791-es és 1805-ös kiadásából különböző helyekről, körülbelül száz oldalanként 8-8 oldalnyi,

²¹ Az első kiadást 1000 példányban adták ki, és hamar elkapkodták. PRÓNAI A.: *Dugonics András életrajza*. Szeged 1913, 119, 128.

²² PRÓNAI, i. m. 119–126.

²³ PRÓNAI, i. m. 131–135.

²⁴ A jegyzetek áttekintését ld. PENKE, i. m. 439–443. Dugonics például hosszan idézi Anonymust a vezérekéről (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 43–47).

²⁵ „Mert azon nevezetes Pusztát, mellyen akkoron Etelkának TELEK nevezetű kiskutyája futkosott; szüntelen KIS-TELEKNEK hívták az utóbbi Magyarok” (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 216). Ilyenek nemcsak a jegyzetekben, hanem a szövegben is vannak. Összefonódásukat mutatja, hogy például Kistelek nevének magyarázatát a 3. kiadásban a főszövegbe teszi, ezért nehéz elválasztani a költött jegyzeteket a történeti magyarázatoktól (PENKE, i. m. 440). A *kocsi* szó etimológiája (a Komárom megyei Kocs község nevéből) azonban igazolódott (DUGONICS, *Etelka*, 1791. I. 240–249).

²⁶ Így például az általa alkotott *sátorosság* szót, amely helyett ma a *házasság* szót használjuk, azzal magyarázza: „Házaik nem lévén Eleinknek, új Sátort verenek Magzattyoknak számokra, minek-előtte őket öszve-párasították” (DUGONICS, *Etelka*, 1791. II. 33).

²⁷ PENKE, i. m. 446–448.

összesen 64 oldalnak megfelelő szövegrészt vettem alapul. Ezen kívül az előszót és néhány jegyzetet is összehasonlítottam. Az 1. táblázatban látható egy részlet a szövegből: az 1805-ös harmadik kiadás szövegében félkövérrel szedtem az *ö*-re változtatott szótagokat, szürkével kiemeltem azokat, amelyeket változatlanul hagyott, aláhúzással pedig további beszélt nyelvre utaló változásokat jelöltem.

1. táblázat

Szövegváltoztatások az *Etelka* második és harmadik kiadása között ²⁸

<p>„Édes Atyám! Igazán meg-vallhatom vétkemet. Egy szál böcsületet nem hattam rajta. Nem-bírhattam indulataimmal. De más-képpen ki-nem-tudhattam Osztályomból. Eleget törtem, eleget fárasztottam magamat. De (tudgyák az Egek): hogy egészen meg-nem-törhettem. A' forgó szelet inkább meg-zabolázhattam volna, mint ama' szél-hórdtta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem volna magam felől: hogy olly goromba lehessek. Magam se tom immár, mi gyalázatos szitkokkal szidalmaztam. Istenem! hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira magamat. Meg-buktam, édes Atyám. Engedgy-megy most-egyszer édes Leányodnak. Könnyen vét az ember egyszer, 's-még könnyebben először. Az-után azt-is jól tudod, édes Atyám: hogy a' Lúd-is meg-eshetik egyszer a' Jegen. Sött: a' Lónak négy a' lába; még-is meg-botlik. De, vallyon mit tehettem egyebet? Nem-de-nem a' Féreg-is meg-tekeri magát, ha reá tapodnak.”</p>	<p>Édős Atyám! Igazán fogom ki-vallami vétkömet. Rajta egy szál böcsületöt nem hagytam. Nem bírhattam indulataimmal. De másképpen osztájomból ki-nem-tudhattam. Öleget törtem, öleget fárasztottam magamat. De (tudgyák az Egek!) hogy egészen mög-nem-törhettem. A' forgó szelet hamarébb mög-zaboláztam <u>vóna</u>; mint ama' szél-hordotta szárnyas indulataimat. Soha nem hihettem <u>vóna</u> magam felől: hogy oj goromba lőhessek. <u>Magam se tom</u> immár: minő gyalázatos szitkokkal szájaskodtam ellene. Istennem! Hogy-hogy felejthettem-el úgy-annyira magamat! Mög-buktam (édős atyám). Engedgy-mög (csak egyszer) édős leányodnak. Könnyen vét az embör egyször; 's-még könnyebben először. Osztán penig azt-is sokszor hallottuk: a' lúd-is mög-eshetik egyször a' Jégön. A' lónak négy lábai lönnének; még-is mög-botlanék. De vajjon: mit tőhettem ögyebet? Nem-de-nem: a' féreg-is mög-tekeri magát; ha reá tapodnak?</p>
--	---

Látható, hogy kisebb-nagyobb módosítások mindenhol vannak, az idézett részben azonban az *ö*-zés a legszembeötlőbb. Amint arra Benkő is utalt már, a második kiadásban alig találunk *ö*-ző alakokat, még a kortársaihoz képest is föltűnően *e*-ző. Az

²⁸ DUGONICS, *Etelka*, 1791. II. 6; DUGONICS, *Etelka*, 1805, II. 8–9.

általam átnézett részekben csupán néhány *ö-ző* alak van: *böcsül* (5×), *böcstelen* (4×) (és származékaik mindig *ö*-vel), *körösztü*l (4×, mindig *ö*-vel), *fölség* (1×), *köll* (3×, mindig beszédben), *fölött* (1×), *keverődött* (1×), *Föl-Földön* (1×), *csöp-vérei* (1×), *fölleg* (1×).

Az 1805-ös kiadásban már gyakran megjelennek az *ö-ző* alakok: *röndölte*, *tötte*, *högyön*, *viseltetött*, *lönne*, *köllene*, *fölepítött*, *fejedelm* stb. Ha a fentebbi részt nézzük, az látszik, hogy az *ö-zés* tekintetében valóban a Szeged környéki nyelvjárásba írta át a szöveget. Az azonban már néhány oldal átolvasása után is nyilvánvaló, hogy Dugonics nem minden lehetséges szótagot írt át. Az *ö-ző* változatban nem járatos olvasónak nem tűnik föl, hogy például az *eze*k, *termettek*, *örvendetes* szavak nem *ezö*k, *termöttek*, *örvendetös* változatban szerepelnek. Emellett viszont egyrészt nem kell túl járatosnak lenni az *ö-ző* nyelvváltozatban ahhoz, hogy észrevegyük az akár egy oldalon belül is váltakozó *végett* ~ *végött*, *édes* ~ *édös* változatokat (vagy a fentebbi idézetben az *egyszer* és *egyször* alakokat), másrészt az is föltűnő, hogy a szereplők jóval inkább *ö*-znek, mint az író.

Az *Etelka* 3. kiadásában az *ö-zés* mértékének megállapításához megszámláltam az *ö-zött* szótagokat, és azokat a szótagokat, amelyek más nyelvjárásokban *e*-vel vagy *ë*-vel használatosak, de amelyeket a Szeged környéki nyelvjárásban lehetne *ö*-vel is mondani. Ehhez elsősorban Bálint Sándor *Szegedi szótára*²⁹ volt segítségemre, az ugyanis számos történeti példát is tartalmaz. A vizsgált részek alapján az *ö-zés* arányait a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Az *ö-zés* aránya a 3. kiadás elbeszélő részeiben és a szereplők megszólalásaiban

	<i>e</i> -zett szótag		<i>ö</i> -zött szótag	
elbeszélő részek	881 db	56,2%	687 db	43,8%
szereplők megszólalásai	179 db	26,6%	493 db	73,4%
bevezető	43 db	65,2%	23 db	34,8%
jegyzetek	80 db	66,7%	40 db	33,3%
együttesen	1183 db	48,8%	1243 db	51,2%

Az adatok azt mutatják, hogy ha a regény vizsgált részeit nézzük, az összes *ö-zhető* szótagnak körülbelül a fele szerepel *ö*-vel, ha azonban az elbeszélő részeket és a szereplők megszólalásait külön is megvizsgáljuk, látszik, hogy a párbeszédekben sokkal nagyobb mértékű az *ö-zés*. A második kiadáshoz képest a bevezető részt és a jegyzeteket is átírta, de ezekben kisebb mértékben – a lehetséges esetek egyharmadában – *ö*-zik, mint a regény elbeszélő részeiben.

²⁹ Bálint Sándor: *Szegedi szótár*. Budapest, 1957.

Ez az átlag azonban nem mutatja meg azt, hogy a harmadik kiadásban vannak olyan részek, amelyekben némely szereplő, például Etelka egy-egy megszólalásában minden lehetséges esetben *ö-ző* alakot használ,³⁰ más részekben pedig csak a szótagok felét-harmadát írta át Dugonics.³¹ Ez különösen olyankor föltűnő, amikor az elbeszélő részekben oldalakon keresztül csak egy-egy szótag fordul elő *ö*-vel, majd Etelka megszólal *ö-zve*.³²

Az *ö*-zéssel kapcsolatban még néhány további jelenséget emelnék ki. A *fél* igekötőt 24 esetben meghagyja, 35-ször *föl*-re módosítja, a *meg* igekötő 159-szer marad *e*-vel, és 51-szer *mög*-re változtatja. Ez utóbbi forma – amely a Szeged környéki nyelvjárás rendkívül föltűnő sajátossága – minden esetben a szereplők megszólalásaiban fordul elő. Ugyancsak ilyen helyzetben jellemző a *köll*, *köllött*, *köllene* változatok használata, bár egy-egy adat ezekre az elbeszélő részekben is van.

Benkő megállapítása helyesnek bizonyul, azaz hogy az *ö*-zés Dugonicsnál megfelel a Szeged környéki nyelvjárás *ö*-zésének. Az Etelka vizsgált részeiben nem találtam olyan adatot, amelyet Dugonics *ö*-vel írt, de ma már *e*-vel lenne használatos. (Az ellenkezője, vagyis olyan szó, amely ma *ö*-vel is használatos, de Dugonics *e*-vel írta, nehezen ellenőrizhető, mivel nem minden szótagot írt át *ö*-vel.)

A kiejtés elvét érvényesíti Dugonics a helyesírásában is, amikor az *ly* helyett *j*-t ír: *Szeméjjéről*, *meg-talájjad*, *fákja*, *oj*, *ojjas*, *íjjen* stb., de számos ellenpéldát is találunk (*melyet*, *csekély*).³³ Szintén a beszélt nyelvre jellemző a *magam sem tom*, vagy a szereplők megszólalásaiban a *vólna*, *vólt* alakok helyett a harmadik kiadásban a *vóna*, *vót* forma. A vizsgált részekben ezen kívül egy-egy esetben a *föld* és a *hólltomig* alakokat módosította *főd*, *hóttomig* formára (mindkettő szereplők beszédében), de ilyen *l* kieséses alakok az elbeszélő részekben nem fordulnak elő.

A szóhasználatról, szólások és közmondások halmozásáról eltekintve más Szeged környékére jellemző nyelvjárási sajátosságokkal az *ö*-zésen kívül nem találkozunk a regényben. A Szeged környéki nyelvjárásban a 19. század második felében meglévő *tudi*, *mondi* típusú igeragozásra egyetlen példa sincs, mint ahogy a *-hoz/-hez/-höz* helyén szintén ott jellemző *-hon/-hön* ragokra sem. Az egyszer-egyszer előforduló *szőri-vel*, *kedviért* szavak egyes szám 3. személyű *-i* birtokos személyjelét néha *é*-re változtatja: *szőrével*, *kedvéjért*, de mint más esetekben is, itt is maradnak kivételek: *kedviért*, *szemiből*.

Találunk viszont régiesítést. A *dicső* és *idő* szavakat következetesen *dücső*, *üdü* változatra módosítja, a *világ*-ot *velág*-ra, az *addig*, *eddig* pedig *addég*, *eddeg* lesz a 3. kiadásban.³⁴

³⁰ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 8–9.

³¹ DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 7.

³² DUGONICS, *Etelka*, 1805. II. 281–284, illetve 285.

³³ Vö. MAY, *i. m.* 41.

³⁴ Vö. MAY, *i. m.* 42.

7. Benkő Loránd mutatott rá arra, hogy Dugonics András az 1790-es évek végétől tudatosan alkalmazza az *ő-ző* nyelvjárást műveiben. Ezt bizonyítja az Etelka 3. kiadása is. A regény szövegét nemcsak stilisztikailag javítja, hanem a korábbi kiadás-hoz képest átírja *ő-ző* nyelvjárásba. A nyelvjárás azonban a szereplők megszólalásaiban sokkal erőteljesebben jelentkezik, mint az elbeszélő részekben vagy a jegyzetekben. Szereplői azonban néhány további beszélt nyelvi sajátóságon (*vóna, sem tom*) és az *ő*-zésen kívül más nyelvjárási sajátosságokat nem alkalmaznak (eltekintve a frazeológiától). Az elbeszélői részekben nagyjából a lehetséges esetek, vagyis a Szeged környéki nyelvjárásban *ő*-vel mondható szótagok felét írta át (miközben szereplőit egyik-másik helyen minden lehetséges szótagban *ő*-vel beszélteti), de ez is elég-ségesnek bizonyult ahhoz, hogy felidézze a Szeged környéki nyelvjárást.

Conquering Hungarians and the Szeged Dialect
in András Dugonics's Novel „Etelka”

The first Hungarian novel, András Dugonics's „Etelka” was a very popular novel at the end of the 18th century, because its historical background was the time of the Hungarian conquest. Its main stylistic feature is that the language of the novel is full of phrasemes and regionalisms, especially local folk phraseology of Szeged. The third edition was rewritten by Dugonics in Szeged dialect although the regional speech was not accepted in literature at that time, because standardisation had already begun. Even though the language of the third edition of the novel is characterised by the main feature of the Szeged dialect (e.g. standard *e*: dialectal *ő* in certain syllables, *körösz* vs. standard *kereszt* ‘cross’), we do not find any other dialectal features in the language of the novel. In this paper I demonstrate, that there is a difference between the narratives and the dialogues in the use of dialectal features.

A TURFÁNI BOR A MONGOL KORBAN

Egy köszöntő kötetbe szánt tanulmány témaválasztásánál a szerzőnek alapvetően két lehetősége van: vagy az ünnepelt kutatási témáinak egyikéhez kapcsolódó írást közöl, vagy pedig annak egyéb érdeklődési köreivel kapcsolatos munkát ad közre. Jelen sorok írója reméli, hogy e cikk egyszerre felel meg mindkét szempontnak.

Xinru Liu, a College of New Jersey professzor asszonya 2004 júliusában járt Turfánban (Kínai Népköztársaság, Xinjiang-Ujgur Autonóm Terület), s erről szóló rövid beszámolójában egy első ránézésre meglepő esetet elevenített fel. Mint az köz tudott a mai xinjiangi ujgurok muszlim hitűek,¹ így a professzor asszony igencsak meglepődött mikor idegenvezetőjük többször felhívta a csoport figyelmét, hogy az alkoholfogyasztás a helyiek életének természetes része, és azt tanácsolta, hogy ne mondjanak ellent a bort kínáló vendéglátóknak, mivel ha így tesznek, az ujgurok még megsértődhetnek rájuk. Az élmény hatására a kutató írt is egy cikket a turfáni szőlő- és borkultúráról,² amelyben főleg a térségben való meghonosodásukkal és a korai időkben (Kr. u. 1. évezred) való jelentőségükkel foglalkozott. Ebben az írásban arra is felhívta a figyelmet, hogy bár az iszlám csak a 14. század második felétől terjedt el Kelet-Turkesztán, azaz a mai Xinjiang nagy részén,³ a térségben korábban

¹ Fontos megjegyezni, hogy a mai Xinjiang területén élő úgynevezett modern ujgurokat 1922-ig nem nevezték ujguroknak, amikor is hivatalosan megkapták ezt az elnevezést, amelynek a célja a régi kelet-turkesztáni ujgurokkal való történeti folytonosság hangsúlyozása volt. Kulturálisan tehát a modern ujguroknak nincs sok köze a történeti ujgurokhoz, már csak azért sem, mert míg az utóbbiak a buddhizmust, manicheizmust és „nesztóriánus” kereszténységet gyakorolták, addig a modern ujgurok muszlimok, és hosszú ideig maguk sem tartották fontosnak a kapcsolatot a régi ujgurokkal saját identitásuk szempontjából. Ugyanakkor a történeti ujgurok egy másik csoportjának, az úgynevezett gansui ujguroknak, akinek az egyik legjelentősebb központja Dunhuang volt, mind a mai napig élnek a leszármazottai, az ún. *sarig uygurok* vagy *sarig yugurok*, azaz sárga ujgurok. Ez a Kína Gansu tartományában élő néhány ezerfős kisebbség buddhista. Vö.: VÁSÁRY, I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Második, átdolgozott kiadás. (Magyar Östörténeti Könyvtár 19.) Budapest 2003, 93, 97. A sárga ujgurok nyelvére vonatkozóan ld. HAHN, R. F.: „Yellow Uyghur and Salar”. in *Turkic Languages*. Ed. by JOHANSON, L.–CSATÓ, É. Á. London–New York 1998, 397–402.

² LIU, X.: „Viticulture and Viniculture in the Turfan Region”. *The Silk Road* 3/1 (2005), 23–27.

³ A térség iszlamizációjára vonatkozóan ld. DEWEESE, D.: „Islamization in the Mongol Empire”. in *The Cambridge History of Inner Asia. The Chinggisid Age*. Ed. by DI COSMO, N.–FRANK, A. J.–GOLDEN, P. B. Cambridge 2009, 120–134, a vonatkozó rész 128–133.

domináló vallások, így a manicheizmus és a buddhizmus sem támogatta az alkohol-fogyasztást.⁴ Ennek ellenére kimutatható, hogy az iszlám elterjedését megelőző ezer évben a turfáni oázis és környéke kiemelkedően fejlett szőlő és borkultúrával rendelkezett.

Doktori disszertációmban – amelynek egyik témavezetője épp az ünnepelt volt – a Kelet-Turkesztánból származó régi uigur és közép-mongol dokumentumok azon csoportját dolgoztam fel, amely valamilyen módon köthető a Mongol Birodalom postahálózatához (tr.: *yam*, mong.: *jam*). Első látásra talán némileg meglepő módon, a bor és az azzal kapcsolatos terminológia még ezekben a dokumentumokban is igen gyakran fordul elő. E rövid tanulmányban elsőként a turfáni szőlő- és borkultúra eredetét és korai történetét mutatom be, majd a fent említett dokumentumok és a narratív források együttes vizsgálatának segítségével azt vizsgálom, hogy milyen is lehetett a turfáni bor a mongol korban, azaz a 13–14. században, és hogy milyen szerepet játszott a Mongol Birodalom és az uigurok életében.

A szőlő- és borkultúra megjelenése és elterjedése a térségben

Turfán a Tárím-medence északkeleti részén fekszik, a Takla-Makán sivatagtól északra.⁵ Fekvésének köszönhetően már a legkorábbi időktől kezdve meghatározó szerepet játszott a Selyemúton zajló kereskedelemben, s ennek következményeként az egyik fontos helyszíne volt a Kína és Közép-Ázsia közötti kulturális kapcsolatoknak is.⁶ Bár Turfán jóval közelebb fekszik Kínához, mint a Mediterránemuhoz, a szőlő- és borkultúra némi csavarral ugyan, de alapvetően nyugati irányból jutott el ide. A kínai évkönyvek tanulsága szerint Wudi (Kr. e. 156–87), a Han-dinasztia (Kr. e. 206–Kr. u. 220) császára küldött követséget Fergana területére, hogy szőlőtőkékét és lucernapalántákat vigyenek Kínába.⁷ Akkoriban (Kr.e. 100 körül) a kusánok által

---

⁴ LIU, *i.m.* 23.

⁵ A Turfáni-mélyföld részletes leírását ld. HUNTINGTON, E.: „The Depression of Turfan, in Central Asia”. *The Geographical Journal* 30/3 (1907), 254–273; BERTRAND, A.: „The Hydraulic Systems in Turfan (Xinjiang)”. *The Silk Road* 8 (2010), 29–31.

⁶ Erre vonatkozóan ld. ZHANG, G.–RONG, X.: „A Concise History of the Turfan Oasis and its Exploration”. *Asia Major*. Third Series 11/2 (1998), 13–36; HANSEN, V.: „A Brief History of the Turfan Oasis”. *Orientalism* 30/4 (1999), 24–27; HITCH, D.: *The Special Status of Turfan*. (Sino-Platonic Papers 186.) Ed. by Mair, V. H., Philadelphia 2009, különösen: 48–51.

⁷ LAUFER, B.: *Sino-Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran. With Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*. Chicago 1919, 220–245; SCHAFER, E. H.: *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang exotics*. Berkely–Los Angeles 1963, 142. KNECHTGES, D. R.: „Gradually Entering the Realm of Delight: Food and Drink in Early Medieval China”. *Journal of the American Oriental Society* 117/2 (1997), 238; LIU, *i.m.* 24; JÄGER, U.: „Wine on the Northern Silk Road in Pre-

uralt Ferganában és a mai Afganisztán területén már virágzó borkultúra volt. Egy Tang-kori (Kr. u. 618–907) hagyomány szerint három fajta szőlőt vittek Wudi idején Kínába, amelyeket a színük alapján különböztettek meg: sárgát, fehérét és feketét (azaz kéket).⁸ Nem sokkal a szőlőtőkék megszerzése után a Han-kormányzat úgynevezett agrár-katonai kolóniákat (*tuntian*) telepített a Hexi-folyosó⁹ vidékére, hogy garantálja a kereskedelmi utak biztonságát és segítse a határvidéken állomásozó csapatok ellátását. Xinru Liu véleménye szerint akkoriban honosították meg a Turfántól néhány száz kilométerre keletre fekvő Dunhuang (ma Gansu Tartomány a Kínai Népköztársaságban) környékén a szőlőkultúrát, s a későbbiekben innen terjedhetett el Turfán térségében a Kr. u. 1–2. századra.¹⁰ Ugyanakkor Ulf Jäger egyfelől egy nyugati, szogd közvetítést valószínűsít, másfelől Kuča¹¹ központtal (ma Kínai Népköztársaság, Xinjiang-Ujgur Autonóm Terület, Aksu Prefektúra) egy autochton borkultúrát feltételez.¹² Ezzel párhuzamosan a térségben elterjedt a *karez*-nek nevezett földalatti vízvezetékeket használó öntözési rendszer, amely szintén előfeltétele volt a későbbi fejlődésnek.¹³ Ugyanakkor a szőlőművelés meghonosodása kezdetben nem járt együtt a borkultúra kialakulásával. A Han-korszakból még nincsenek adataink a borfogyasztás elterjedésére.¹⁴ Azonban amikor Kr. u. 384-ben Lü Guang tábornok elfoglalta Kučsát, mintegy 10000 véka bort talált a házak pincéiben, s gyakran előfordult, hogy a katonái a portyák során talált bortól teljesen meg-

---

Islamic Times: An Iranian, in other words, Sogdian import (to China) between the fourth and the eighth centuries AD?” in *Wine culture in Iran and neighbouring countries*. (Veröffentlichungen zur Iranistik 75.) Ed. by FRAGNER, B. G.–KAZU, R.–SCHWARZ, F. Wien 2014, 45.

⁸ SCHAFER, *i.m.* 142.

⁹ Más néven Gansu-folyosó, a mai Gansu tartomány területén átvezető útvonal a legfontosabb összeköttetést jelentette Észak-Kína és a Tárím-medence, s így Közép-Ázsia között.

¹⁰ LIU, *i.m.* 24.

¹¹ Kuča Turfántól néhány száz kilométerre délnyugatra feküdt a kelet-turkesztáni Selyemút északi ágán.

¹² JÄGER, *i.m.* 46–48.

¹³ Az írott források alapján a legkorábbi öntözőrendszerek az úgynevezett független Gaochangi Királyság (Kr. u. 500–640) fennállása és a 8. század vége közé datálhatók. A Turfán térségben használt *karez* rendszerrel kapcsolatban ld. BERTRAND, *i.m.* 27–41.

¹⁴ Felföldi Szabolcs még publikálatlan doktori disszertációjában a kelet-turkesztáni Selyemút déli ágán fekvő Nija nevű településen feltárt régészeti és az úgynevezett kharoshti dokumentumokat dolgozta fel, s rekonstruálta a település Kr. u. 3–4. századi viszonyait. Munkájában kitér a Selyemút déli ágán elterjedt borkultúrára is, s megállapítja, hogy a mai Xinjiang területén a Krisztus születését megelőző évszázadokban már mindenképpen természetek szőlőt és állítottak elő bort. Felföldi Sz.: *Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton. A 3–4. századi Nija a régészeti leletek és az írott források tükrében. I. Szövegkötet*. Szeged 2012, 153–154/387. jegyzet [kiadatlan doktori disszertáció].

részegedtek.¹⁵ Ugyanakkor a Tang-korszakban már bizonyosan fogyasztottak bort Turfán térségében is. A borkultúra elterjedése Kínában a Tang-dinasztia nyugati expanziójához köthető, de pontos dátumát nem tudjuk. Annyi bizonyos, hogy Tang-csapatok 640-ben elfoglalták a turfáni régióban fekvő Kocsó városát (más néven Karakhoja, illetve kínai nevén Gaochang), ahonnan a későbbiekben éves adóként érkezett a bor (és a mazsola) a birodalom fővárosába Chang'anba. Ugyancsak ebben az időszakban jelent meg egy új szőlőfajta és egy új borkészítési eljárás is Kínában, szintén a nyugati területek felől. Az történt ugyanis, hogy 647-ben egy türk *jabgu* ajándékként küldött a császárnak egy *kanca csöcs*nek (kínai *maru*, angol fordításban: 'mare-nipple/mare teat') nevezett szőlőt.¹⁶ Az új szőlőfajta és az új borkészítési eljárás gyorsan elterjedt és nagy népszerűségnek örvendett a kínai területeken.¹⁷

Ujgurok, mongolok és a turfáni bor

A források alapján tehát megállapítható, hogy mire 840-ben az Ujgur Kaganátus felbomlott, s a szétvándorló ujgurok egyik csoportja a Tárím-medencében létrehozta a Nyugati Ujgur Államot (9–12. század),¹⁸ Turfán térségében már igen fejlett volt a szőlőművelés és a bortermelés. Annak ellenére, hogy – ahogy fentebb már említ-

¹⁵ JÄGER, *i.m.* 47. Jäger egy másik történetet is megemlít a kucai borral kapcsolatban. E szerint egy Zhiyue nevű buddhista tanító arra kényszerítette ifjú kínai tanítványát, hogy egyszerre 15 litert igyon meg a kucai borból, hogy a fogyasztás utóhatásai egy életre elvegyék a kedvét a borfogyasztástól. Vö. JÄGER, Uo.

¹⁶ Bár messzemenő következtetéseket további kutatások nélkül semmiképpen sem érdemes levonni, annyit azért érdemes megjegyezni, hogy a szőlőfajtának nem csak a neve, de a leírása is sokban hasonlít a Magyarországon is ismert *kecskecsöcsű* szőlőhöz. Ezek szerint hosszúkás, lila bogyói voltak a türkök által közvetített szőlőfajtának. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy míg a Kínába érkező *kanca csöcs* szőlőnek – a források tanúsága szerint – erős kapcsolata volt a bortermeléssel, addig a *kecskecsöcsű* egy csemegeszőlő fajta. A *kanca csöcs* szőlő kínai megjelenésére és leírására ld. LAUFER, *i.m.* 232; SCHAFER, *i.m.* 142. A magyar *szőlő* szavunk lehetséges nyugati ótörök hátterére ld. RÓNA-TAS, A.–BERTA, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Vol. II. Wiesbaden 2011, 818–822.

¹⁷ SCHAFER, Uo.

¹⁸ Az alapvető munkák a Nyugati Ujgur Állam megalapításával és történetével kapcsolatban: VON GABAIN, A: *Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo (850–1250). Text und Tafelband*. Wiesbaden 1973; CZEGLÉDY K.: „The Foundation of the Turfan Uyghur Kingdom”. in *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th anniversary of the birth of Alexander Csoma de Kőrös*. Ed. by LIGETI, L. Budapest 1984, 159–164; ZIEME, P.: „Das uigurische Königreich von Qočo”. in *History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period. Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta. Tomus Primus*. Ed. by ROEMER, H. R. Berlin 2000, 205–212. Magyar nyelven: VÁSÁRY, *i.m.* 94–98; VÉR M.: „A pusztából a kancelláriába, avagy hogyan lettek az ujgurok steppei nomádokból a Mongol Birodalom tanítói és szürke eminenciái”. in *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Szerk.: BÁRÁNY T. ET AL. Budapest 2014, 336–339.

tettük – mind a manicheus,¹⁹ mind pedig a buddhista vallás tanításai ellenezték a borfogyasztást, forrásaink arról tanúskodnak, hogy az ujjur kolostoraikban termeltek bort és a laikus többség fogyasztotta is.²⁰ Erre vonatkozóan ismerünk például a szőlőskertekhez kapcsolódó ujjur áldást („Weingarten-Segen”),²¹ s az orvoslással kapcsolatos ujjur szövegekben is meghatározó szerep jut a bornak.²² Ugyanakkor a kolostorok szerzetesei esetében elképzelhető, hogy csak kereskedelmi céllal termeltek bort,²³ bár az emberi természetet ismerve, egy halvány szkepticizmust talán megen

¹⁹ A manicheusok álláspontját a részegséggel kapcsolatban jól tükrözi az alábbi ujjur nyelven fennmaradt példabeszéd, amelyet Kara György fordításában közlünk: „... meglátta, és ezt gondolta: Ez itt az én asszonyom. Ezzel bement a sírházba, és a holttest mellé feküdt. És részegségében, tudatlanságában ölelte a holttestet, szemérmertlenségtől hajtva egyesült vele oly erővel, hogy a tetem szétszakadt. A szörnyű testből dőlt és folyt a vér, a genny, a tisztátalan és rossz. És a nemesember egész testét, ruháját tetőtől talpig elborította. Ő pedig szemérmertlenségében, részegsége révén tudattalanul azt hitte, hogy nagy gyönyörűségben van része. Ám alighogy felfénylett a reggel és felkelt a nap, a nemesember részegsége múltán álmából felébredt, fejét fölemelte, s látta, hogy sírházban fekszik, kebelén egy holttesttel, hogy genny és vér folyik, hogy bűz terjeng, és látta, hogy magát is vérral keveredett tisztátalanság borítja. Megrettent, szörnyen megijedt, hangosan felsikoltott, gyorsan kimenekült a sírból, és elfutott onnan oly sebesen, ahogyan csak bírt.” KARA GY.: „Példabeszéd a nemesemberről, ki részegségében holt asszonnyal hált”. in *Máni és a fény vallása*. Szerk.: SIMON R.–SIMONNÉ PESTHY M. Budapest 2011, 208–209.

²⁰ Egy manicheus kolostor gazdálkodásával kapcsolatos dokumentum alapján bizonyos, hogy tartoztak szőlőskertek a kolostorhoz, s hogy termeltek bort is. A szöveg kiadása: MORIYASU T.: *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstraße. Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. Wiesbaden 2004, 39–51; a jegyzeteket ld. 55, 94, 100. A szöveg egy része magyarul is megjelent: KARA GY.: „Részlet egy manicheus kolostorgazdaság szabályaiból”. in *Máni és a fény vallása*, 207–208. A buddhista kolostorok bortermelését pedig két Berlinben őrzött adómentességet biztosító rendelet (U 5317; U 5319) bizonyítja, amelyeket újabban a Nyugati Ujjur Állam idejére datálnak. Ezekkel kapcsolatban ld. ZIEME, P.: „Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster”. *Altorientalische Forschungen* 8 (1981), 237–263; MORIYASU, i. m. 158–160; ÖZYETGIN, M.: *Eski Türk Vergi Terimleri*. Ankara 2004, 204–208, 230–231; RASCHMANN, S.-CH. (Hrsg.): *Altürkische Handschriften. Teil 13: Dokumente Teil 1*. (Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland 13,1.) Stuttgart 2007, 45–46, 67–68. Arra, hogy a laikusok fogyasztottak bort, Gardízi egy szöveghelye is utal, aki megjegyzi, hogy ha kenyeret esznek, szőlőből készült bort isznak hozzá. Vö. MARTINEZ, A. P.: „Gardízi’s Two Chapters on the Turks”. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 2 (1982), 134.

²¹ Vö.: ZIEME, P.: „Alkoholische Getränke bei der alten Türken”. in *Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe*. Ed. by BERTA Á. Szeged 1997, 437.

²² Vö.: RACHMATI, G. R.: *Zur Heilkunde der Uiguren*. I. Berlin 1930; RACHMATI, G. R.: *Zur Heilkunde der Uiguren*. II. Berlin 1932; KNÜPPEL, M.: *Altürkische Handschriften. Teil 17. Heilkundliche, volkreliöse und Ritualtexte*. (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland 13,25.) Stuttgart 2013.

²³ Samuel Lieu amellet érvel, hogy a térség kulcsfontosságú szerepet játszott a Kína és Közép-Ázsia között a Selyemúton zajló kereskedelembe, ezért véleménye szerint a manicheus kolostor kizárólag eladásra termelte a bort. Vö. LIEU S. N. C.: „Precept and Practice

gedhetünk magunknak. A borkultúra fejlettségét mutatja az is, hogy a mindmáig legnagyobb ujjur dokumentum kiadásban, az ún. *Sammlung uigurischer Kontrakte*-ban szereplő 121 magánszerződésből 17 dokumentumban fordul elő a *borluk* 'Weingarten' (szőlőskert) kifejezés, további kettőben említik még a bort és további háromban szerepel a *borlukči* 'bortermelő, borkészítő' foglalkozásnévként, illetve személynévként.²⁴

A mongol korra tehát már komoly hagyományai voltak Turfán környékén a bortermelésnek, s mivel az ujjurok önként hódoltak meg a mongoloknak 1209-ben, a vidék megmenekült az Eurázsia más területeit sújtó pusztítástól,²⁵ s tovább virágozhatott a borkultúra. Ezt erősíti meg a kínai taoista szerzetes, Chang Chung közép-ázsiai utazásáról szóló beszámoló is. A szerzetes utazása – aki Dzsingisz kán meghívására látogatta meg az uralkodót Közép-Ázsiában – 1220 és 1224 közé esett, s az odavezető úton áthaladt az ujjurok lakta területeken is. Bár ez alkalommal nem járt Turfánban, csak az ujjurok másik legfontosabb városában, Bešbalıkbán, több alkalommal is megemlékezik az ujjurok szőlőből készült boráról. Megemlíti, hogy az ujjurok borral kínálták őket, s Bešbalıkbán tartózkodásuk alatt egy szőlőskert melletti házban éjszakáztak. Turfánnal kapcsolatban pedig (helyesen) megjegyzi, hogy a Tien Shan túl oldalán található, a klímája igen meleg és nagy mennyiségben termelnek ott bort.²⁶

Az ujjurok új urainak, a mongoloknak a körében, pedig ha nem is feltétlenül értő, de mindenképpen lelkes fogyasztókra talált a turfáni bor, még a társadalom legfelsőbb rétegeiben is. Jól mutatja ezt a következő *A mongolok titkos történetéből* származó idézet, amely a mű legvégén Ögödej nagykán (1229–1241) önvallomásából származik:

„MTT §281:... *Viszont amikor fejedelmi atyám trónjára ültettek engem, s rám rakták rengeteg birodalmát, hibát követtem el, mert hagytam, hogy legyőzzön engem a borital.*”²⁷

---

in Manichaeism”. *Journal of Theological Studies. New Series* 32 (1981), 168. Takao Moriyasu tovább megy, és úgy véli, hogy nem is (csak) bort termeltek, hanem igen jó áron eladható mazsolát szárítottak a szőlőből. Vö. MORIYASU *i.m.* 94–95/119. jegyzet.

²⁴ Vö. ODA, J.–ZIEME, P. ET AL. (Hrsg.): *Sammlung uigurischer Kontrakte. Band 1: Gesammelte Arbeiten über die uigurischen Dokumenten von N. Yamada. Band 2: Textband. Band 3: Faksimileband.* Osaka 1993, Band 2, 252.

²⁵ ALLSEN T. T.: „The Yüan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th Century”. in *China Among Equals. The Middle Kingdom and its Neighbors, 10th–14th Centuries*. Ed. by ROSSABI M. Berkeley–Los Angeles 1983, 247–248, 265–266.

²⁶ WALEY, A. (Trans.): *The travels of an alchemist: the journey of the Taoist Ch'ang-ch'un from China to the Hindukush at the summons of Chingiz Khan*. London 1931, 79–81.

²⁷ LIGETI, L.: *A mongolok titkos története*. A fordítást ellenőrizte és javította, a második kiadás utószavát írta KARA GY. Második kiadás. Budapest 2004, 115.

Ugyanerről a perzsa történetíró, Rasíddín így ír:

„A nagykán igen szerette a bort, örökösen mámoros állapotban volt. Ebben a tekintetben mértéktelenségbe esett, s ez napról napra jobban gyengítette őt. Környezete és jóakarói bármennyire igyekeztek is visszatartani, nem sikerült. Mindennek ellenére egyre többet ivott. Bátyja, Csagataj megbízta az egyik nojant, ne engedje, hogy egy meghatározott mennyiségnél többet igyék. Az azonban nem tudta végrehajtani a bátyja parancsát, mert a nagykán kis kupák helyett most már nagyokból ivott, hogy a kupák száma ne változzék. De az ellenőrző nojan inkább elősegítette, mint akadályozta a borivását. Történt aztán, hogy – mint minden évben – ismét megérkezett délről Ibaka-beki a nagykán meglátogatására és szolgálatára. Az ebből az alkalomból rendezett ünnepi lakomán a szokottnál is többet ivott a nagykán, és az éjszaka folyamán jobblétre szenderült.”²⁸

Míg az előbbi forrás finoman, addig az utóbbi meglehetősen egyértelműen utal arra, hogy a Mongol Birodalom második nagykánja idült alkoholizmusába halt bele.²⁹ A mongol arisztokrácia alkoholhoz fűződő viszonya egyébként élenken foglalkoztatta a kutatókat az elmúlt időszakban. John Masson Smith Jr. az egész birodalom hanyatlásának és az utódállamokban uralkodó dinasztiák dekadenciájának egyik okát is az alkoholizmusban látta.³⁰ Újabban Morris Rossabi kísérelte meg egy tanulmányában árnyalni ezt a sötét képet a mongol arisztokráciáról. Több ismert mongol vezető esetében is rámutatott, hogy nem voltak, illetve – beosztásukból fakadóan (pl.: magas rangú katonai vezetőknél) – nem lehettek komolyabb alkohol problémáik. Ugyanakkor Ögödej esetében ő is elismeri, amit a források egybehangzóan állítanak.³¹ Végül legutóbb Thomas T. Allsen foglalkozott a kérdéssel. Ő kiemelte a lakomák és ünnepségek meghatározó szerepét a birodalom kohéziójában, ahol az alkoholfogyasztásnak (is) meghatározó szerep jutott. Emellett rámutat, hogy a birodalom létrejöttével és a letelepült civilizációk meghódításával, az addig csak időszakosan és alacsony alkoholtartalmú italhoz, a kumiszhoz szokott mongol arisztok-

²⁸ A perzsa szöveg: BLOCHET, E.: *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-din*. (E. J. W. Gibb Memorial Series 12.) Leiden–London 1910, 50–52; angol fordítása: BOYLE J. A. (Trans.): *The Successors of Genghis Khan*. New York–London 1971, 65–66; magyarul idézi: LIGETI, i.m. 158–159.

²⁹ A mongol arisztokrácia étkezési és alkohol fogyasztási szokásaival kapcsolatos források kiváló gyűjteménye található: BUELL, P. D.–ANDERSON, E. N.: *A Soup for the Qan*. Second Revised and Expanded Edition. Leiden–London 2010, 28–78.

³⁰ SMITH, J. M.: „Dietary Decadence and Dynastic Decline in the Mongol Empire”. *Journal of Asian History* 34/1 (2000), 35–52.

³¹ Vö.: ROSSABI, M.: „Alcohol and the Mongols: Myth and Reality”. in *Wine culture in Iran*, 211–223.

rácia,³² immáron egész évben és jóval magasabb alkoholtartalmú italokhoz is hozzá jutott.³³

Egyszóval az eddigiek ismeretében elmondható, hogy Turfán vidékén volt bortermelés és igény is volt rá a mongol korban,³⁴ de nézzük meg, hogyan egészítik ki ezt a képet a mongol adminisztrációval kapcsolatba hozható régi uigur és közép-mongol dokumentumok.

A disszertációmban vizsgált³⁵ 68 dokumentumból 15 dokumentumban említik meg a bort. Részletezve: 4 uigur ellátmányi utasításban (PO07, PO19, PO23, PO24)³⁶ és 4 úgynevezett *käzig* dokumentumban (Käz01, Käz04, Käz05, Käz07)

---

³² Ezzel kapcsolatban Plano Carpini a következőket jegyzi fel: „*Amikor van kancatejük, rengeteget isznak belőle; isznak juh-, tehén-, kecske-, sőt tevetet is. Boruk, sörük, mézsörük nincsen, legfeljebb ha más népek küldenek vagy ajándékoznak nekik. Télidőben még kancatejük sincs, csak a gazdagjának*” GYÖRFFY GY. (Szerk.): *Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései*. Budapest 1965, 68. (Ford.: GY. RUITZ I.).

³³ ALLSEN, T. T.: „The Qipchaqs. An Alcohol History, 900–1400”. in: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies in Honour of Peter B. Golden*. Ed. by ZIMONYI I.–KARATAY, O. Wiesbaden 2016, 18–22.

³⁴ S az arisztokrácia alkoholfogyasztással kapcsolatos különleges igényei néha egészen sajátos eredményre vezettek, ahogy arról Rubruk beszámolójából értesülhetünk: „(2) *E nagy palota bejáratába, mivel csúnya látvány volt a tejjel és más italokkal telt tömlöket behurcolni ide, a párizsi Willelmus mester egy nagy ezüstkút készített számára, melynek gyökereinél négy ezüst-oroszlán hever, belsejében csövel, és mind fehér kancatejet okád. A fa belsejében négy cső vezet egész a fa csúcsáig, felső végei lefelé hajlanak, és mindegyiken egy-egy aranyozott kígyó van, mely farkával a fatörzsre tekeredik. A csövek egyikén bor folyik, a másikon karakumisz, vagyis erjesztett kancatej, a harmadikon bal, azaz mézből készült ital, a negyediken rizssör, amit daraszumnak mondanak. És minden ital felfogására egy ezüstedény van készítve a fa lábához. A négy cső között a tetejére egy trombitát tartó angyalt csinált a mester, és a fa alá egy fülkét, ahol egy ember el tud rejtőzni. A fa közepében egy cső vezet egész az angyalig. Először fúvókat készített Willelmus mester, de nem adtak elég szelet. A palotán kívül egy kamra található, ebben tárolják az italt, és itt állnak a szolgálattevők öntésre készen, ha az angyalt trombitálni hallják. A fán ezüstágak, levelek meg körték vannak. (3) Mikor tehát kifogyóban van az ital, a pohárnokmester felkiált az angyalhoz, hogy fújja meg a trombitát. Meghallva ezt a fülkében elrejtőzött ember, erősen belefúj az angyalhoz vezető csőbe, az angyal szájához emeli a trombitát, s az igen harsány hangon megzendül. Hallatára a kamrában levő megbízottak beöntik az italt, ki-ki a magáét a megfelelő csőbe, s a csövekben felfelé, majd lefelé ömlenek az erre előkészített edényekbe. Ekkor a pohárnokok kiöntik és körülhordozzák a palotában a férfiaknak és asszonyoknak.*” GYÖRFFY, i. m. 185.

³⁵ Az alábbiakban idézett források kritikai kiadása és angol fordítása megtalálható: VÉR, M.: *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan*. Szeged, 2016. A visszakereshetőség megkönnyítése miatt, a jelen tanulmányban is a disszertációban használt jelzeteket használok a dokumentumok citálásakor. A dolgozat teljes szövege az alábbi linken érhető el: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/2926>.

³⁶ Ezek a dokumentumok olyan rendeletek, melyek megszabják, hogy a postahálózat infrastruktúráját használó utazók milyen ellátmányt kapjanak illetve, hogy kik kötelesek azt biztosítani számukra.

kerül említésre a bor.³⁷ A magánjellegű iratok közül 4 postahálózattal kapcsolatba hozható listában (UIReg06, UIReg08, UIReg17, UIReg18) és egy egyéb magánlistában (PList01) említik a bort, míg a mongol dokumentumok közül 2 mongol menlevélben (Mong01, Mong02) szerepel.

Ezeken kívül egy szövegben előfordul a *borluk* 'borászat/szőlőskert' (Käz05), s egyben a *borlukči* 'bortermelő' (Käz02) kifejezés, míg két mongol menlevél is említ *borčikat*, azaz borkereskedőket (Mong02, Mong03). Ahogy a fentiekből látszik, a bor alapvető fontosságú volt a postaszolgálattal kapcsolatban is, a gabona és a hús mellett, a harmadik alapvető eleme volt az ellátmánynak, amit a követek és hírvivők kaptak.³⁸

A kvantitatív adatok után vessünk egy pillantást a szövegekre is. A borra használt jelzők közül az *ädgü bor* (PO07) könnyen visszaadható: „jó bor” jelentésben. Ezen kívül az *üntürgü bor-tın* (PO07) „a megtermelt borból” és a *tutgu bir kap bor* „1 kap tárolt bor”³⁹ (PList01) fordítása sem jelent gondot. Azonban a *yori bor* (UIReg08) szókapcsolat jelentését nem sikerült még kideríteni, vélhetően az eddig ismeretlen *yori* szó itt a bor minőségére utalhat: *beš kalča yori bor b* „öt kalča⁴⁰ yori bort a[dott]”.⁴¹

Az Orosz Tudományos Akadémia szentpétervári Keleti Kéziratok Gyűjteményében őrzött, négy ellátmányi utasításból álló ujjur dokumentumcsoport (PO21–24) utolsó két darabját kell még ehelyütt megemlítenünk. A dokumentumcsoport valamennyi

³⁷ Az ebbe az alcsoportba tartozó dokumentumok közös vonása, hogy mindegyikben szerepel a *käzig* kifejezés. Ezek is akárcsak a disszertációban elemzett többi dokumentum valamilyen módon kapcsolódnak a Mongol Birodalom postahálózatához. Az ótörök *käzig* eredeti jelentése: 'egy forduló (ami időről időre visszatér)' és 'időszakos (visszatérő) megbetegedés, váltóláz', de ahogy Matsui Dai japán kutató rámutatott, az ujjur adminisztratív rendeletek esetében ezt 'fordulókra osztott (munka)szolgálat' ('labour service levied in turn') vagy '(munka)szolgálat fordulója' ('turn of labour service') értelemben kell fordítani. Matsui kiemelte, hogy ezt a szolgálatot ki lehetett váltani pénz- vagy természetbeli juttatásokkal. A *käzig* dokumentumok részletes leírása: MATSUI D.: „Uigur *käzig* and the Origin of Taxation Systems in the Uigur Kingdom of Qočo”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 18 (2008), 229–242, különösen: 229–235. Vö. NADELJAEV, V. M. ET AL (Izd.), *Drevnetjurkskij slovar*. Leningrad 1969, 305; CLAUSON, G.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford 1972, 758–759.

³⁸ Erre vonatkozóan ld. MATSUI, D.: „Unification of Weights and Measures by the Mongol Empire as seen in the Uigur and Mongol Documents”. in *Turfan Revisited: the first century of research into the arts and cultures of the Silk Road*. Ed. by DURKIN-MEISTERERNST, D. ET AL. Berlin 2004, 197–202, a vonatkozó rész 197.

³⁹ A régi ujjur dokumentumokban szereplő *kap* egy űrmérték volt, ami kb. 8,4 liternek felelt meg.

⁴⁰ A mongol *qal a* 'écritoire faite avec de la corne de boeuf: falcon, fiole'; 'inkstand made of horn' jelentésű szóra vezethető vissza. Vö.: KOWALEWSKI, É. J.: *Dictionnaire mongol-russe-français I–III*. Kasan 1844–1849, Vol. II: 802; LESSING, F. D.: *Mongolian-English Dictionary*. Bloomington 1973, 922. Az ujjur dokumentumokban feltehetően űrmértéket jelölt.

⁴¹ Peter Zieme ezenkívül még a *yavlak bor* „erős bor” és egy *süčüg* nevű 'édes bor'-t vagy 'must'-ot azonosított a dokumentumokban. Vö.: ZIEME, i.m. 436–439.

darabja olyan személyek ellátásáról rendelkezik, akik a mongol hadsereggel összefüggésben láttak el valamilyen hivatalos feladatot. A két utolsó dokumentumban ezek a feladatok: *bor sikturgalı* „bort nyomni [tkp. a szőlőt préselni, V.M.]” (PO23), illetve *bor targalı* „bort szétosztani/elosztani” (PO24). Ezek alapján feltehető, hogy nemcsak a postahálózatban, de a hadseregben is fontos szerepet játszott a bor.

Mindezek mellett, a bor adónemként is szolgálhatott az ujugurok által lakott területeken. Dai Matsui japán kutató erre a Berlin-Brandenburgi Tudományos Akadémián működő Turfanforschungban őrzött U 5323-as jelzetű rendeletben előforduló: *bor sanm a tutzun* „bor(-adó)ként vegyék számításba/számolják el” típusú kifejezések alapján következtetett.⁴² Ezt az álláspontot látszik megerősíteni a mongolok által alapított kínai Jüan-dinasztia (1271–1368) évkönyve, amely említést tesz a Turfánból szedett (szőlő)bor adóról (*putao jiu*).⁴³

Az eddigiekben szó esett a turfáni bor történetéről, a mongol arisztokrácia borhoz való viszonyáról, az ujugurok borának jelentőségéről és szerepéről, azonban a turfáni bor minőségéről még nem mondtunk semmit, s meg kell vallanom, az amúgy rendkívül informatív dokumentum típusú források ebben a kérdésben nem adnak számunkra kellő támpontot, s a narratív források is csak igen szűkszavúan, de meglehetősen egyértelműen értékelnek. Rasídaddín perzsa történetíró megemlékezik a jó kocsói borról,⁴⁴ Marco Polo pedig így fogalmaz a Turfánban megtermő javakkal kapcsolatban:

*„Jugurisztán hatalmas tartomány, és a Nagy Kán birtoka. Számos várost és falut találni benne, a fővárost azonban Karacsoszenak hívják. Fennhatósága alá tartozik a többi város és falu, melynek népe bálványimádó...Földjükön búza és igen jó bor terem.”*⁴⁵

A leghatározottabban a Paul D. Buell és Eugene N. Anderson által kiadott Jüan-kori étkezési kézikönyv és szakácskönyv, a *Yinshan Zhengyao* fogalmaz. Ez a munka számos, a Jüan-udvarban elérhető alapanyag leírását és az ezekből készíthető ételek receptjeit tartalmazza. A szőlőboroknál több fajtát is felsorol, de hozzá teszi, hogy a legjobb a kocsói (karakhojai) bor.⁴⁶

Összességében tehát elmondható, hogy szőlő- és borkultúra Turfán környéki megjelenésével kapcsolatban több elképzelés is megjelent a szakirodalomban, annyi azonban bizonyos, hogy a Selyemút menti intenzív interkulturális kapcsolatok nagy

⁴² Vö. MATSUI, D.: „Uigurubun Kutoruguin monjo” [Uigur Administrative Orders Bearing “Qutluy-seals”]. *Nairiku Ajia gengo no kenkyū* (Studies on the Inner Asian Languages) 13 (1998), 47–48.

⁴³ *Yuanshi*. Beijing 1978, 34. fejezet, 755. oldal 2. sor. Hivatkozva: LIU, *i.m.* 26.

⁴⁴ BOYLE, *i.m.* 286.

⁴⁵ VAJDA E. (Ford.): *Marco Polo utazásai*. Második kiadás. Budapest 1984, 107.

⁴⁶ BUELL, P. D.–ANDERSON, E. N.: *i.m.* 498.

szerepet játszottak ebben.⁴⁷ Mindenesetre a Turfán térségébe érkező ujgurok a 9. század közepén már egy magas szintű szőlő- és borkultúrával találkoztak – amit vagy nyugatról a szogdok, vagy kis csavarral keletről a kínaiak közvetítettek a térségbe, de az is lehet, hogy Kučához hasonlóan helyben fejlődött ki –, amelyet gyorsan el is sajátítottak. A Nyugati Ujgur Állam idején már bizonyosan kiterjedt szőlő- és bortermelés folyt a térségben, amiben nem elhanyagolható szerepet játszottak a manicheus és buddhista kolostorok. A bor meghatározó volt az ujgurok hétköznapijaiban és a róluk író külföldiek is megemlítették ezt leírásaikban. A terület Mongol Birodalomba történő betagozódása után a turfáni bor még szélesebb körben vált ismertté és kedvelté, sőt az állam számára is elengedhetetlen fontosságúvá vált, akár mint adó, akár mint a postahálózatban juttatott vagy a seregnek adott ellátmány (amit persze adóként is beszedhettek). Ezen felül, minden bizonnyal a mongol arisztokrácia körében is közkedvelt lehetett. A mongol korban már bizonyosan több fajta turfáni bort különböztettek meg, bár ezek pontos mibenlétét egyelőre nem mindig lehet megállapítani. Az elbeszélő források tanúsága szerint pedig a turfáni bor nem csak széles körben ismert és kedvelt volt a mongol korban, de a térség (egyik) legjobb boraként tartották számon. Végezetül megemlíthető, hogy bár – amint az köztudott – az iszlám térítés a 14. század második felétől sikeresen folyt a térségben,⁴⁸ az új vallás sem tudott változtatni az itt lakók borhoz fűződő viszonyán, s a bor és szőlő kultúra mind a mai napig virágzik Turfán környékén.

---

⁴⁷ A Selyemút kutatásának legújabb irányaival kapcsolatban magyar nyelven Felföldi Szabolcs jegyez több fontos publikációt is további szakirodalommal: FELFÖLDI SZ.: „Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz”. *Ókor* 8/2 (2009), 29–35; Uő.: „A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében”. *Századvég* 70/4 (2013), 57–69; Uő.: „A mikrotörténelmi módszer és a Selyemút kutatása”. *Belvedere Meridionale* 26/3 (2014), 139–145; Uő.: „Kereskedővárosok a belső-ázsiai Selyemúton?”. in *Ökonómia és ökológia: Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Szerk. CSABAI Z.–GRÜLL T.–VÉR Á. Pécs–Budapest 2015, 153–174.

⁴⁸ Kevésbé ismert tény, hogy a 13–14. században nyugati keresztény térítésre is voltak kísérletek Közép-Ázsiában, ezek azonban hosszabb távon nem jártak sikerrel. Az erre vonatkozó adatokat Kovácsi Szilvia gyűjtötte össze egy rövidesen megjelenő cikkében: KOVÁCSI SZ.: „Domonkosok a közép-ázsiai Csagatáj Uluszban a 13. század második felében és a 14. század első felében” (megjelenés alatt).

The Wine of Turfan in the Mongol Period

Viticulture and viniculture play an important role in the life of the people of the Turfan region even today. The first part of the present article introduces the appearance of the grape and the viniculture in the region. The second part describes the viniculture of the Uyghurs, who settled in the region in the middle of the 9th century. The third part discusses the role of the Turfan wine in the Mongol Empire and tries to evaluate the quality of it. In order to gain a better understanding, contemporary narrative sources are examined comparatively with the Old Uyghur (9–14th centuries) and Middle Mongolian (13–14th centuries) documentary (administrative, juridical, economic etc.) sources, unearthed in the Turfan region (today Xinjiang, PRC).

The article argues that the Uyghurs found an already flourishing viticulture and viniculture in the region in the middle of the 9th century. Under the West Uyghur Kingdom (9th–12th centuries), viticulture and winemaking played an important role not only in the life of the laic population, but also in the economy of the Manichean and Buddhist monasteries. In the Mongol Period (13th–14th centuries) the Turfan area was one of the most important wine producing regions of the eastern part of the Mongol Empire.

**AZ ELSŐ FRANCIA NYELVŰ LEÍRÁSOK
KÖZÉP-EURÓPÁRÓL ÉS A LATIN KERESZTÉNYSÉG
KELETI HATÁRVIDÉKÉRŐL:
LANNOY, BOUVIER, BROCQUIÈRE ***

Mivel a késő-középkor embere – sokkal inkább, mint ahogy első látásra gondolhatnánk – szinte állandóan mozgásban volt, az utazás élménye (legyen az bár katonai vagy kereskedelmi jellegű, zarándoklat, térítő misszió vagy éppen ezek kombinációja), tömegeket érintett és sokak érdeklődését kötötte le. Ennek természetesen tükröződnie kellett az írott anyagban, az irodalomban, a történeti elbeszélő forrásokban és – még direkter módon – az útleírásokban is.¹ A nyugati szerzőktől származó útleírások jelentősebb számban a 13. század közepétől jelentek meg, döntően latin és francia nyelven készültek, számuknak a növekedése tehát a 13. század átfogó fellendüléséhez, az európai planetáris expanzió első jeleinek feltűnéséhez volt köthető.² Ismert dolog, hogy Magyarország belépését a nyugati keresztény közösségbe a korabeli források úgy értékelték, hogy annak az volt a jelentős hozadéka, hogy megnyílt ismét és biztonságossá vált a Szentföld felé zarándoklók számára a szárazföldi útvonal, valamint az is, hogy Közép-Európa, illetve a katolikus keresztény Európa keleti határvonalának a megismerésében és megismertetésében a keresztes hadjáratoknak, illetve zarándoklatoknak milyen jelentős szerepük volt.³

Ezeknek a vállalkozásoknak és utazásoknak is köszönhető – egyfajta „járulékos” következményként – hogy ettől az időszaktól kezdve a nyugati forrásokban rendre

---

* A tanulmány a Lendület „Magyarország a középkori Európában” MTA–DE Kutatócsoport / LP 2014/13-2014 program keretében készült.

¹ DELUZ, Ch.: „Voyage”. in *Dictionnaire du Moyen-âge*. dir. GAUVARD, C.–DE LIBERA, A.–ZINK, M. Paris 2002, 1489–1490 (a továbbiakban *DMA*); CIORANESCU, A.: „Voyages”. in *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. Dir. GRENTÉ, G. Éd. par BOSSUAT, R.–PICHARD, L.–DE LAGE, G. R. Paris 1964, 753–757 (a továbbiakban *DLF*).

² A koncepcióhoz ld. Pierre Chaunu alapmunkáját: CHAUNU, P.: *L'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*. (Nouvelle Clio. Histoire et ses problèmes). Paris 1969. A földrajzi megismerés útjaira CSUKOVITS E.: *Magyarországról és a magyarokról. Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest 2015, 38–39, 45–55; SELÁF L.: *Túl-Távol-Nyugat vagy Túl-Közel-Kelet? Magyarország és Közép-Európa a középkori francia irodalomban*. Budapest 2015. (Habilitációs dolgozat kézirat.)

³ FÜGEDI, E.: „Comment l'Europe accueillit la Hongrie en l'an 1000. Le Roi Étienne”. *Cahiers d'Études Hongroises* 4 (1992), 173–186; CSUKOVITS, i. m. 33–38.

megjelentek az eurázsiai steppén élő nomád népek is, mint potenciális ellenségek vagy éppen szövetségesek.⁴ Az első francia nyelven és prózában készült történeti munkák (Robert de Clari és Geoffroy de Villehardouin művei) a IV. keresztes hadjárat termékei és szerzőik nagy érdeklődéssel fordultak a keleti határvidéken feltűnő és a Balkánon, majd később Közép-Európában is mind nagyobb szerepet játszó nomád népek (ez esetben elsősorban a kunok) felé.⁵ A 13. század későbbi évtizedeitől kezdve pedig alaposan megnövekedett a nyugati világ érdeklődése a mongolok iránt, akik persze igen sokat tettek annak érdekében, hogy ez az érdeklődés kialakuljon és fönt is maradjon.⁶ A nyugati kereszténység számára valójában a 13. század közepétől föltevődött a kérdés, hogy hol a latin kereszténység határa, a Jordán folyónál vagy a Dnyepernél? A Szentföldet kell-e megvédeni, visszahódítani, vagy Keleten kell inkább harcolni a porosz és litván pogányok ellen, téríteni s ez által a keleti határokat biztosítani a steppei népek, mindenekelőtt a kunok és a mongolok támadásaitól? A pápaság (pontosabban egyes pápák, mint IV. Ince) számára a dilemma már korán megfogalmazódott, míg mások – köztük IX. Lajos – világképében a Szentföld élvezett föltétlen prioritást.⁷

⁴ KOVÁCS SZ.: *A kunok története a mongol hódításig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.) Budapest 2014, 149–223, 243–255; UŐ.: „A ferencesek és Jajlak katun”. in *Középkortörténeti Tanulmányok VIII*. Szerk. TÓBER M.–MALÉTH Á. Szeged 2015, 151–162; CSUKOVITS, i.m. 38–49.

⁵ VILLEHARDOUIN, G. DE: *Bizánc megvétele*. Ford. SZABICS I. Budapest 1985; CLARI, R. DE: *Konstantinápoly hódolatása*. (A középkori francia történeti irodalom remekei 1.) Ford. CSERNUS S.–CS. TÓTH A. Budapest 2013; KOVÁCS, *A kunok*, 180–184; UŐ.: „A kunok két 13. századi lovag szemével”. in *Fehér Lovag. Tanulmányok Csernus Sándor 65. születésnapjára*. Szerk. GÁLFFY L.–SÁRINGER J. Szeged 2015, 100–108; CSUKOVITS, i.m. 38–49.

⁶ Mint ismeretes, a mongolokkal kapcsolatos információgyűjtés fellendülésében nagy szerepe volt a pápai udvar természetes és kitüntetett érdeklődésének, valamint a francia királyok – mindenekelőtt IX. Lajos (1226 – 1270) – keresztes hadjáratok melletti elkötelezettségének. Befolyásolta az érdeklődést az a körülmény is, hogy noha a Mongol Birodalom közvetlenül is fenyegette és kegyetlenül pusztította a keresztény Európa keleti országait, Kiszázia területén viszont a nyugati államok befolyásos személyiségei (így pl. Szent Lajos) egy ideig a muszlimok elleni harcban potenciális szövetségesként (sőt megtérítendő népként) tekintettek rájuk. JOINVILLE, J. DE: *Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. (A Középkori Francia Történeti Irodalom Remekei 2.) Ford. CSERNUS. S.–CS. TÓTH A. Budapest 2016, 68–70, 176–177; RICHARD, J.: *La Papauté et les missions d'Orient au Moyen âge*. Rome 1977; AMITAI-PREISS, R.: *Mongols and Mamluks. The Mamluk-Ilkhanid War, 1260–1281*. Cambridge 1995; LE GOFF, J.: *Saint Louis*. (Folio Histoire) Paris 1996, 48–60, 630–645; HALECKI, O.: „Diplomatie pontificale et activité missionnaire en Asie au XIIIe–XIVe siècles”. in *XIIe Congrès international des sciences historiques*. Vienne, 1965. *Rapports II.: Histoire des Continents*. Éd. par. MIKOLETZK, H. L. Wien 1966, 5–32; ZIMONYI, I.: „Egyiptom a 13. század közepén”. in *Szent Lajos élete* 332–351, a vonatkozó rész 347–351.

⁷ LE GOFF, i.m. 60.

A Kelet iránti érdeklődés egyre fokozódott (mondhatni, vallásos töltése okán szinte a hétköznapi élet részévé vált), melynek eredményeképp jóval nagyobb lett a közönségigény a vele kapcsolatos ismeretek iránt, ami pedig föltételezte, hogy népnyelven is minél változatosabb és pontosabb alkotások szülessenek.⁸ Mindez a politika számára is igen fontos, népnyelven íródó történeti irodalom, a historiográfia területén hozta a legnagyobb eredményeket.⁹

A jelentősebb középkori földrajzi irodalom a 13. században bontakozott ki és elsődleges mozgatórugói között az egyház, a vallás érdekeit kell említenünk: ismeretes, hogy ebben a legfontosabb szerepet a domonkos és ferences missziók játszották. A beszámolók elsöprő többsége (a 14. század végéig mindössze egy kivétellel) a pápai udvar, vagy éppen a mongol birodalom iránt különleges érdeklődést mutató francia király, Szent Lajos számára készült és latin nyelven íródott. (A nem egyházi missziókhoz kötődő francia nyelvű úti beszámolókat találunk persze korábban is; – elég csak Marco Polo franciául megírt élményeinek leírására gondolnunk, 1299-ből, illetve 1307-ből.) A 15. század elejétől kezdve pedig fokozatosan megjelentek a franciául írott illetve a francia nyelvre fordított útleírások is. Közöttük ismét megsza- porodtak azok művek, illetve úti beszámolók, amelyek Kelet, a keleti hatalmak jobb megismerését és működésük megértését célozták s ezzel fölértékelték a valós tapasztalatokra támaszkodó leírásokat.¹⁰

A 14. század vége és a 15. század eleje általában is jelentős változásokat hozott a francia nyelvű irodalom, történetírás és történeti irodalom fejlődésében. Ennek az irodalomnak a Kelet iránti érdeklődésének újabb fellendülését igazán a keresztes hadjáratok kezdetétől számíthatjuk, s ez a vonal töretlenül megmaradt a későbbi századok során is. A keresztény és a muszlim világ határvidékének pulzálása mindig is inspiráló szerepet töltött be a francia alkotók körében, és noha ebben az időszakban még nem mindig lehetett egyértelműen különválasztani az irodalom bizonyos alko-

---

⁸ Ezt az igényt a franciák esetében hosszú ideig az irodalom, mindenekelőtt a költészet töltötte be SELÁF, L.: *Chanter plus haut. La chanson religieuse vernaculaire au Moyen Âge (essai de contextualisation)*. (Nouvelle Bibliothèque du Moyen Âge 87.) Paris 2008, 167–234, 446–451.

⁹ Franciaországban IX. Lajos döntött úgy, hogy az ország hivatalos történetét francia nyelven is írásba kell foglalni, amely feladatot a királyi hatalmi reprezentáció jegyében ugyancsak az általa kialakított francia királyi nekropoliszt befogadó Saint-Denis Apátság szerzeteseinek feladatává tette. A *Grandes Chroniques de France* ettől az időszaktól készült egyszerre latinul és franciául. LE GOFF, i.m. 320–339, 399–401; CHAZAN, M.: „Chroniques latines de Saint-Denis”. in *DMA*, 289–291.

¹⁰ CIORANESCU, i.m. 753–754; CSUKOVITS, i.m. 52–53.

tásait, a történeti irodalmat, a „regényt”¹¹ és a történetírást, a műfajok kialakulásának és emancipálódásának folyamata is komoly lendületet kapott.¹²

Ezzel egy időben erősödött meg az a közönségigény, mely a történetírás területén is a népnyelvű alkotások megszületését kívánta meg, illetve segítette elő.¹³ A folyamat érvényes volt természetesen az útleírásokra és úti beszámolókra is. A 14–15. századi humanistáknak nagy szerepük volt a földrajzi és történeti irodalom fejlesztésében s nagy hatással volt munkásságukra a klasszikus földrajzi irodalom újrafelfedezése és továbbgondolása. A humanista alkotások latin nyelven születtek, de mind nagyobb volt az igény a népnyelvű fordításokra és a „friss”, népnyelven készülő alkotásokra.¹⁴ A „*voyage*” kifejezés a francia nyelvben a 11. században – tehát a szentföldi zarándoklatok ismételt fellendülésével és a keresztes eszme születésével gyakorlatilag egy időben – jelent meg, s nem is teljesen véletlenül.¹⁵ Az útleírások a történetírással párhuzamosan és vele szoros kapcsolatban fejlődtek. A korábbi, latin nyelvű történetírásban evidencia volt, hogy a történeti műveket (az *eleve* hitelességet sugárzó) *latin* nyelven (ne feledjük, a latin a *Biblia* nyelve) és *prózában* kellett írni. Ez a helyzet fokozatosan megváltozott, s az lett az eredménye, hogy létrejött a középkori Nyugat-Európa második legnagyobb forrás együttese (a latin után), a francia.¹⁶

Ez a folyamat a francia nyelvű történetírásban a 14. század során (elsősorban Froissart Krónikájával) tetőződött be, aminek eredményeképp bekövetkezett a népnyelven írott történeti próza áttörése. Az újabb fellendülés korszaka pedig a 14–15. század fordulójára tehető, amikor is a francia nyelvű történeti munkák száma is megnövekedett (Froissart-nak már több aktív történetíró kortársa és folytatója is akadt).¹⁷

---

¹¹ A „regény” – ’roman’ – kifejezés kezdetben nem műfaji megjelölést takart, hanem arra utalt, hogy a szöveg nem *latin*, hanem *francia* (ófrancia) nyelvű. Mivel pedig első változatai a 12. századi reneszánsz szellemi pezsgésének részeként jelentek meg és az antik hagyományokból táplálkoztak, s témáikban is azokhoz kötődtek: az ókori világ bennük megelevenedő történetei és hősei tehát (Nagy Sándor, Aeneas, Théba, Trója, Antiochia) ugyancsak Kelet felé irányították az érdeklődést. PETIT, A.: „Roman Antique” és „Roman d’Alexandre” in *DMA*, 1239–1241 és 1241–1243.

¹² GEUNÉE, B.: *Histoire et culture historique dans l’Occident médiéval*. Paris 1983, 11–54; CSERNUS S.: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. (Doktori mestermunkák) Budapest 1999, 22–33. Elektronikus változat <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/4521/>.

¹³ A népnyelv immár nem csak a *chanson de geste*-k, a *troubadour*-k és a *trouvère*-k nyelve, nem csak a *fabliaux* világa, hanem mindinkább a történetírás – a népszerűsítő és a tudós történetírás – elfogadott nyelve lett. GEUNÉE, *i.m.* 222; CSERNUS, *i.m.* 35–51.

¹⁴ Ennek összegzésére ld. CSUKOVITS, *i.m.* 55–64.

¹⁵ DELUZ, *i.m.* 1489–1490.

¹⁶ CSERNUS, *i.m.* 29–33.

¹⁷ *Les Chroniques de Jean Froissart*. I–XXV, Ed. LETTENHOWE, K. DE, Bruxelles 1867–79, és WITT, C. DE, Paris 1881. Válogatás és részeleges magyar fordítás: KULCSÁR ZS.: *Froissart Krónikája*. Budapest 1971.

Franciaországon belül elősegítette ezt a folyamatot, hogy hatalmas, nagy befolyású és fényes kulturális központok jöttek létre a politikailag mind jobban megerősödő nagy fejedelmi udvarokban, valamint hogy a francia nyelv és a középkori francia civilizáció Európa számos területén őrizte még pozícióit és befolyását. Ebből a szempontból különösen fontosak voltak a francia nyelv és kulturális befolyás, itáliai, balkáni – konstantinápolyi, illetve keleti pozíciói.¹⁸

Jelentős változást hozott mindez a Magyar Királyság megismerése tekintetében is, hiszen a nyugati dinasztiákból (elsősorban Anjou és Luxemburg) származó uralkodók idején, de immár a török elleni harc frontországaként is alaposan megnőtt az ország iránti érdeklődés és változások következtek be a Magyarország (a magyarság, vagy ha úgy tetszik a „*magyar-kép*”) alakulásában is.¹⁹

Kétségtelen, hogy ebben ismét csak jelentős szerep jutott az immár szinte kontinentális méretű és egyre élesebbé váló muzulmán-keresztény konfliktusnak. A konfrontáció, az összecsapások, fokozatosan áttevődtek Európa keleti felére, s a balkáni területeken is mind hevesebb harcokra került sor, melyeket a francia történetírás egyre nagyobb érdeklődése kísért.²⁰ De nem csak a történetírás. A tragikus kimenetelű nikápolyi ütközetről többnyire a sikertelenség, a bukás, s a lovagi harcmódor csődje maradt meg az utókor emlékezetében és a historiográfiában is. Emellett eltörpült az a tény, hogy a kor lehetőségeihez képest rendkívül impozáns nemzetközi hadsereget sikerült összehozni és Magyarországra irányítani, ami csak alapos előkészítő és szervező munka eredménye lehetett. A közöttük meglévő (és sajnos a hadjárat során is előkerült) konfliktusok ellenére a megmozdult politikai erők ezzel komoly sikert arattak, s ebben kétségtelenül szerepe volt az élénk és hatékony diplomáciai tevékenység mellett, a nyugati keresztény összefogás fontosságát súlykoló korabeli politikai erőknél és kései kereszties irodalomnak. A kereszties eszme újjászületésének – pontosabban újra aktivizálódásának – pedig a nikápolyi vereség korántsem vetett véget.²¹ Épp az ellenkezője történt: a lovagi eszmerendszer és a kereszties ide-

¹⁸ CSERNUS S.: „Kelet vonzásában: Konstantinápoly meghódítása és a francia nyelvű történetírás születése”. in *Konstantinápoly hódolatása*, 177–194, a vonatkozó rész 177–178.

¹⁹ CSUKOVITS, i. m.; SELÁF, i. m.; CSERNUS, S.: „A XV. századi francia útleírások Magyarország-képe”. in *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Szerk. BÉKÉSI I.–JANKOVICS J.–KÓSA L.–NYERGES J. Budapest–Szeged 1993, 1006–1019; UÓ.: „Voyages, récits de voyages et la Hongrie dans la littérature historique et géographique française des XIVème et XVème siècles”. in *Écrire le voyage*. dir. TVERDOTA, GY. Paris 1994, 125–141.

²⁰ CSERNUS, S.: „Mutation de l’historiographie française et élargissement de son horizon. Un exemple: ’les affaires de Hongrie’”. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 87 (1988), 3–8.

²¹ GARCHER, E.: „Deux regards sur un défaite: Nicopolis (d’après la chronique du Religieux de Saint-Denis et le Livre des faits de Boucicaud)”. *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* 1 (1996), 93–104.

ológia Franciaországban és különösen pedig Félelemnélküli János személyes érintettsége okán Burgundiában, példa nélküli lendületet kapott.²²

Ennek a folyamatnak a következménye továbbá az is, hogy születtek olyan szövegek, melyek vagy krónika, vagy éppen egyfajta (önigazolás igényével is készült) hadibeszámoló formájában írtak le úti élményeket (mint Boucicaud marsall beszámolója a nikápolyi hadjáratról), esetleg egy adott történeti munka részeként jelentek meg (mint Wavrin al-dunai kereszties hadjáratról készített beszámolója, melyet a szerző az Anglia történetéről írott művében helyezett el.)²³ Mindez korántsem meglepő annak ismeretében, hogy a „voyage” kifejezés a 16. század elejéig nem egyszerűen csak egy adott (képzelt vagy valós) térben való helyváltoztatást, hanem zárandoklatot s egyben katonai expedíciót is jelentett.²⁴ Ebben a *tágabb* értelemben tehát, minden olyan krónika, irodalmi vagy történeti mű melynek élményanyaga egy kereszties hadjáratból táplálkozott, szükségképpen *útleírásnak* is tekinthető.

Mivel a *szűkebb* értelemben vett útleírás és a történetírás az elmúlt századokban együtt fejlődött, a 14. század vége, illetve a 15. század első fele fellendülést hozott a konkrétabban megfogalmazott útleírások, úti beszámolók tekintetében is: a felfokozott nemzetközi tevékenység és a kereszténység keleti határvidéke alaposabb megismerésének (valamint a közel-keleti részekről meglévő ismeretek napra készsé tételének) az igénye ugyanis rendre követeket és utazókat helyezett a korabeli keresztény világ távolabbi területei felé vezető újtaira is. Még a 14. század elejéről adatolható egy latin nyelvű országleírás-gyűjtemény, melyről feltételezik, hogy egy francia domonkos szerzetes munkája, mely a kelet-európai országok leírását tartalmazza.²⁵

²² Erre jó példa Philippe de Mézières karrierje, illetve általában a burgundi udvari irodalom kitüntetett érdeklődése. SÁGHY M.: „Mézières Magyarországról. A késő Anjou-kori kormány és külpolitika kritikája”. in *Francia–magyar kapcsolatok a középkorban*. Szerk. GYÖRKÖS A.–KISS G. Debrecen 2013, 241–252. A „török kereszties háborúkról” ld. DOUTREPONT, G.: *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne*. Paris, 1904, 228–244, 512–515. A burgundi hercegek könyvtárában külön, Kelettel kapcsolatos gyűjteményt hoztak létre: „Outremer”-könyvtárról: *Uo*, XXXVIII, 242, 264–265. Lásd továbbá CSUKOVITS, *i. m.* 223–229.

²³ Jean le Maingre történetét ld. BOUCICAUT, J. LE M: *Le livre des faits*. Ed. MICHAUD, J.–POUJOLAT, C. (Nouvelle Collection des mémoires pour servir à l’histoire de France, 1ère série, II.) Paris 1836; IORGA, N.: *La campagne des croisés sur le Danube en 1445*. Paris 1927; KROPF L.: „Jean de Wavrin krónikájából”. *Századok* (1894), 675–696; CSERNUS S.: „Jehan de Wavrin krónikája: angol történelem, francia történetírás és kereszties hadjárati. Burgundiak az Al-Dunán (1444–1445)”. in *Francia–magyar kapcsolatok*, 127–152; CSUKOVITS, *i. m.* 110–113, 175, 191, 192–194, 196–197, 199, 240, 244.

²⁴ DELUZ, *i. m.* 1489.

²⁵ *A Descriptio Europae Orientalis*, melyet a 14. század elejére (1308) datálnak. Vezérmotívuma – s mint látni fogjuk ez még legalább másfél évszázadig így marad – a missziós tevékenység, a pogányok megtérítése és a kereszties hadjárati a passagium gondolata, egy újabb hadjárati előkészítése. *Anonymi Descriptio Europae Orientalis „Imperium Constantinopolita-*

Több olyan francia nyelven író utazót ismerünk ebből az időszakból, akik már nem a keresztény seregek hadi vállalkozásait leíró élményeik alapján készítettek úti beszámolókat, hanem kifejezetten utazási, felderítő céllal keresték föl a Kereszténység – muszlim veszély által is felértékelődött, de legalábbis a nyugati kereszténységnek ismét az érdeklődési körébe került – keleti végeit és számoltak be uraiknak a szerzett benyomásaikról és tapasztalataikról.²⁶ A továbbiakban itt csak azokkal a szerzőkkel foglalkozunk, akik ez utóbbi kategóriába tartoztak. A keleti területekre indult és a Kárpát-medencét átszelő nyugati utazók leírásainak Magyarországra vonatkozó részeit elsőként Szamota István gyűjtötte egybe.²⁷

A 15. század első feléből három olyan francia utazót (ebből kettő burgundi) szokás említeni, akik keresztülutaztak Magyarországon is, de fő feladatuk a nyugati kereszténység keleti határvidékének feltérképezése vagy éppen, az akkori ismert (de még jobban megismerendő) országok leírása. Ők azok, akik Európa keleti feléről is fontos leírásokat készítettek és hagytak ránk. Utazásuk kronológiáját figyelembe véve közülük az első Ghillebert de Lannoy (1385–1462), a második Gilles Le Bouvier (1386–1454?), a harmadik pedig – Lannoy-hoz hasonlóan a burgundi udvar megbízottja – Bertrandon de la Brocquière (1400k.–1459) volt.²⁸

Közülük minden bizonnyal ez utóbbi, a legismertebb, az ő Magyarországra vonatkozó szövegének részletét már Szamota István publikálta (Szamota a másik kettőt nem ismerte). A De La Brocquière művében meglévő, balkáni területekre vonatkozó információinak fontosságára utal a román történetírás kitüntetett figyelmé²⁹, a szöveg török fordítása, de régóta létezik pl. francia–szerb bilingvis ki-

---

num, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata. Ed. praef. et adn. GÓRKA, O. Cracoviae 1916. A magyar vonatkozású rész: BORZÁKNÉ NACSA M.–SZEGFÜ L.: „Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis)”. *Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis* (1987–88), 13–27. Részletes bemutatása nemzetközi kontextusban CSUKOVITS, *i.m.* 130–137.

²⁶ CSERNUS, *Voyages*, 137–140.

²⁷ SZAMOTA I.: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten*. Budapest 1891, 13–30.

²⁸ SCHEFER, CH. (dir.): *Le voyage d’Outremer de Bertrandon de la Brocquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe Le Bon (1432–1433)*. (Recueil de voyages et documents pour servir à l’histoire de la géographie du XIIIe siècle au XVIe siècle, T. 12.) Paris 1892. Újabban, alapos bibliográfiai apparátussal, ld. BÁRÁNY, A.: „Burgundian Crusader Ideology in Bertrandon de la Brocquière’s *Le Voyage d’Outre-mer*”. in *Byzance et l’Occident. Écrits et manuscrits*. ed. EGEDI-KOVÁCS E. Budapest 2014, 17–40; CSUKOVITS, *i.m.* 103, 226–229.

²⁹ Brocquière és Wavrin fontos forrásai a román történelemnek. IORGA, N.: *Notes et extraits pour servir à l’histoire des croisades au XVe siècle*. Paris 1899; UŐ.: „Les aventures „sarrazines” des français de Bourgogne au XVe siècle”. *Mélanges d’Histoire Générale de l’Université de Cluj* 1 (1927), 7–56.

adása is.³⁰ Ezen túlmenően korábbi és újabb (angol és amerikai) kiadások és fordítások készültek el és váltak hozzáférhetővé.³¹ De La Brocquière művét méltán övezi egyre nagyobb figyelem: jó szemű utazó, akinek leírása érdekes, figyelemmel volt a gazdasági, kereskedelmi és katonai kérdésekre, a vidékre, az emberekre, a városokra egyaránt, s mindvégig szem előtt tartotta az esetleges keresztes hadjárat érdekeit – hiszen küldetésének valójában ez volt a legfontosabb deklarált célja. Utazására 1432–33-ban került sor, az élmények és a jelentés megírására pedig, minden bizonnyal az utazó jegyzetei alapján, mintegy húsz esztendővel később, 1457-ben. Brocquière a Közép-Európában, illetve a Kelet-Mediterráneumban offenzívába lendülő burgundi külpolitika fontos információkkal szolgáló ágense és e téren a herceg kitüntetett tanácsosa volt.³² Egyébiránt neki köszönhetjük Szeged városának első összefoglaló leírását is.³³ Megemlítendő, hogy a három fentebb említett utazó közül ő az egyetlen, akitől nem maradt ránk, hogy az írás más területén alkotni kívánt volna, latin nyelvű útleírást viszont fordított franciára), útleíróként azonban valószínűleg ő a legszínvonalasabb.³⁴ Továbbá neki köszönhetjük a korabeli Európáról alkotott kép egyik kulcsmondatát, amiben világossá válik, hogy számukra hol volt a jól ismert – és fogalmazzunk így – a kevésbé ismert Európa határa; – ő ugyanis Bécsből felfüggeszti beszámolójának írását, mondván (s ezzel kissé a „szürke zónába” helyezve Európa középső és keleti felét), hogy „az attól nyugatra lévő országok nagyon is ismereteseek”.³⁵

Gilles Le Bouvier nyilvánvalóan ugyanabból a kultúrkörből származott, mint a másik két szerző, s műve a francia nyelvű földrajzi irodalom egyik igen fontos alkotása. E tanulmány keretein belül azonban elsősorban a két burgundiai utazóra, mindenekelőtt Ghillebert de Lannoy-ra szeretném felhívni a figyelmet. Ugyanakkor hármójuk művei összefüggenek, hasonló az inspirációjuk és együtt gazdagítják a

³⁰ Első kiadása (1601) után több újabb kiadása készült (1804, 1839, 1892) valamint angol és amerikai (1807, 1988, 1999), majd török (2000). A szerb kiadás: BROKIJE, B. DE LA: *Putovanje preko mora*. (Biblioteka Istorickog Drustva NR Srbije) Ed. RAJICIC, M. Beograd 1950. A leggyakrabban használt kritikai kiadása a Schefer-féle 1892-es, de modern francia nyelvű kiadás is készül: BROCQUIERE, B. DE LA: *Voyage d'Orient. Espion en Turquie*, intr. et notes de PAVIOT, J. mis en français moderne par BASSO, H. Toulouse 2010.

³¹ BÁRÁNY, i.m. 18–19/8. jegyzet.

³² LACAZE, Y.: „La politique „méditerranéenne” et projet de croisade chez Philippe le Bon: de la chute de Byzance à la victoire chrétienne de Belgrade”. *Annales de Bourgogne* 41/161–162 (1969), 5–42, 81–132; BÁRÁNY, i.m. 19–20, 39.

³³ SZAMOTA, i.m. 91–92; SZALONTAI CS.: „Az első francia lovag Szegeden. Milyen volt a város Bertrandon de La Brocquière utazásakor?”. in *Fehér Lovag*, 124–138.

³⁴ Két további szakmai szöveget tulajdonítanak neki: egy Giovanni Torzelo-fordítást, valamint egy „Görögország és a Szentföld meghódítására” vonatkozó tervezetet, mely az előbbire épül. SCHNERB, B.: *L'État bourguignon, 1363–1477*. Paris 2005, 308–309. http://www.arlima.net/ad/bertrandon_de_la_brocquiere.html

³⁵ SZAMOTA, i.m. 98.

francia nyelvű forrásaink egy érdekes csoportját.³⁶ Az Országok leírása című munkájáról azt tartják, hogy összefoglalja azokat az ismereteket, amelyekkel egy korabeli művelt világi ember rendelkezhetett.³⁷

Tekintettel arra, hogy az itt említett, 15. század első feléből származó útleírások közül legközelebb a keresztény Európa keleti feléhez, a keleti és a nyugati kereszténység határvonalához, s így a steppe világához a három utazó közül Ghillebert de Lannoy került, ezúttal róla, illetve utazásáról s annak politikai és személyes kontextusáról szeretnék bővebben szólni. Mindenekelőtt látni kell, hogy Lannoy küldetése valójában egy igen lényeges diplomáciai misszió volt. Jó Fülöp (1419–1467) herceg kapcsolatteremtő – és természetesen – felderítő szereppel bízta meg. Lannoy 1421-ben indult kétéves útjára. Ahhoz, hogy küldetését kellőképpen értékelni tudjuk, röviden utalni kell a 15. század húszas éveire kialakult nyugat-európai politikai helyzetre, illetve utazásának körülményeire; – utazásának ugyanis primer politikai céljai voltak.

A nyugati kereszténységnek szinte az egészét érintő késő-középkori „általános válságtünetek” súlyosabbak lettek a 14. század végére – 15. század elejére.³⁸ A mindinkább kiszolgáltatottá és közösségként cselekvésképtelenné váló Nyugat számára különösen nagy fenyegetést jelentett az átfogó és mind erőteljesebbé váló török offenzíva, mely nemcsak az Európa keleti részén lévő görög kereszténységet fenyegette megsemmisítéssel, de mind közvetlenebbül érintette a latin kereszténység keleti or-

---

³⁶ A Berry-ben született Gilles ifjan szegődött a későbbi VII. Károly francia király szolgálatába, s *herold*-ként követte őt hatalmának konszolidációja során, s emellett urát diplomataként és történetíróként is szolgálta: 1455-ben megírta VII. Károly krónikáját (az 1402–1455 közötti évekre), mely a *Grandes Chroniques de France* része lett (1402–1422) és ezt a művét több kortárs krónikaíró – Jean Chartier, Jacques Du Clercq, Robert Bondel is felhasználta. Mivel a heraldika kitűnő szakértője is volt egy *Armorial* is maradt tőle az utókorra, melyben a francia nemesség címerei mellett az általa meglátogatott európai udvarokban látott címerek rajzát is feltüntette. Az *Országok leírását* 1445-re datálják, s munkáját az első, francia nyelven írott leíró földrajzi alkotásként tartják számon. DUFOURNET, J.: „Gilles Le Bouvier, dit le Héraut de Berry” in *DLF*, 458; LE BOUVIER, G.: *Le Livre de la Description des pays*. (Recueil de documents pour servir à l’histoire de la géographie, depuis le XIIIe jusqu’à la fin du XVIe T. XXII.) Ed. HAMY, E. T. Paris 1908; CSUKOVITS, *i.m.* 104, 117, 216–217. Gilles Le Bouvier-ről Seláf Levente készített egy átfogó tanulmányt.

³⁷ Az újabb kutatások szerint a régebben neki tulajdonított Normandia visszafoglalásának krónikája, valamint II. Richárd angol király története nem az ő alkotása. Le Bouvier 1454-ben járt Magyarországon, s neki köszönhetjük a 15. századi Magyar Királyság sommás leírását. LE BOUVIER, *i.m.* 48–49. Egy részletét idézi FÜGEDI E.: „*Uram, királyom...*” A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest 1974, 9; CSERNUS, A XV. századi, 1013–1014; UŐ, *Voyages*, 136–137.

³⁸ OROSZ I.: „Európa a konstanzi zsinat korában”. in „*Causa unionis, causa fidei, causa reformationis is capite et in membris*”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. BÁRÁNY A.–PÓSÁN L. Debrecen 2014, 129–143.

szágait is, hiszen a török támadások nem titkolt célja Nyugat két szimbolikus központjának, a pápaság és a császárság székhelyeinek, Rómának és Bécsnek az elfoglalása volt. Annyit mindenesetre látni kell, hogy a nyugati kereszténység befolyásos hatalmi központjai a századforduló évtizedeiben igyekeztek megoldásokat találni ezekre a problémákra: az egyházszakadás ügyére a zsinati eszme és császári univerzalizmus, a társadalmi problémákra (egyebek mellett) a rendiség logikájának kiterjesztése volt a válasz. A belső háborúság megszüntetésére – itt mindenekelőtt a százéves háborúra kell gondolnunk – nagy ívű béketörekvések születtek,³⁹ majd – a békekötés ellehetetlenülése után – jobb híján egy súlyosabb konfrontációt megakadályozó nyugati rendezési terv lépett életbe.⁴⁰

Hibát követnénk el azonban, ha lebecsülnénk a fenti erőfeszítéseknek az eredményét, még akkor is, hogy ha ezek – különösen a fölfokozott elvárásokhoz képest – több esetben csak részsikereket hoztak (mint a Konstanzi zsinat), vagy ha éppen eredményei nem bizonyultak a remények szerint tartósnak (mint a százéves háborúban való közvetítést átmenetileg lezáró, fentebb említett nyugati szövetségi rendszer). A konstanzi zsinat azonban – noha nem oldott meg mindent – elérte a legfontosabb célját: megszűnt az egyházszakadás, állást foglalt a zsinat az eretnekség ügyében, a Francia királyságot gúzsba kötötte a Zsigmond és V. Henrik (1413–1422) által kötött canterbury-i egyezmény (1416. augusztus 15.), amihez a burgundi herceg is asszisztált, s aminek eredményeképp a franciaországi angol előrenyomulás folytatódott, s végül a troyes-i béke (1420. május 21.) volt szentesíteni hivatott a kialakult helyzetet. A frontok pedig bemerevedtek: Félélemnélküli János meggyilkolása (melyet az Orléans-i herceg ellen elkövetett mintegy évtizeddel korábbi merényletre válaszul hajtottak végre) végérvényesen elzárta a francia-burgund együttműködés útját.⁴¹

³⁹ Ennek legfontosabb fejezete a konstanzi zsinathoz kötődik és Zsigmond angol-francia közvetítési kísérletében csúcsosodik ki. CSERNUS S.: „Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március)”. in *Kelet és Nyugat között. Történeti Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. KOSZTA L. Szeged 1995, 103–141; Uő.: „Zsigmond és a Hunyadiak a francia történetírásban”. *Századok* 123 (1998), 72–80; BÁRÁNY A.: „Zsigmond angliai látogatása”. in *Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. II. Szerk. BÁRÁNY A.–LASZLOVSKY J.–PAPP ZS. Máriabesnyő 2011, 73–111.

⁴⁰ MÁLYUSZ E.: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Budapest 1984, 79. Teljes áttekintés BÁRÁNY, A.: „A canterburyi szövetség”. in *Angol–magyar kapcsolatok*, 59–111; CSERNUS S.: „A nemzetközi kapcsolatok rendszerének átalakulása Nyugat-Európában a 15. század elején”. *Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Historica*. 76 (1983), 11–23; Uő.: „From the Arsenal of Sigismund’s Diplomacy: Universalism versus Sovereignty”. in *Das Konzil von Konstanz und Ungarn*. Hrsg. BÁRÁNY, A.–BACSA, B. A. Debrecen 2016, 9–32.

⁴¹ A korábban magyar trónra is szánt Orléans-i Lajos herceget Félélemnélküli János emberei 1407. november 23-án gyilkolták meg Párizsban. János herceg pedig 1419. szeptember 10-én lett gyilkos merénylet áldozatává Montereau-ban. SCHNERB, B.: *L’État bourguignon 1363–1477*. Paris 2005, 146–150, 168–171.

A leendő Aranygyapjas lovag Ghillebert de Lannoy utazására tehát egy nagy meg rázkódtatásokkal terhelt periódus után a frontok – néhol meglehetősen vészjósló – megmerevedésének időszakában, a burgundi állam új fejedelem alatti erőteljes emancipálódásának korában került sor. Lannoy ugyan a „béke hírével” indult útjára,⁴² ez azonban olyan béke volt, mely Franciaországot reménytelen helyzetbe hozta, s valójában az *armagnacok* (*orléansiak*) és a *bourguignonok* harcának, „az elátkozott háborúnak” újabb fejezetét nyitotta meg.⁴³

A fentiekben utaltunk arra, hogy a „konstanzi zsinat utáni” Nyugat-Európa országai között kialakulni látszott egy törékeny és hangsúlyosan átmeneti egyensúly, a különböző szempontból ellenérdekelt felek csupán az erőgyűjtésre koncentráltak. Franciaországot megbénította a számára előnytelenül alakult nemzetközi helyzet és az armagnac-bourguignon ellentét. Közben a százéves háború 15. század eleji szakaszát „túlnyert” angol monarchiában is érlelődtek a belső feszültségek, amelyek később a nyílt belső konfliktushoz vezettek.⁴⁴ A burgundi herceg nemzetközi politikai aktivitása viszont egyértelműen jelezte, hogy komoly szerepet kíván magának az európai politikai életben. A kialakult helyzet mindinkább az új nyugat-európai nagyhatalom, a flamand-burgundi állam további kibontakozásának és megerősödésének kedvezett.⁴⁵ Jó Fülöp követői mögött tehát jelentős hatalom és tekintély állt.

A burgund hercegi udvar szellemiségének meghatározó komponense volt a lovagi eszme, a „*voyage d'outre-mer*”, a keresztes hadjárat ideológiájának az eszmeköre.⁴⁶ A burgundi Valois dinasztia és a burgundiai arisztokrácia számára a keresztes hadjárat eszméje valódi drámai élményanyaghoz kötődött, amennyiben visszanyúlt a nikápo-

---

⁴² A troyes-i békéről van szó. CHAMPION, P.–DE TOISY, P.: *La Bourgogne, France-Angleterre au traité de Troyes*. Paris 1943; SCHNERB, *L'État*, 172–179; CSUKOVITS, *i.m.* 225, 227.

⁴³ SCHNERB, B.: *Les Armagnacs et les Bourguignons: la maudite guerre 1407–1435*. Paris 2009, 257–298.

⁴⁴ Mint ismeretes, a Troyes-ban kötött egyezmény szerint (az egyébként elmebeteg) VI. Károly halálát követően kellett V. Henriknek apósa örökébe lépnie és Franciaország királyává válnia. Erre azonban nem került sor ugyanis az angol király fiatalon, alig 35 évesen, apósa életében halt meg (1422. augusztus 31.), s őt a francia uralkodó pár hónappal később, 1422. október 22-én követte. Ebben a helyzetben Anglia és Franciaország trónjára egy 11 esztendőes gyermek került, akinél ráadásul bebizonyosodott, hogy örökölte nagyapja elmebetegségét. Sok értelme nem volt, hogy Lannoy 1422-ben az angol király számára részletes jelentést adjon.

⁴⁵ PARAVICINI, W.: *Merész Károly*. Budapest 1989, 7–19; SCHNERB, *L'État*, 115–124, 197–227.

⁴⁶ A 14–15. század világáról született, minden idők egyik legkitűnőbb összefoglalásában a holland történész gyakran idézi meg a burgundi hercegek udvarát. HUIZINGA, J.: *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Budapest 1976; SCHNERB, *L'État*, 305–318. A burgundiai udvari kultúra kivételes gazdagságára, sokszínűségére és a hercegek politikájával való összefonódására továbbra is alapmunka DOUTREPONT, G.: *La littérature française à la cour des Ducs de Bourgogne*. Paris 1904.

lyi vesztes keresztes hadjárat emlékéhez, amikor is a győztes török szultán az elfogott keresztények nagy részét lemészároltatta, csupán azoknak kegyelmezve meg, akikért jelentősebb váltságdíjat remélhettek.⁴⁷ Ez utóbbi szűk körhöz tartozott János, Nevers grófja a későbbi Félelemnélküli János (1404–1419) burgundi herceg és közvetlen kísérete, akiknek kiváltása érdekében a hercegek országaiban külön adót kellett kivetni. Ezt követően a török elleni harc számukra nem csak keresztényi-lovagi küldetés, hanem *személyes* ügy is volt, s egyben nemzetközi tekintély és hatalom forrása is. Jó Fülöp számára annak megerősítését is jelentette, hogy a keresztes hadjárat eszméjével való azonosulás által ő maga is a legnagyobb nyugati keresztény fejedelmek közé emelkedik: ő „Nyugat Nagyhercege” (*le Grand Duc de Ponant*) aki ezzel a kereszténység legnemesebbnek tartott kollektív vállalkozásának vezetői közé lép. A keresztes hadjárat ideológiája és a lovagi eszme tehát egyben nagyratörő politikai program is.⁴⁸

A keresztes hadjárat eszméjének és gondolatvilágának ébren tartása érdekében a burgundi hercegek udvarukban (udvaraikban) valódi információs központot hoztak létre; gazdag könyvtáruknak volt egy külön részlege, mely a „tengerentúlra” (*Ostremer*) vonatkozó könyveket, iratokat és dokumentumokat tartalmazta, s melynek gazdagítására a hercegek – és itt is elsősorban jó Fülöpre kell gondolnunk – komoly erőfeszítéseket tettek. Történetírók, írók, költők, tették alkotásaik központi gondolatává a keresztes hadjáratok, Kelet, a „keleti utazás” témakörét és tartották ébren eszméjét. Ezzel persze fontos ideológiai támaszává és forrásává is váltak a burgundi hercegek keresztes ideológiájának. A fejedelmi könyvtár a hatalom szimbóluma, tartalma pedig a korabeli politikai ideológia tükré is.⁴⁹

Ehhez a körhöz, illetve ehhez az öröklött, vásárolt vagy éppen megrendelt könyvtári és levéltári anyaghoz csatlakoztak azok a mesés, képzelt vagy valós útleírások is, melyek Kelethez, illetve a keresztes zarándoklatokhoz voltak köthetők. A burgundi hercegek keresztes hadjárat-szervező tevékenysége sokkal következetesebb és tudato-

⁴⁷ BOUCICAUT, *i.m.* 121–128; MÁLYUSZ, *i.m.* 106–107; CSERNUS, Zsigmond, 63–64.

⁴⁸ Nikápolyra vonatkozóan RUNCIMAN, S.: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest 1999, 978–980; ANTOCHE, C.: „Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison”. *Medievalia Transylvanica* 4/1–2. (2000), 28–74; MÁLYUSZ, *i.m.* 102–108; SCHNERB, *L'État*, 115–124. 305–337; CSERNUS, Zsigmond, 50, 57–65.

⁴⁹ A burgund hercegi könyvtár Jó Fülöp idején vált Európa egyik legjelentősebb gyűjteményévé. Ennek a megalapozása azonban nagymértékben kötődik nagyapjának, Merész Fülöpnek a tevékenységéhez, aki nevével, Flandriai Margittal együtt rendkívül gazdag könyv- és kéziratanyagot gyűjtött össze, ráadásul úgy, hogy Merész Fülöp bőkezű mecénásként és megrendelőként maga is hozzájárult ennek a művészeti ágnak a fölvirágoztatásához. A 14. század vége Franciaországban a nagy fejedelmi udvarok és kivételesen gazdag gyűjtemények időszaka: V. Károly király és János, Berry hercege is egészen kivételes gyűjteményekkel rendelkezett. Burgundiára ld. DE WINTER, P. M.: *La bibliothèque de Philippe le Hardi, Duc de Bourgogne (1364–1404). Étude sur les manuscrits à peintures d'une collection princière à l'époque du „style gothique international”*. Paris 1985, 47–67; DOUTREPONT, *i.m.* 236–238, 512–515; SCHNERB, *L'État*, 125–133, 346–357; CSUKOVITS, *i.m.* 223–229.

sabb volt, mint ahogy azt időnként föltételezni szokták: valójában Burgundia volt az *egyetlen* olyan nyugati nagyhatalom, melyet közvetlenül egyáltalában nem fenyegetett a török előrenyomulás, és mégis több ízben *konkrét* katonai segítséget nyújtott a törökellenes küzdelemhez.

Az érdeklődés és a tudatosság jelenlétének egyik legmeggyőzőbb bizonyítéka, hogy a burgundi hercegek nem csak a frontvonalhoz közelebb álló országokból illetve a török-ellenes küzdelem élvonalában lévő pápaságtól kértek és kaptak rendszeres információkat. Emellett ők maguk is gondoskodtak arról, hogy küldönceik, utazóik, kémjeik földértsék és bejárják Közel-Kelet elérhető vidékeit, továbbá hogy közvetlen benyomást szerezzenek Európa középső, balkáni és keleti részeiről, melyekről korábban gyakran legendákba vesző (ám rendkívül népszerű) leírások álltak csak rendelkezésre.

Ha az itt említett útleíróink közül Berry heroldjának vagy Bertrandon de La Brocquièrenek a műveit szeretnénk jobban megérteni, akkor sem tekinthetnénk el az általuk meglátogatott országok, európai és a közel-keleti hatalmak helyzetének a vizsgálatától; – ez a szempont mégis talán leginkább Lannoy esetében megkerülhetetlen. Egy rövid tanulmány keretében nincs arra mód, hogy részletesen bemutassuk az utazónk által (a Baltikumtól Egyiptomig) bejárt országok történetét, bonnyolult, kapcsolatrendszerét és gyakran igen zavaros belső viszonyait. Annyit megjegyezhetünk, hogy Közép-Európában – mindenekelőtt a Magyar Királyságban – politikai krízishelyzet nincs, a konstanzi zsinat után, a tekintélye megőrzésére koncentráló Zsigmond folytatja azt a politikát, amit a konstanzi zsinat úgymond rábízott: föllép a huszita „eretnység” ellen, arra törekszik, hogy stabilizálja pozícióit a Cseh Királyságban, védekező lépéseket tesz a török előrenyomulásának megakadályozása érdekében, s készül a római császárkoronázásra. A török birodalom részéről, a Timur Lenktől elszenvedett vereség hatásainak eredményeképp átfogó offenzíva nem volt várható.

Más azonban a helyzet a nyugati kereszténység észak-keleti határvonalával kapcsolatban, olyannyira, hogy időnként még azt is elég nehéz meghatározni, hogy ez a határvonal hol húzódik. Aligha kétséges, hogy megtelepedésétől kezdve, a 13. század első évtizedeitől mintegy két évszázadon keresztül a Német Lovagrend volt ennek a területnek az egyik legaktívabb, legjobban szervezett és legagresszívebb hatalma.⁵⁰ A porosz területek elfoglalása, majd a poroszok asszimilálása után állandósultak a konfliktusok ezen a vidéken, mely a Hanza, a skandináv hatalmak (Dánia, Svédország), Lengyelország, Litvánia, az orosz fejedelemségek (elsősorban Novgorod

---

⁵⁰ PÓSÁN L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. (Történelmi Figyelő Könyvek) Debrecen 1996; PÓSÁN L.: „A Német Lovagrend”. in *Krisztus Katonái. Középkori lovagrendek*. Szerk. HUNYADI ZS.–PÓSÁN L. Debrecen 2011, 68–103; LASZLOVSZKY J.–SOÓS Z.: „A Német Lovagrend és Magyarország”. in *Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Szerk.: LASZLOVSZKY J.–MAJOROSSY J.–ZSENGELLÉR J. Máriabesnyő–Gödöllő 2006, 223–236.

és Kijev), a Tatárok, valamint Moldva és Havasalföld érdeklődését is fölkelte. A 14. század második felében a litván fejedelmek egyre keményebb harcokat folytattak a Lovagrend csapataival (a 14. század során mintegy 300, 1345 és 82 között a Rend csaknem száz alkalommal tört be Litvánia területére, a litvánok viszont alig félszáz ellencsapást hajtottak végre).

A lovagrend fölényében fontos szerepük volt a Rend támogatására, erősítésére érkezett nyugat-európai lovagoknak. Ezt az igen bonyolult időszakot követően a hatalmi viszonyok átalakulása Jogalia (Jagelló) Ulászló (litván nagyfejedelem: 1377–1392, lengyel király: 1386–1434) fellépésével, illetve a litván-lengyel unió megalakulásával következett be. A Magyarországi Hedviggel (Jadwigával) kötött házasság (1386), és a lengyel trón megszerzése, valamint a nagybátyjával, Vitold (Wytautas, 1392–1430) fejedelemmel, majd nagyfejedelemmel való szövetség és közös fellépés egy új és jelentős kelet-európai hatalom létrejöttéhez vezetett.⁵¹ Mint ismeretes, a Német Lovagrend Tannenbergnél (Grünwald, 1410. július 15.) súlyos vereséget szenvedett a lengyel-litván koalíciótól⁵² s a vitatott, stratégiai fontosságú terület (Szamogitia) pedig a toruni békével (1411) Litvániához került. A döntőbírónak felkért Luxemburgi Zsigmond magyar király és megválasztott német-római császár (aki ugyan kezdetben a Lovagrendet támogatta) a budai gyűlésen már a lengyel-litván félnek adott igazat, s a Lovagrend nem ért el számára kedvező eredményeket a konstanzi zsinaton sem.⁵³ A 15. század első évtizedei tehát a Német Lovagrend számára nehéz időszakot hoztak: a toruni béke még két ízben került megerősítésre, 1414-ben, majd a lovagrend újabb sikertelen támadását követően 1422-ben.⁵⁴

Lannoy-nak pontos leírást kellett adnia a helyzetről (a herceg ezt várta el tőle) ami egyáltalában nem volt egyszerű feladat, mert – mint láttuk – latin kereszténység észak-keleti és keleti határain lévő államok és népek erőteljes mozgásban voltak, miközben a szövetségek, hatalmi központok és konstellációk szinte viharos gyorsasággal változtak. A fő tendencia azonban az, hogy a lengyel-litván unióval egy új hatalmi centrum keletkezett, melynek határai a Baltikumtól a Fekete-tengerig ter-

⁵¹ PÓSÁN L.: „A Német Lovagrend és a lengyel-litván állam közötti ’nagy háború’ (1409–1411)”. *Hadtörténelmi Közlemények* 124 (2011), 13–30; UÓ.: „A Német Lovagrend, a lengyel és litván állam közötti konfliktus a konstanzi zsinaton”. in *Causa unionis*, 144–160.

⁵² A lengyelek és litvánok mellett a litván származású fejedelmükkel érkeztek novgorodiak, moldvaiak, szamogitai felkelők, de voltak csehek, morvák, tatárok (Dzsálál ad-Dín ibn Toktamis, az Aranyhorda későbbi kánja vezetésével) és néhány ezer magyar is. A Teuton Lovagrend oldalán Tannenbergnél harcolt utoljára jelentősebb számú nyugat-európai lovag, akik elsősorban a Birodalom területéről és Franciaországból érkeztek.

⁵³ MÁLYUSZ, i.m. 83–86; PÓSÁN L.: „Der Konflikt zwischen dem Deutschen Orden und dem polnisch-litauischen Staat auf dem Konstanzer Konzil”. in *Das Konzil von Konstanz*, 65–84.

⁵⁴ EKDAHL, S.: „Der Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Polen-Litauen im Jahr 1422”. *Zeitschrift für Ostforschung* 13 (1964), 614–651.

jedtek, aminek következtében a latin kereszténység keleti határainak védelmét Lengyelország és az immár szilárdan kereszténnyé lett Litvánia vette át.

A fentiek ismeretében tehát korántsem állítható, hogy a nyugati kereszténység eme keleti, észak-keleti, vidékét, mely egyben az ortodoxia nyugati határa volt és vad, pogány népek által lakott vidéknek tekintették, teljesen ismeretlen lett volna a nyugat-európai országok számára. Abban, hogy nem ez volt a helyzet, kétségtelenül a Német Lovagrendnek volt kulcsszerepe. A Rend, mely Magyarországról történt eltávolítását követően ezen a területen telepedett meg, kiépítette hatékony adminisztratív és katonai szervezetét, s egyszerre volt itt a nyugati kereszténység keleti expanziójának a letéteményese és a „kereszténység pajza”.⁵⁵ A Rend természetesen a pápasággal és a Birodalommal is szoros kapcsolatban állt és képviselte jelen volt Flandria és Észak-Franciaország területén is.⁵⁶

Volt azonban egy „jelenség” ami hozzájárult ahhoz, hogy a Német Lovagrend területét és a vele szomszédos népeket és államokat a Nyugat-Európa – mindenekelőtt pedig a nyugati lovagi elit – jobban megismerje és velük kapcsolatban konkrét tapasztalatokat szerezzen. A „*Voyage de Prusse*” – a *Prussenreise* – ugyanis két évszázadon át a nyugati, elsősorban pedig az észak-nyugati lovagságnak (beleértve Angliát és Skóciát, de később Észak-Itáliát és Spanyolországot is) nemcsak kedvelt vállalkozása, hanem egyfajta nemzetközi intézménye, a keresztes hadjárat eszméjének, eszményének és gyakorlatának a sajátos megnyilvánulása is volt.⁵⁷

A *Prussenreise* tehát eszerint (hasonlóképpen ahhoz, amit más desztinációval és küldetéssel a *Voyage d'Outremer* jelentett) a nyugati lovagok számára nem egy egyszerű poroszországi utazás volt, hanem egy olyan komplex vállalkozás, melynek célja a harci tapasztalatszerzés, és amelynek során az utazók lovagi tornák sorozatán vehettek részt. Emellett „éles bevetéseken” harcolhattak a kezdetben még pogány poroszok, majd később a pogány litvánok, volhíniaiak, tatárok, s a skizmatikus ortodoxok ellen, akik félelmetesen kemény és vad harcosok hírében állottak, s tehették mindezt olyan szélsőséges időjárási és földrajzi viszonyok között, amelyek a lovagok számára rendkívüli megpróbáltatásokat és erőfeszítéseket jelentettek. Ráadásul ez nem a Biblia földje, itt nem voltak szentek és ereklyék, nem voltak kincsek; a terület és lakói meglehetősen szegények voltak (legfőljebb rabszolgát és állatot lehetett tőlük szerezni), földterülethez és birtokhoz jutni pedig nem lehetett, hiszen minden meghódított terület pápai döntés értelmében a Német Lovagrendet gyarapította.

⁵⁵ TERBEL: „Egy európai szállóige életrajza (Magyarország a Kereszténység védőbástyája)”. *Egyetemes Philológiai Közlemények* 60 (1936), 297–350, a vonatkozó rész: 299–300; MÁLYUSZ, i.m. 83; PÓSÁN, Der Konflikt, 65–66; UÖ.: A Német Lovagrend, a lengyel, 145–146.

⁵⁶ A *Prussenreise* bemutatásában mindenekelőtt Werner Paravicini munkájára és az általa publikált dokumentumokra támaszkodtam. PARAVICINI, W.: „La Prusse et l'Europe occidentale”. *Cahiers de recherches médiévales et humanistes* 1 (1996) 177–191. 178.

⁵⁷ DELUZ, CH.: Voyage (récit de) in *DMA*; 1469; PARAVICINI, i.m. 177–179.

A rekompenzáció tehát csupán a minden szempontból igen nehéz terepen való fizikai és lelki helytállás dicsősége volt (esetleg azzal a tudattal, hogy pogányok megkereszteléséért harcoltak, vagyis igazi keresztes misszióban vettek részt, hiszen a pápa jóvoltából ezért ugyanolyan bűnbocsánat illette meg őket, mint ha a Szentföldre mentek volna). Továbbá az, hogy az utazás befejezésével elmondhatták magukról, hogy szellemileg és fizikailag egyaránt jobb lovagok lettek. A tornák és „razziák” (*’rèze’*) rendkívüli publicitás mellett zajlottak, s heroldok sokasága gondoskodott arról, hogy a résztvevőknek és a győzteseknek s tetteiknek híre menjen. A magukat szándékosan embert próbáló viszonyok közé juttató lovagok pedig megélhették (és átélhették) a lovagregények hőseinek szenvedéseit.⁵⁸

A *Prussenreise* tehát a nyugati lovagok számára a lovaggá válás „élesben” vállalt és keresett, önsanyargató és életveszélyes gyakorlótere volt, melyet a lovagok többnyire (esetleg kölcsönből) maguk finanszíroztak (és mivel javak szerzésére, zsákmányra nem számíthattak, vállalkozásuk szükségképpen költséges és anyagilag veszteséges volt.) Egyénileg indultak el, vagy kisebb csoportokat alkottak, egy-egy család különböző generációi visszajártak Poroszországba ugyanazt a lovagi dicsőséget keresve. Edződhetek a lovagi tornákon és tanulhatták a háború véres mesterségét, mely a misszió keresztes hadjárat jellege miatt mégis „kegyes” vállalkozásnak számított. Jelenlétük a Német Lovagrend számára fontos, rendszeres és megújuló katonai segítség volt, hiszen fegyveres erejükkel részt vettek a Rend céljainak megvalósításában, a Rend pedig igyekezett területére hozni a katonai utánpótlást is jelentő lovagi csoportokat.⁵⁹

A *Prussenreise* fénykora, amikor szinte minden nyugati területről – a beleértve az Ibér-félszigetet, Itáliát, Dél-Franciaországot is – nagy számban érkeztek lovagok a területre, 1360 és 1390 közé tehető. A nikápolyi ütközet többszörösen módosított

---

⁵⁸ PARAVICINI, *i. m.* 194–195.

⁵⁹ PÓSÁN, A Német, (in *Krisztus katonái*), 78. Amikor a nyugati világ lovagi elitjét említjük, akkor még hozzátehetjük, hogy vállalkoztak erre az utazásra olyan személyiségek is, mind a későbbi IV. Henrik angol király (akkor még Derby grófja), III. Albert osztrák herceg, Holland, Orléans, Burgundia, Berry hercegei, vagy éppen a nemzetközi lovagság máshol is vitézkedő hírességei, illetve kalandorai, mint a Nikápolynál is harcolt Boucicaud marsall, vagy a Kanári-szigetek meghódításában részt vevő Jean de Béthancourt és Gadifer de La Sale. Előfordult, hogy több száz lovag érkezett a Lovagrend területére, akik gyakran népes küldöttség (lovagonként és rangtól függően 60–700 fő) élén vágtak neki a lovagi tornáknak és vettek részt a „pogányok” elleni támadásokban. Az uralkodók között kiemelkedő szerepet játszott a későbbi IV. Henrik, aki a „*voyage d’Outremer*” lendületében Magyarországon is járt. SZÁNTÓ, R.: „Az angol-magyar kapcsolatok néhány vonatkozása az 1390-es évek közepén”. in *Magyarok eleiről. Ünnepi tanulmányok a 60 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* (Szegedi Középkorász Műhely) Szerk. PITIF. – SZABADOS GY. Szeged 2000, 515–535, vonatkozó rész 516; UÓ.: „Szempontok Derby grófja közép-európai útjához”. in *Középkortörténeti Tanulmányok. A III. Medievisztikai PhD konferencia előadásai.* Szerk. WEISZ B. Szeged 2003, 151–158.

a helyzeten: egyrészt a nemzetközi lovagi erőknek a Magyar Királyság felé történő mozgósításával járt együtt, vagyis a Prussenreise helyébe a *voyage de Hongrie* lépett,⁶⁰ másrészt pedig a Bajaziddal vívott ütközet és az azt követő mézárulás következtében a lovagok súlyos veszteségeket szenvedtek el. A mozgósítható erők nagysága ezzel radikálisan csökkent. Tannenbergnél még volt egy kisebb francia kontingens, Jean le Maingre-Boucicaut vezetésével. A Lovagrend még ezt követően is szervezett lovagi tornákat, de már igen mérsékelt sikerrel, s így a „poroszországi utazás” fokozatosan lekerült a napirendről.⁶¹

A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a latin kereszténység észak-keleti területei, határvonala éppen a *Prussenreise* következtében egyáltalában nem volt ismeretlen a nyugati lovagi elit egymást követő generációi számára, és okkal feltételezhető, hogy a lovagi eszmék büvkörében élő burgundi nemesség körében pedig a legkevésbé sem volt az. A mi esetünkben a helyzet még inkább egyértelmű: a Lannoy-család több tagja ugyanis – köztük Ghuilebert de Lannoy – korábban aktív résztvevője volt a „poroszországi utazásnak”.⁶² Ghilbert Lannoy tehát nem csak a herceg bizalmas tanácsosa és diplomatája volt, hanem igen jól felkészült és jó terepismerettel rendelkező lovagként vághatott neki a Baltikumtól Egyiptomig terjedő felderítő útnak.

A Lannoy-család tagjai a burgundi hercegek – mindenekelőtt Félelemnélküli/Rettenthetetlen János, majd pedig fia, Jó Fülöp – szolgálatában álltak. Részét alkották annak a burgundi hercegek birodalmához tartozó területekről a hercegi udvarba érkezett ősi nemességnek, akiknek kivételesen fontos hely jutott a hercegek, mindenekelőtt Jó Fülöp herceg államának kormányzásában. A burgund herceg udvara és kormányzata jól strukturált és egyben társadalmilag hierarchizált rendszer volt. Az a csoport, melybe a Lannoy-k is tartoztak, közvetlenül a herceg kibővített családjának tagjai után következett.⁶³ A három Lannoy-testvér, Hugues de Lannoy (1384k–1456), Ghillebert de Lannoy (1386k–1462) és Baudoin de Lannoy (1388–1474)

---

⁶⁰ SCHNERB, *L'État*, 119–120.

⁶¹ LE GOFF, *i.m.* 60.

⁶² Utazásainak történetét a szövegeinek kiadója az 1399–1450 közötti időszak utazásait és többnyire azokhoz kapcsolódó jelentéseit vagy egyéb dokumentumait gyűjtötte egybe. LANNOY, G. DE: *Oeuvres de Ghillebert de Lannoy, voyageur, diplomate et moraliste*. Recueillies et pub. par POTVIN, CH. Avec des notes géographiques et une carte par HOUZEAU, J.-C. Louvain 1878. Első alkalommal 1413–14-ben járt Poroszországban. Écluse-ből indult hajóval és Prágán keresztül tért haza Burgundiába. Részt vett az ottani harcokban s meg is sebesült. LANNOY, *i.m.* 20–49. Mazowia ostromát követően ütötte őt lovaggá egy teuton lovag. Uo. 26; PARAVICINI, *i.m.* 181; SCHNERB, *L'État*, 306.

⁶³ Az első, legnagyobb presztízzsel rendelkező csoportot a hercegi udvarhoz közvetlenül kötődő családtagok, a hercegné udvarban lévő rokonai, valamint a hercegek házasságon kívül született gyermekei (Philippe Le Bon esetében 26 ilyen «bâtard» létezéséről tudunk) alkották, a másodikikat a herceg országaiból származó ősi nemesség tagjai. SCHNERB, *L'État*, 228–236; DOUTREPONT, *i.m.* 136–138, 224–237, 245–248, 491–492.

fontos tisztségeket viselt és jelentős szerepet játszott az udvarban és a herceg tartományainak irányításában. Közülük Hugues és Ghillebert kaptak rendszeresen diplomáciai megbízatásokat is, miközben a következő generációt képviselő, hadsereg-szervezési feladatokat is ellátó Jean III de Lannoy (1410–1493) Fülöp herceg barátai, belső bizalmasai közé tartozott.⁶⁴ Kiemelkedő szerepüket mutatja az is, hogy az előbbi három lovagból kettő kezdettől fogva az 1430-ban megalapított Aranygyapjas Rend tagjai közé tartozott, a harmadik pedig az első bővítéskor került be a burgund arisztokrata elit eme kiváltságos (31 lovagot számláló) körébe.⁶⁵

A burgundi herceg szolgálatában álló követeket és utazókat tehát Kelet felé hajtotta a korszellem, a tudásvágy és az érdeklődés, továbbá fejedelmük parancsa, vagyis a praktikum; a tervezett diplomáciai és katonai akciók sikerességének ugyanis elemi velejárójává lett a megismerés, a racionalitás és az információszerzés igénye és szükségessége. Ezek az új „Argonauták” ugyan szívesen informálódtak a legendás történetekből (ezek talán még külön is motiválták őket), de számukra az utazásokról készült leírásoknak már olyanoknak kellett lenniük, amelyek alapján a hercegi politika, vagy akár egy keresztes sereg hadvezetése is tájékozódhat. Így vált a burgundi hercegi udvar a Keletre vonatkozó információk egyik legfontosabb nyugati központjává. Utazói, küldöttei pedig sorra indultak missziójukra. Közöttük előkelő helye volt Ghillebert de Lannoy-nak, aki a burgundi herceg egyik legtöbbet utazó diplomatája volt, s akinek útja azért is érdekes, mert – noha egy pillanatra nem veszi szem elől az *Outremer* keresztes hadjárat szervezésének gondolatát – nem a hagyományos, szentföldi útvonalat célozza meg (mint De La Brocquière), hanem tájékozódni kíván a nyugati kereszténység azoktól jóval északabbra húzódó határvidékének a helyzetéről is, ahol – mint láttuk – fontos változások következtek be. Mindez önmagában is bizonyíték a burgundi hercegek és tanácsosaik széles látókörű és egyben nagyra-törő nemzetközi politikájára.

A sikertelenség ellenére a 14. század második felében, és részben még a 15. században is a keresztény közösség védelmének összefogó erejét a kortársak továbbra is a keresztes hadjárat eszme felújításában látták. Ennek gyakran (de nem csak) meglehetősen vegyes, kudarcokkal terhelt következményei lettek. A huszitákkal szembeni keresztes hadjárat a keresztes ideológia legmegosztóbb hagyományait elevenítette föl,

---

⁶⁴ Ghillebert de Lannoy több közepes nagyságú területet birtokolt (elsősorban Flandriában; – Santes, Villerval, Tronchiennes, Beaumont és Wathégnie ura) igazi befolyását azonban az udvarban betöltött hercegi tanácsadó szerepének köszönhette. SCHNERB, *i.m.* 263, 286.

⁶⁵ A rendet Jó Fülöp a Portugáliai Izabellával kötött házassága alkalmából szervezett ünnepségsorozat egyik fő „attrakciója” keretében alapította és 1430 januárjában 24 lovag lett a tagja. Egy évre rá a Rend taglétszáma 31 főre emelkedett. Flandriát hat lovag képviselte, s akkor már köztük volt mind a három Lannoy-testvér. Jean III de Lannoy 1451-ben lett a Rend tagja; a családból egyébként 16-an kerültek később még a rend lovagjai közé. A ki-terjedt szakirodalomból lásd SCHNERB, *i.m.* 295–304, 301.

s ebben a burgundi herceg is igen aktívnak mutatkozott.⁶⁶ A keresztes hadjárat lehetősége azokra a területekre is érvényes lehetett, amelyeken Ghillebert de Lannoy utazása során mozgott, hiszen ő tapasztalatból is tudta, hogy keresztes hadjáratot nem csak a muzulmánok, hanem a *pogányok* és az *eretnekek* ellen is lehetett vezetni, s a bennük való részvétel – mint láttuk a *Prussenreise* kapcsán – ugyanúgy „általános bűnbocsánattal” járt.⁶⁷

Ghillebert de Lannoy tapasztalt utazó és felkészült diplomata volt, akinek Poroszország irányába vezető útja nem az első volt: első szentföldi zarándoklatára 1403–1404-ben került sor, harcolt Angliában, járt Jeruzsálemben, Egyiptomban, Szíriában, Törökországban, Cipruson, Rodoszon és Konstantinápolyban is. Három évvel később egy Granada ellen induló kasztíliai seregben találjuk, 1410-ben ismét a mórok ellen háborúzott. Az 1413-as „poroszországi utazás” sok szempontból emlékezetes számára. Küldetési során bejárta a különböző európai fejedelmi udvarokat, és ellátogatott a nyugati kereszténység keleti határvidékére a Balti-tengertől a Szentföldre, a Német Lovagrend tartományaitól Egyiptomig.⁶⁸ Az 1421-ben kezdődött újabb utazása során egy átfogó keresztes hadjárat indításának lehetőségeit kellett fölmérnie, mandátumát a burgundi hercegtől, az angol és a francia királytól kapta. (Visszatérésekor nekik tesz majd jelentést). Lannoy-t tehát diplomáciai küldetése a Német Lovagrendhez és Konstantinápoly császárához, II. Manuélhoz, zarándoklatnak álcázott felderítő útja pedig eredetileg a Török Birodalomba majd a Mamelukok Egyiptomába kellett, hogy vezesse. Először tehát a Lovagrend poroszországi birtokaira érkezett meg, utána átutazott Lengyelországon, Litvánián, Volhínián, Podolián, Moldván, Havasalföldön, majd átkelt a Dnyeszteren és a Dnyeperen, beutazott Tatár földre⁶⁹ s a Krím félszigeten át, a Fekete-tengeren érkezett meg Konstantinápolyba. Törökországot azonban a zavaros belső viszonyok miatt el kellett kerülnie; – Konstantinápolyból a leglogikusabb útvonalon (Rodosz, Ciprus, Kréta, Alexandria) útirányban közelítette meg Kairót, ahonnan zarándoknak öltözve bejárta az egész Szentföldet. Jelentésének információit a burgundi udvar hasznosította is, és a Burgundi herceg egyik fattyú fiának Guy-nek a vezetésével keresztes expedíciót kül-

---

⁶⁶ A vállalkozás nem volt sikeres, a herceget országai belső problémái akadályozták a hatékonyabb részvételben. LACAZE, Y.: „Philippe le Bon et le problème hussite: un projet de croisade bourguignon en 1428–1429”. *Revue Historique* 241 (1969), 69–99.

⁶⁷ Első útjának leírásakor azzal kezdi, hogy keresztes hadjáratra megy, a pogányok ellen, akik között szaracénok vannak. LANNOY, *i.m.* 20.

⁶⁸ Összesen háromszor járt a Szentföldön, kétszer Spanyolországban és Portugáliában, több ízben Angliában és részt vett korának számos jelentős eseményén (Azincourt, Monterau, etc.). Műveit kiadója, Charles Potvin igen alapos dokumentációval kíséri. POTVIN, CH. „Annexes”. in LANNOY, *i.m.* 226–551; *DLF*, 454; SCHNERB, *L'État*, 305–207; CSERNUS, A XV. századi, 1011–1012.

⁶⁹ LANNOY, *i.m.* 60–62.

dött a Mamelukok elleni harcra, a ciprusi király, I. Janus (1378–1432) megsegítése érdekében. A hadjárat azonban sikertelen volt és vereséggel zárult.⁷⁰

A visszaúton ismét csak a Földközi-tenger szigetein átutazva jutott el Velencébe, s onnan Németországon keresztül tért haza Burgundiába. Leírása néhol egyenetlen, máshol viszont részletes és színes. Műfajilag nem hasonlítható De La Brocquière útleírásához, valójában inkább egy olyan úti jelentés, mely katonai szempontból méri fel a bejárt területeket, jelzi, hogy egy város erődített vagy sem, hogy egy kikötő mennyire védhető. Pontos listákat készített az adott és kapott ajándékokról, s rendre kitért arra, hogy ki kivel áll háborúságban.⁷¹ Beszél viszont arról, hogy a „babilóniai szultán serege keresztény rabszolgákból áll” (a törökök és a tatárok mellett magyarokat, vallachokat, bolgárokat és oroszokat említ).⁷²

Lannoy ekkor még Magyarországot épphogy csak érintette, az országgal kapcsolatban csak néhány rövid megjegyzést tett.⁷³ Konkrét magyarországi útjára csak évekkel később és némileg megváltozott nemzetközi politikai helyzetben kerül sor: Zsigmond királynál a husziták elleni keresztes háborúban való együttműködés, illetve a burgundi kontingens részvételének megbeszélése érdekében tesz látogatást 1428-ban. Az országba ezúttal Burgundiából érkezik, a Bruck – Altenburg (Pozsony) – Buda útvonalon. Mindenhol továbbra is leírja, hogy a város erődített, avagy sem. A török háborúból visszatérő Zsigmonddal tárgyal, aki kitüntető figyelemmel fogadja; – tárgyalásait Lannoy ezt követően az osztrák herceggel folytatja.⁷⁴

Lannoy úti beszámolója két fontosabb részből áll. Az egyik egy száraz jelentés, egy szinte csak katonai szempontú tájékoztatás – mindenekelőtt az általa meglátogatott kisázsiai helyekről. Ehhez kapcsolta hozzá a szentföldi és egyiptomi zarándokhelyek listáját. A másik, a valamivel bővebb kommentárokkal és személyes élményekkel is megtűzdelt (azért még mindig elég száraz) élménybeszámoló.⁷⁵ A két poroszországi (illetve a második alkalommal szentföldi) utazásáról írta le élményeit,

---

⁷⁰ Janus de Lusignan maga is a mameluk szultán Al-Asraf Szajf al-Dín Barszbáj (1422–1438) fogságába került (1426), szabadulása fejében a Ciprusi Királyság a szultán hűbérese lett. PAVIOT, J.: „Les Ducs de Bourgogne et les Lusignans de Chypre au XVe siècle”. in *Les Lusignan et l’Outre-mer. Actes du Colloque de Poitiers-Lusignan* (oct. 1993). Poitiers 1994; 241–250. vonatkozó rész: 242; QUERFELLI, M.: „Les relations entre le royaume de Chypre et le sultanat mamelouk au XVe siècle”. *Le Moyen-Âge* 110/2 (2004) 327–344.

⁷¹ Pl. megemlíti, hogy „a lengyel király a törökökkel szövetségben harcol a magyar király ellen” LANNOY, *i.m.* 55, 56, 59.

⁷² LANNOY, *i.m.* 118.

⁷³ LANNOY, *i.m.* 54–55.

⁷⁴ A huszitákkal kapcsolatban több általa készített dokumentumot publikál a kiadó. POTVIN, *i.m.* 227–254; SCHNERB, *L’État*, 308; CSERNUS, A XV. századi, 1011.

⁷⁵ DOUTREPONT, *i.m.* 226–229.

majd ugyanezt tette a Holland tartományban vívott háborúk esetében.⁷⁶ A dokumentumok tanúsága szerint Lannoy a Burgundi herceg legfoglalkoztatottabb diplomatái közé tartozhatott. Lannoy, Gilles Le Bouvierhoz hasonlóan (és Bertrandon de la Brocquière-től eltérően) tehát más műveket – így pl. balladákat is – írt. A kiadója publikál egy „*Instruction d'un jeune prince*” („Egy ifjú herceg neveltetése”) c. szöveget, melyet újabban inkább testvére, Hugues de Lannoy művének tartanak.⁷⁷

„Ő (Jó Fülöp) *egy praktikus és korszerű anyagot akart kapni. Márpedig egy fejedelmnek, aki elhatározta, hogy megindul egy Szíriába és Egyiptomba vezető hadi vállalkozásra, semmi nem ér többet, mint az első kézből származó, legfrissebb eligazítások és információk megléte.*”⁷⁸

Lannoy leírásai – az eddigiekből is talán kitűnik – nem igazán irodalmiak (még csak nem is olyan gördülékenyek, mint Brocquière szövegei – bár esetenként az olvasónak az a benyomása, hogy képes lenne arra is). Megfeleltek viszont a herceg elvárásainak: egy expedíciós sereg vezérkarát a legfontosabb kérdésekben a Lannoy feljegyzései biztosan eligazíthatták volna. És persze a keresztes sereg irányítói ebben az esetben bizonyosan nem voltak kitéve annak, hogy az értelmezésben megzavarja őket a szöveg lebilincselő, választékos szófordulatai és elbeszélő lendülete. Viszont instrukcióik alapján akár ma is térképet lehetne rajzolni. És ezzel válik értékessé Lannoy jelentéseinek a hozzájárulása a latin kereszténység keleti határain mozgásban lévő népek történetének jobb megismeréséhez.

---

⁷⁶ A kettő együtt mintegy hatvan oldalnyi szöveg. LANNNOY, *i.m.* 20–49, 51–73, amihez viszont hozzáteszi a zarándokutak illetve az általa bejárt szentföldi területek szikár leírását Uo. 73–161. Harmadik jeruzsálemi útjára 1446-ban kerül sor Uo. 174–178.

⁷⁷ POTVIN, *i.m.* 291–427.

⁷⁸ DOUTREPONT, *i.m.* 245.

Les premières descriptions de langue française sur la frontière orientale
de la Chrétienté Occidentale: Lannoy, Bouvier, Brocquière

A la fin du Moyen Âge, la Chrétienté Occidentale vécut une série de crises. Cette situation fut aggravée par la menace extérieure turque pour les pays occidentaux. Les pays de l'Europe Centrale et Orientale furent particulièrement exposés à ces attaques et considérés comme menacés par le développement de l'hérésie (hussite). Ces pays (notamment la Hongrie) ont profité de cette situation pour attirer l'intérêt des occidentaux : depuis la croisade malheureuse de Nicopolis, cette partie de l'Europe est devenue beaucoup plus importante aux yeux de l'Occident que prouvent également des récits de voyage du début du 15e siècle.

Pour combattre les Turcs, on recourt à l'idée de la croisade. Ces croisades dites „tardives” ont attiré l'attention de la Chrétienté et conduit des armées des chevaliers occidentaux dans cette région. Ces chevaliers qui étaient allés s'entraîner sur les territoires de l'Ordre Teutonique („voyage de Prusse”) se sont réunis cette fois pour le „voyage de Hongrie”. La Bourgogne – par le nombre des victimes et par la capture de Jean Sans Peur – fut directement touchée par le désastre de Nicopolis. Désormais, pour les ducs de Bourgogne – et principalement pour Philippe Le Bon – la lutte contre les Turcs fut une affaire personnelle et une priorité de politique internationale. La Bourgogne était la seule puissance occidentale à participer activement aux entreprises militaires menées contre les musulmans : elle s'est considérée comme l'héritier le plus digne des croisés français des siècles précédents et fut le porte drapeau de la croisade. La composition de la bibliothèque des ducs de Bourgogne très orientée vers les affaires d'Orient et du „voyage d'Outre-mer” est également l'illustration de cet engagement profond. Les opérations bourguignonnes ont été bien préparées: des ambassadeurs, des voyageurs-espions étaient envoyés vers l'Est pour mieux connaître le terrain et évaluer les possibilités du succès d'une armée chrétienne. Les premiers voyageurs-ambassadeurs-diplomates qui allaient vers le Proche-Orient et qui ont rédigé leurs rapports également sur leur passage en Hongrie furent Ghillebert de Lannoy, Gilles Le Bouvier et Bertrandon de La Brocquière. Leurs informations sont précieuses sur la Hongrie et sur l'Europe Centrale. De Lannoy et de La Brocquière ont voyagé au service du duc de Bourgogne. La présente étude se concentre sur le personnage de Ghillebert de Lannoy et sur ses voyages en Europe Orientale, en Proche-Orient et en Hongrie. De Lannoy – future chevalier de la Toison d'Or – a joué un rôle très important à la cour du duc de Bourgogne, Philippe Le Bon. L'originalité de son rapport est due à son choix d'itinéraire. Il a choisi de partir sur les chemins des chevaliers de la « voyage de Prusse » (*Prussen-*

reise) et a suivi la frontière orientale de la Chrétienté Occidentale. Ainsi, dans son rapport de voyage, il nous laisse des informations sur l'Ordre Teutonique, sur la Pologne, sur la Lituanie, sur les Russes et les Tartares et donne des impressions précieuses sur ce terrain de rencontre des peuples d'Europe Orientale et ceux de la steppe. Sa description peu connue en Hongrie est moins „littéraire” que celles de Bertrandon de La Brocquière et de Gilles Le Bouvier, mais elle est très originale et rationnelle: c'est une source précieuse pour l'étude de l'histoire de cette région.

EGY BUDAI HITVITA ÉS PIER PAOLO VERGERIO

(Néha nem azt találjuk, amit keresünk)

Mintegy két évtizede már, hogy a *Magyar Könyvszemle* 1883. évfolyamának „Vegyes közlemények” rovatában, „Hazai és külföldi könyvtári buvárlatok” cím alatt egy érdekes részlet ragadta meg figyelmemet. E szerint Csontos János, a régi magyar kódexek, köztük a corvinák jeles kutatója, aki akkor a folyóirat szerkesztője is volt, ausztriai és dél-németországi könyvtárakban folytatott hungarika-feltárásokat. Az augsburgi Királyi Könyvtárban végzett kutatásaival kapcsolatosan többek között ez olvasható a szövegben: „Jacobus de Marchia (szegedi quardián) collatiója a budai rabbi ellen, amelyet Georgius Rauttenstrauch in Pelisio (Pilis) a XV. században másolt, a müncheni udvari könyvtárba került és kiadatlan.”¹

Tegyük most félre, mint mostani témánk szempontjából mellékes tényezőt, hogy Marchiai Jakab, az obszerváns ferencesek kiemelkedő alakja, aki több ízben járt hazánkban, nemigen lehetett „szegedi gvárdián”, hiszen a dél-alföldi városban csak 1444-től kezdve, és onnantól sem folyamatosan volt jelen az obszerváns közösség.² Sokkal érdekesebbnek tűnt maga az információ, mely szerint – gondoltam – Csontos rátalált Jakab egy mind a mai napig ismeretlen művére.³ Az itáliai ferences szerzetes, nyilván egyik budai tartózkodása alkalmával hitvitát folytatott volna a helyi zsidó közösség vezetőjével. Nem szükséges részletezni, milyen értékes vallás- és kultúrtörténeti adalékot jelentett volna késő középkori szellemi életünk kutatása számára, ha az említett mű – bármily tömör összefoglaló legyen is – napvilágra került volna.

Ezt követően azonban hiába próbáltam a mű nyomára bukkanni. A *Könyvszemle*ben megjelent közlemény szerint a külföldön talált hungarikákról másolatok

¹ *Magyar Könyvszemle* 8 (1883), 1–4. füzet, 213.

² KARÁCSONYI J.: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. Budapest 1922, 160–161. A szegedi ferences kolostort Giuliano Cesarini már 1444-ben átadatta az obszervánsoknak, de ennek nem volt foganatja. Az obszervánsok alsóvárosi temploma végül 1503-ra épült föl. Elképzelhető, hogy már a legkorábbi ismert dátumot, 1444-et megelőzően is történt kísérlet Szegeden obszerváns kolostor alapítására, éppen Marchiai Jakab részéről, ám a ma ismert dokumentumok erre nem nyújtanak bizonyítékot. Ami a széket illeti, igaz, hogy a rendi hagyomány szerint Jakab használta azt a széket, amely ma ismét az alsóvárosi kolostorban látható, ám ez a körülmény az alapítással és az esetleges „gvardián-sággal” kapcsolatban nem bizonyít semmit. MAROSI E. (Szerk.): *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I. Budapest 1987, 286.

³ A művek összefoglalása: LASIĆ, D.: *De vita et operibus S. Iacobi de Marchia. Studium et recensio quorundam textuum*. Falconara Marittima 1974, 274–278.

készültek, ezeket azonban sem az MTA, sem az OSzK kéziratárában nem találtam. Az augsburgi könyvtár anyagának jelentős és értékes részét (számos középkori kéziratot, illetve ősnymtatványt) 1805 után, amikor a város a pozsonyi béke értelmében elveszítette birodalmi szabad város címét, és Bajorország fennhatósága alá került, átszállították Münchenbe⁴, amiről, mint láttuk, Csontos is tudott. Sajnos azonban a bajor királyi könyvtár anyagát őrző Bayerische Staatsbibliothek régi, a 19. század végén összeállított katalógusában sem találtam a *Collatiót*, sem Marchiai Jakab, sem a másoló, Georgius Rauttenstrauch neve alatt⁵ (ekkor még nem állt rendelkezésre a könyvtár latin nyelvű kéziratait leíró sorozat azon, Erwin Rauner által szerkesztett, 2007-ben megjelent kötete, amely, mint látni fogjuk, az engem érdeklő kódexet is leírja).⁶ Így hát föladtam a keresgélést, ami akkori kutatásaimnak amúgy is csak egyik mellékszálát jelentette, azzal, hogy a Jakab munkáját tartalmazó kéziratot vagy elveszett, vagy mégsem került át Münchenbe, hanem lappang valahol, vagy ha mégis, ott a második világháború során számos kötetrel együtt áldozatul esett a könyvtár épületében súlyos károkat okozó bombázásoknak.

Évekkel később, 2013-ban egy tanulmányutam alkalmával a vatikáni könyvtár olvasótermében, nem sokkal a zárás előtt megálltam a polc előtt, amelyen a legnagyobb európai könyvtárak kéziratok anyagának katalógusai sorakoztak. Eszembe jutott Csontos közleménye, és az, hogy évekkel korábban hiába kerestem a *Collatiót*. Inkább csak kíváncsiságból leemeltem az egyik, Augsburgra vonatkozó kötetet, amelyet Anton Reiser lutheránus lelkész és teológus állított össze 1675-ben, *Index manuscriptorum Bibliothecae Augustanae* címmel. (Reiser egyébként 1652-től Selmechányán, majd Pozsonyban is szolgált lelkészként.)⁷ Lehet, gondoltam, hogy az engem érdeklő kötet, benne Marchiai Jakab munkájával „a müncheni udvari könyvtárba került”, de ebben a katalógusban benne kell lennie. Némi keresgélés után meg is találtam az engem érdeklő bejegyzést: *Collatio P. de Capodistri super Disputatione Fr. Jacobi de Marchia, ordinis Minorum, facta cum Judaeo R. Joseph in Buda, scripta in Pelisio sine manibus per Michaellem Rutenstrauch*.⁸

Ezt követően, még ugyanott fölütöttem Elias Ehinger pár évtizeddel korábban, 1633-ban megjelent katalógusát is, amely a *Catalogus bibliothecae amplissimae Republicae Augustanae* címet viseli, s amely ugyanezt a szöveget tartalmazta, kiegészítve azonban azt évszámokkal is, a disputa időpontjaként 1433-at, a másolás éveként pe-

⁴ <https://www.sustb-augsburg.de/index.php?id=63>, (utolsó letöltés ideje: 2017. február 19.).

⁵ *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*. Tom. III–IV, Monachii 1873–1894.

⁶ RAUNER, E.: *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München, Clm 3501–3661*. Wiesbaden 2007.

⁷ WOLFES, M.: „Reiser, Anton“. In *Neue Deutsche Biographie*. Band 21. Hrsg. HOCKERTS, H. G. Berlin 2003, 388–389.

⁸ REISER, A.: *Index manuscriptorum bibliothecae Augustanae, sumtu Theophili Goebellii, typo Jacobi Koppmaieri*. h. n. 1675, 52.

dig 1468-at tüntetve föl.⁹ Reiser munkája nem csupán szó szerint követi Ehingerét, hanem megadja annak oldalszámait is: a szerző valószínűleg segíteni kívánta a tájékozódást, viszont kizárhatjuk azt, hogy pusztán másolta elődje munkáját, hisz ő maga is a könyvtárban szolgált, és az anyagot jól ismerhette.

A 17. századi katalógusok szerzői tehát nyilván pontosan tudósítanak a keresett *Collatio* keletkezéséről és tárgyáról, viszont szinte mindenben eltérnek Csontos híradásától, olyannyira, hogy a rendszerváltozás előtt gyakran mesélt jereváni rádiós viccek juthatnak az ember eszébe. Hiszen Marchiai Jakab nem szerzője a *Collatio*-nak, az csak az ő részvételével lezajlott hitvitáról tudósít. A valódi szerző, P. de Capodistria, azaz a jeles humanista, idősebb Pier Paolo Vergerio neve, aki pedig Magyarországon is hosszan élt, és Budán is halt meg 1444-ben, nem szerepel a *Magyar Könyvszemle* közleményében. A másoló keresztneve nem Georgius, hanem Michael, a vezetékneve nem Rauttenstrauch, hanem Ruttenstrauch. Nem érdektelen viszont, hogy az augsburgi katalógusok meg is nevezik a rabbit, akinek a személyére még visszatérünk. Mindenesetre, mindezt figyelembe véve arra kell gondolnunk, hogy Csontos nem látta sem a kéziratot, sem a két 17. századi katalógus vonatkozó bejegyzését; ha látta volna, nyilván nem került volna el a figyelmét a szerző, Vergerio személye. Információi viszont a torzítások ellenére is szemmel láthatóan a 17. századi augsburgi katalógusokból származnak, ezért valószínű, hogy azokat vagy azok egyikét egy megbízottja látta és kivonatolta ilyen pontatlanul. Érdekes mellékkörülmény, hogy Pintér Jenő, a 20. század elejének egyik vezető irodalomtörténésze, terjedelmes összefoglalásában, Csontos tudósításának gyanútlanul hitelt adva Marchiai Jakabbal kapcsolatban a következőket írja: „Munkái közül magyar vonatkozásai miatt említhető a budai rabbi ellen írt latin vitairata”.¹⁰

Miután a két 17. századi katalógus jóvoltából megbízható adatok birtokába kerültem, érdemesnek tűnt újra utánanézni a müncheni anyagot tartalmazó katalógusokban a keresett műnek. Hogy, hogy nem, végül egy olyan kötetben találtam meg, amit kerestem, amely 2007-ben jelent meg, tehát azután, hogy a kérdés után érdeklődni kezdtem. Erwin Rauner munkájáról van szó, amely a Bayerische Staatsbibliothekben a 3051 és 3661 közötti sorszámmal ellátott latin nyelvű kódexeket írja le. Tanúsága szerint az engem érdeklő szöveg a Clm (*Codices latini monacensi*) 3590. jelzetet viselő kötetben valóban meglehetett, azonban ma már nem található meg benne. A megfelelő folióval kapcsolatban ugyanis ezt írja: „Eintragungen und Hinweis auf verlorenen Text von einer Hand des 19. Jh.s geschrieben *Collatio P. de Capodistria forte hic excisa*”, azaz: 19. századi írással az olvashatjuk rajta, hogy a keresett munkát tartalmazó lapot vagy lapokat erőszakkal eltávolították a kötetből. A leírás ezután hozza azt a szöveget, amelyet már Ehingernél, illetve Reiser-nél is olvas-

⁹ EHINGER, E.: *Catalogus bibliothecae amplissimae reipublicae Augustanae*. Augustae Vindelicorum 1633, col. 125.

¹⁰ PINTÉR J.: *Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*. I. köt.: *A magyar irodalom a középkorban*. Budapest 1936. 732.

hattunk.¹¹ Csak találgatni lehet, hogy a *Collatió*t mikor vágták ki a helyéről: még Augsburgban vagy már Münchenben, mindenesetre az 1894-ben megjelent régebbi müncheni katalógus annak említése nélkül írja le a Clm 3590. számot viselő kódexet, azaz ekkor már nyilván hiányzott belőle.¹² A keresett mű tehát elveszett, és nagyon kicsi a valószínűsége, hogy valaha is előkerül.

Ugyanakkor az augsburgi katalógusok, de az Erwin Rauner-féle újabb katalógus is jó pár értékes információval szolgálnak. Mindenekelőtt kétségtelen, hogy Marchiai Jakab hitvitát folytatott a budai rabbival, amelyről Pier Paolo Vergerio összefoglalást írt. Mint ismeretes, Vergerio fontos részese volt a magyarországi humanizmus kezdetének.¹³ Még ha munkája elveszettnek is tekinthető, megírásának pusztá ténye sem lényegtelen adalék itteni tevékenységéhez. Nem éreztelen a rabbi megnevezése sem: az 1433-as datálással említett József nyilván azonos az első név szerint ismert budai zsidó vallási vezetővel, akit a forrásokból ismerünk. 1422-ban ugyanis szintén egy bizonyos József kérte Zsigmondtól, hogy a zsidóknak még IV. Béla által adományozott jogokat tartalmazó oklevelet írassa át,¹⁴ egy 1436-os oklevélben pedig kimondottan mint „der Jude Josef Rabbi zu Ofen” szerepel.¹⁵ Ezen kívül, ha hihetünk az Ehinger-féle jegyzékben szereplő évszámoknak, Marchiai Jakab már 1433-ban, azaz a boszniai kommisszáriusi megbízatása idején járt Budán, azaz nem 1435. decemberi tatai tartózkodása jelenti magyarországi tevékenysége kezdetét, amint azt a rendelkezésünkre álló okleveles források alapján eddig gondoltuk.¹⁶

¹¹ RAUNER, *i.m.* 430.

¹² *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis, Tom. I, Pars II, codices num. 2501–5250 complectens.* Monachii 1894, 115.

¹³ Vergerio magyarországi tevékenységére: PAJORIN K.: „Alcuni rapporti personali di Pier Paolo Vergerio in Ungheria”. In *L’Umanesimo latino in Ungheria, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Budapest, 18 aprile 2005*, a cura di A. Papo, G. Nemeth Papo, Treviso 2005, 4552; PAJORIN K.: „Vitéz János műveltsége”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004), 537–540; KISS F. G.: „A magyarországi humanizmus kezdetéről (Pierpaolo Vergerio, Vitéz János és Johannes Tröster)”. in *Convivium. Tanulmányok Pajorin Klára születésnapjára.* Szerk. Tegyei I. – Békés E. Debrecen–Budapest 2012, 120–124.

¹⁴ Zsigmond oklevelében az „in suo ac universorum iudeorum personis ad nostram veniendo” fordulat azt fejezi ki, hogy József a zsidó közösség vezetője, ld. *Magyar-zsidó oklevéltár, I. 1092–1539.* Szerk. FRISS Á., Budapest 1903, 165.

¹⁵ GRÜNWARD F.: „A budai zsidó község Zsigmond király korában”. *A Budai Izraelita Hitközség Értesítője* 26, 1–2. sz. (1938), 12–13; A szerző amellet érvel, hogy József rabbi azonos azzal a konstanzi forrásokban szereplő schlettstadti származású Treves-i Józseffel, akinek családjából több franciaországi főrabbi is kikerült, és Zsigmond kíséretében került Budára, ahol húsz éven át élt. SCHEIBER S.: „Adatok a magyar zsidóság középkori történetéhez”. in Uő: *Magyar-zsidó okmánytár.* Budapest 1966, 16. Vö: KOMORÓCZY G.: *A zsidók története Magyarországon. I.: A középkortól 1849-ig.* Pozsony 2012, 290.

¹⁶ Vö. GALAMB Gy.: „San Giacomo della Marca e gli eretici di Ungheria”. in *San Giacomo della Marca e l’Europa del ’400, Atti del Convegno internazionale di studi, Montepandone, 7-10 settembre 1994*, a cura di BRACCI, S. Padova 1997, 212; Jakab tatai tartózkodását

Ha a Clm 3590 kódex egészére vetünk egy pillantást, megállapíthatjuk, hogy a bécsi egyetem szellemi közegét tükrözi, ugyanis az egyetemmel kapcsolatban álló személyek vagy az általuk használt művek találhatók benne. E mellett nem mellékes, hogy a kötetben, a belőle eltávolított *Collatió*n kívül még kettő, hitvédő jellegűnek tekinthető szöveg is található. Az egyik egy bizonyos Sámuel rabbi levele, amely összefoglalja a zsidó vallás tévtanait, és amelyet Alphonsus Bonihominis domokos szerzetes fordított latinra (véltetően a tévtanok, azaz *errores* kifejezés is tőle származik), a másik az ausztriai judenburgi eretnekek nézeteinek cáfolatával foglalkozó traktátus.¹⁷

Erwin Rauner katalógusából az is kiderül, hogy a kötet Johannes Carpentarius birtokában volt. A délnémet (würzburgi) származású karmelita szerzetes Bécsben, Kölnben és Toulouse-ban végezte iskoláit, majd rendjének bécsi stúdiumának rektorságáig vitte. 1463 és 1473 között budai perjel, majd magyarországi karmelita vikárius (1472-től), ezt követően (1475-től) a felnémet rendtartomány főnöke volt.¹⁸ A kódexet, melyben saját művei is helyet kaptak, nyilván ő vitte Augsburgba, ahová gyakran utazott. A benne található művek segítségével betekintést nyerhetünk egy olyan, átlagot meghaladó műveltségű és iskolázottságú egyházi személy teológiai érdeklődésébe és irodalmi munkásságába, aki Magyarországon is tevékenykedett, és akinek személyéről és rendjének hazai tevékenységéről elég keveset tudunk.¹⁹

A Bayerische Staatsbibliothek Clm 3590. kötete tehát figyelemre méltó a késő középkor hazai művelődés- és egyháztörténetének és egyházi irodalmának kutatói számára. Általánosságban pedig megjegyezhetjük, hogy a kutatás szövevényes útjából időnként zsákutcák is nyílnak, de ezeknek a bejárása sem haszontalan, hiszen bennük váratlanul rátalálhatunk olyan adatokra, amelyeket nem is kerestünk, és amelyek új színekkel gazdagítják a korszak vallási és kulturális viszonyairól alkotott képünket.

---

valószínűsíti: FERMENDŽIN, E.: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica ab anno 925 usque ad annum 1752*. Zagabriae 1892. no. 732, 148; FEJÉR G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Vol. X/VII, Buda 1843, no. 315, 675–676.

¹⁷ RAUNER, i. m. 430–431.

¹⁸ REGÉNYI M. K.: „Karmeliták a középkori Magyarországon”. *Capitulum* 1 (1998), 67–83. a vonatkozó rész: 77; Uő: *Die ungarischen Konvente der oberdeutschen Karmelitenprovinz*. Budapest–Heidelberg 2001, 52. Johannes Carpentarius bejegyzése, amely tanúsítja, hogy a kötet egykor az övé volt, a Clm 3591 66r folióján található: RAUNER, i. m. 428.

¹⁹ Carpentarius e kódexben található művei: három *sermo*, amelyek közül kettőt Szent Jeromos tiszteletére írt (105r–114v, 166v–168v), valamint két másik mű, illetve beszéd, melyeknek címe: *Quaestio ex dictis Arnoldi et Suchenschatz collecta*, illetve *Collatio in capitulo straubingensi* (156r–166r). A kötetben megtalálhatók továbbá többek között Petrus Aureoli, Nicolaus Oresme munkái, továbbá Poggio Bracciolini egy levele. Vö: RAUNER, i. m. 432–437.

A Disputation in Buda and Pier Paolo Vergerio the Elder
(Sometimes one Experiences Serendipity)

In 1883 János Csontos, the excellent librarian and expert on medieval Hungarian manuscripts published the results of his study tour in Germany. According to his account a summary written by the Franciscan Observant preacher, James of the Marches (1475) on his debate with the rabbi of Buda was preserved in the Bavarian Royal Library in Munich. Since such a work is unknown for the specialists of the subject, the discovery of a text, which provides information on an interesting event in the religious and cultural history of Hungary in the 15th century, would have been expected. However, on the basis of the data (author, copyist of the manuscript) given by Csontos it proved to be impossible to find traces. Finally, the solution was furnished by the two catalogues printed in the 17th century in the Library of Augsburg, as many of the medieval codices of Munich were transported from there in the beginning of the 19th century. The works of Elias Ehinger and Anton Reiser reveal that the author of the text in reality was Pier Paolo Vergerio the Elder, who made a summary of the debate held in 1433 between James of the Marches and Joseph, rabbi of Buda. The recently published catalogue of the Bavarian State Library confirms these data, but declares that the text in question is missing from the codex (Cln 3590), which contained it formerly. On the other hand, it notifies the fact that the codex was in the possession of John Carpentarius, the Carmelite provincial who stayed often in Buda at the end of the 15th century. Consequently we failed to discover a work of Vergerio, but we have gained precious information on the fact that he wrote such a work, on the activity of James of the Marches in Hungary, and on the interest of a leading figure of the Carmelite order of the age.

A LOIRE HAJÓSAI ÉS AZ ORLÉANS-I HÍD A SZÁZÉVES HÁBORÚ VÉGÉN

A középkori folyamvidék közlekedésének két eltérő karakterű, de meghatározó szereplője a híd és a hajós. A Loire-völgy késő középkori történetében mindkettő gazdag dokumentációt hagyott hátra, amit a 19. század második felétől a francia történetírás igyekezett összegyűjteni és keresztbe-kasul, teljes történetre törekedve, megírni valamint forrásait közreadni. A hidak vizsgálatához sokszor gazdag műszaki dokumentáció és elemzés is tartozik. Így Orléans hídjának történetét a történeti kérdések iránt rendkívül fogékony Alexandre Collin 19. századi építőmérnök-polihisztor, a Loire-vidék néhai építész főfelügyelője írta meg rendkívüli alaposággal. Az utóbbi időben a régészet eredményeit hasznosítva születtek új és helyenként nagyon részletes munkák, például Tours vagy Angers hídjairól.¹ Ami pedig a Loire-on zajló hajózás történetét illeti, az a 19. században két forráskötettel társítva lett közreadva és sok szempontból máig meghatározó munkának számít. Ilyen előzmények mellett tettük fel magunknak azt a kérdést, hogy a korabeli hajósok miként viszonyultak a Loire hídjaihoz. Kérdésünk abból a szempontból fogalmazódott meg, hogy a százéves háború, azaz egy súlyos konfliktusokkal járó időszak végén milyen közösségek voltak képesek megerősödni, és ennek milyen konkrét és szimbolikus vetületei maradtak ránk. Jól érzékelhető, hogy egy új korszak rendje, a királyi hatalom és a helyi szereplők (városok, testületek) szempontjából is, már jóval a fegyveres és politikai konfliktus lezárulta előtt (1453, 1475) körvonalazódott. Az alábbiakban igyekszünk sorra venni a kérdés számunkra legfontosabb elemeit.

A Loire-on zajló kereskedelem mértéke a 15. század közepétől látványosan növekedett, ami hosszabb távon egészen a 17. század végéig érzékelhető maradt. Ennek az élénkülésnek nem pusztán a hadműveletek megszűnése és a visszanyert biztonság az egyetlen oka. A forgalom növekedéséhez hozzájárult a Loire középső és alsó folyásán az agrárium, így a bortermelés megerősödése valamint a Tours-ban berendez-

---

¹ LE MENÉ, M.: „Les ponts de la Loire en Anjou á la fin du Moyen Age”. in *La construction en Anjou au Moyen Age*. Éd. TONNERRE, N.-Y.–PRIGENT, D. Angers 1998, 177–188. COMTE, F.: „Les piles des moulins du grand pont d’Angers (c. 1440?): apport et contradiction de l’archéologie des textes et de la dendrochronologie”. in *Uo*, 189–215. BOISSEUIL, D.: *Le pont sur la Loire á la fin du Moyen Age*. (Laboratoire d’archéologie urbaine. Recherches sur Tours 6.) Tours 1992. Ld. még a 303 című helytörténeti kulturális folyóirat különszámát: „La Loire. Numéro spéciale”. 303. janvier, 2003.

kedő királyi udvar ellátásának szükségletei. Ehhez adódott hozzá két fontos kikötő megerősödése: Orléans Párizs felé kínálkozott ideális lerakatnak és kikötőnek, míg Nantes javarészt a part menti összeköttetéseinek köszönhette prosperitását és az óceán felől érkező áruforgalom, így mindenekelőtt a só növelte a jelentőségét.² A kereskedelem lebonyolításában kulcsszerepet vállalt az a hajós közösség, mely a Loire-t és mellékfolyóit használta és a 14. század elejétől egyre feltűnőbb pozícióba került.

Franciaországban a hajós társaságok születését, a kutatás szorosan összekapcsolta a 12. század elejétől megélénkülő észak-franciaországi és flandriai városfejlődéssel.³ A Loire esetében azonban erről az egymást erősítő kapcsolatról kevésbé beszélhetünk, márcsak azért is, mert a meghatározónak számító 12–13. századi periódusban nem igazán hallunk a szövetségről. Az, hogy hajós szövetségek valamilyen formában ebben a korban már léteztek az aligha vitatható, ugyanakkor legrégebbi előjogaik 18. századi másolatokból is csupán IV. Szép Fülöpig (1285–1314) vezethetők vissza.⁴ Ettől az időszaktól viszont elsőrendű feladatuknak tekintették a hajózás szabadságának fizikai és jogi szempontú biztosítását, a vizeket érintő szabadságjogok megőrzését, valamint ebből fakadóan a helyi birtokosok önkényének és visszaéléseinek megszüntetését.⁵

Az, hogy a királyi hatalom igyekezett a folyami közlekedést szabadabbá és átláthatóbbá tenni, oly módon, hogy abból jól kiszámítható haszna maradjon, az már a százéves háború előtt nyilvánvaló volt a Szajna-vidéken. X. Lajoshoz (1314–1316) kötődik az a rendelet (1315), amely a tenger és a párizsi hidak közötti hajózás vám-tételeit tartalmazza a Szajná.⁶ Hasonlóra ugyanakkor a Loire-vidéken még nem akad példánk.

Mindezek mellett a Loire-on és mellékfolyóin működő hajós-kereskedő szövetségnek (*marchans fréquentans la rivière de Loire et autres fleuves descendants en icelle*) a 14. század közepétől jelentős szerepe volt a folyami vámok és egyéb Loire-hoz köthető *peagium*ok működtetésében. A királyi hatalom jól láthatóan számított rájuk és számos esetben döntéseibe és azok ellenőrzésébe is bevonta a hajósokat. Köz-

---

² MANTELLIER, PH.: *Histoire de la communauté des Marchands fréquentant la rivière de Loire et fleuves descendants en icelle*. Tom. I-III. Orléans 1864–1869, Tom. I. 331–332. Köztes területeken – így Anjouban – ugyanakkor igen komoly zavarok figyelhetők meg szinte végig a 15. század folyamán. LE MENÉ, M.: *Les campagnes angevines à la fin du Moyen Age (vers 1350–vers 1530). Étude économique* 2 vols., Nantes 1982, Vol. I., 223–270.

³ MANTELLIER, I. 22–23; magyar nyelven ld. SZ. JÓNÁS I.: „A »vízi kereskedők« szövetsége és a város élmezéséhez kapcsolódó foglalkozások a 13–14. századi Párizsban”. in *Sokszínű középkor. Természet-társadalom-kultúra a középkori Európában*. Szerk. NAGY B.–NOVÁK V. Budapest 2010, 347–378.

⁴ MANTELLIER, II. No. 150, p. 209.

⁵ MANTELLIER, II. No. 151, p. 210.

⁶ *Ordonnances des Rois de France de la troisième race*. Tom. I. Éd. DE LAURIERE, M. Paris 1723, 598–602.

reműködésük nélkül aligha lehetett volna hatékonyan beszedni a folyami közlekedést terhelő vámokat. A hajósok ugyanakkor az uralkodó mellett a helyi hatalmakkal is megállapodtak. Így például Anjouban két igen fontos városerődítési különvám, az Angers és Saumur megerősítését szolgáló úgynevezett Cloison, nélkülük szintén nem lett volna érvényesítve.⁷ Azt is fontos látnunk, hogy a korszak, a százéves háború utolsó szakasza, nem igazán segítette a folyami vámok átláthatóbbá tételét. A királyi hatalom közvetlenül vagy az úgynevezett *bonne ville*ek, azaz jó városain keresztül közvetve számos kiegészítő adót vetett ki a lakosságra. Ezek egész kavalkádja érintette a Loire-t, és kezelésükben nagy segítséget jelentett egy olyan szervezet, mely ezt képes volt átlátni és a várt összeget a király asztalára tenni. A hajós-kereskedő szövetség érdeke viszont értelemszerűen az volt, hogy az ad hoc, spontán megjelent vámokat és illetékeket megszüntesse. Ebben számíthattak a király segítségére. VII. Károly (1429–1461), reims-i koronázását követően, 1430-ban hatvan évre visszamenőleg törölte a Loire új vámjait, és ez az intézkedés maradt később is a kiindulási alap.⁸ A tiltás gyakori megújítása azt jelentheti, hogy azért ennek foganatosítása nem ment olyan egyszerűen. Összességében a hajósszövetség kulcsszerepet vállalt a helyi hatalmak, az uralkodó és maguk a kereskedők közötti párbeszédben. Állandó és ismételt fellépéseivel, – ha szükséges volt – jogszok megfizetésével már korábban is következetesen próbált harcolni az önkényes vámok ellen.⁹ Ezáltal a királyi hatalom egy különleges képviselőjeként lépett fel a folyón, és képes volt a helyi birtokosok visszaéléseit is szankcionáltatni, míg maga a királyi hatalom, úgy tűnik, a Loire esetében egyáltalán nem óhajtott közvetlen ellenőrzést és adminisztrációt kiépíteni.¹⁰

Ez némiképp érthető is, hiszen a Loire-vidék több grófságot, régi nagyfeudumot, illetve apanázt is magába foglalt (a folyamtorkolattól számított Bretagne-on kívül, Anjou, Touraine, Orléanais, Berry stb.), és a százéves háború végétől a királyi hatalom itt apró lépésekkel igyekezett a helyi fejedelmek fölé kerekedni, kompetenciájukat és mozgásterületüket korlátozva.¹¹ Ha alaposabban megvizsgáljuk, akkor

⁷ MANTELLIER, I. 82–85.

⁸ MANTELLIER, III. No. 424 és következők, XII. Lajosig No 425–445. pp. 1–20. Az Orléans város leírásában Daniel Polluche megemlíti, hogy VI. Károly (1380–1422) 1380-ban Fülöp Ágostig visszamenőleg törölte a Loire-on szedett péage-okat, ám ennek később semmi nyoma nem akad. *Description de la ville et des environs d'Orléans*. Éd. POLLUCHE, D. Orléans 1736, 25/h jegyzet.

⁹ Egyik első, látványos perükre vonatkozóan a 14. század végéről (1383) ld. MANTELLIER, II. No. 131, pp. 192–196.

¹⁰ MANTELLIER I. 89, 154–155. A helyi birtokosok önkényes vámszedése a 15. században végig probléma maradt, amit az ismételt királyi oklevelek is igazolnak. MANTELLIER, II. No. 291, p. 418.

¹¹ Ennek jó példája a nagy múlttal rendelkező Anjou, ahol XI. Lajos (1461–1483) lassú, de határozott fellépése a 1463-as Angers-i bevonulásától, az Angers-i városi önkormányzat megszületéséig (1475), valamint az Angers-i püspök jelölése, a komoly szimbolikus jelen-

épp ez a diszkrét és a helyi formációkra épített politika nyomait találjuk meg a királyi stratégiában, amely a hajós-kereskedők közreműködésével próbált akarátának érvényt szerezni.

Ami magát a Loire-on történő hajózást illeti, az a nagyobb franciaországi folyamatokkal összevetve is kockázatos vállalkozásnak bizonyult. A folyó viszonylagosan nagy esése miatt kifejezetten gyorsnak mondható, annak ellenére, hogy legnagyobb részben nem hegyvidéken halad keresztül. Emellett a Loire kifejezetten vízszegény és ezen csak a nagyobb áradások időszakai képesek változtatni, amikor azonban épp az említett nagyobb esése miatt örvényes és pusztító tud lenni. A vízhozam változásának nagyobb amplitúdója miatt a hajózható főágak is megváltozhatnak, illetve szezonálisan, különösen nyári hónapokban, a hajózás leállhat. Mindezt súlyosbíthatja az a tény, hogy a Loire nagyon sok homokot és üledéket szállít, amit az alsóbb szakaszokon lerakva számos változó méretű homokpadot és szigetet képez.¹² Ezekhez az instabil tényezőkhöz járult a hosszúhidak sajátos problémája.

Vizsgálódásunk másik eleme, a híd a középkorban, és sok esetben azt követően is, a hajósok számára a szárazföldi hatalmak és –világ ujja nyoma, gyakran félelmetes, mert hatalmas, veszélyes, ám mégis törekeny építmény, ami egyszerre rivális, konkurencia és akadály. Tekintélye mégis megkérdőjelezhetetlen. A híd ugyanakkor jól láthatóan egy olyan szakaszhatárt is jelöl a folyón, amihez a közlekedés, a vámszedés vagy maga a folyami hajósút karbantartása is jól igazítható.¹³ Ilyennek tekinthető a saumuri híd, a Les Ponts de Cé Anjouban, de vélhetően hasonló szerepe volt Tours és Amboise hídjainak is. A hajósok viszonya a hidakhoz mégis ellentmondásos maradt. A hidak egy olyan gyors folyású szeszélyes folyó esetén, mint a Loire komoly kihívást jelentettek a hajósoknak. A század végén a szövetség éves kiadásai között szerepel egy alig néhány hónap alatt bekövetkezett balesetekből felgyülemlett kárösszeg. Ez a beaugeancy-i, a blois-i és az amboise-i hídnak ütközött és azon szétört hajók tulajdonosainak megítélt kárpótlást mutatta.¹⁴ Egyes hidak más vonatkozásban is akadályt jelenthettek számukra, érdekeiket és haszonvételeiket akadályoztathatták, így a megkérdésük nélküli építkezésekre gyorsan reagáltak. Ha kellett zsilipeket¹⁵ szedettek szét, egy másik esetben Jean Cartier nevű meghatalmazott képviselőjükön

---

tősséggel bíró Saint-Laud keresztjének királyi hatalmi jelvények közé rendelése az 1470-es évektől már Anjou integrálását készítették elő. HEERS, J.: *Louis XI*. Paris 2003. 119, 322, 332–333.

¹² GALLOUÉDEC, L.: „La Loire navigable”. *Annales de Géographie* 6/25 (1897), 45–60. a vonatkozó rész: 46–48; BLANCHARD, R.: „Le Val d’Orléans”. *Annales de Géographie* 64 (1903), 307–323.

¹³ MANTELLIER, II. No. 156, p. 214, No. 157, p. 216.

¹⁴ MANTELLIER, II. No. 302, p. 437. ld. még: Anjouban, Les Ponts de Cénél egy hídon lévő malom tette tönkre azt a nantes-i sószállító hajót, amiért a kereskedő egy évvel később (1504) kárpótlást kapott MANTELLIER, II. No. 310, p. 448.

¹⁵ MANTELLIER, II. No. 297, pp. 424–425.

(*procureur*) keresztül tiltakoztak a királynál a chinon-i híd átépítése miatt.¹⁶ A hajós-kereskedő szövetség feladata volt a folyami utak bójákkal és cölöpökkel történő kijelölése (*balisage*), karbantartása és úszó akadályoktól való megtisztítása is, a vontató utak (*auxerée*) karbantartása mellett. Ezek a munkák évről évre 10–15 ember két-háromhetes közreműködését igényelték és gyakorta hidak közötti szakaszonként lettek kiosztva.¹⁷ Bár veszélyes akadályok bárhol megjelenhettek, a felhalmozódott kövek, rönkök, építőanyagok vagy egyszerű hulladék miatt a hidak alatti szakaszok és környékük kiemelt figyelmet követeltek a folyamtisztítók részéről. Külön küldtek embereket a beaugency-i, és a tőle 10 kilométerre található meung-i híd alatti kövek és sziklák eltakarításához. Ez utóbbit az orléans-i várkapitány kíséretében javarészt szintén orléans-i hajós-kereskedők végezték. Vélhetően a magukra hagyott egykori építmények (malom, malomgát) miatt végül a meung-i hidat szét is szedették.¹⁸ Orléans-nál a hajózási utak szabadon tartása más esetben is együtt járhatott egyes hídelemek és velük kombinált malmok szétbontásával.¹⁹ A hidak érzékeny pontnak számítottak a kikötők szempontjából is. Hajók rögzítésére ugyanis nem voltak a legalkalmasabbak, a hídhoz köthető infrastruktúra, malmok, halászhelyek és maga a hajósút biztosítása miatt. A hidak környéke ugyanakkor keresett volt mindenütt, így Orléans-ban is. Itt a kikötőt, a partot, és a híd körzetét éjszaka is őrizték.²⁰ Jargeau-ban pedig egy nagyjából két és fél méter magas és egy méter vastag falat használtak a híd szomszédságában a part mellett, hajóik kikötéséhez.²¹

A birtokviszonyokról szólva hangsúlyoznunk kell, hogy még a kisebb, és egyértelműbb birtokszervezettel rendelkező települések esetében sem könnyű átlátnunk a hidak működtetésének minden részletét. Fontos látni azt is, hogy a Loire hidak nem mindegyikének van antikvitásba nyúló előzménye. Az Orléans felett található Sully hídja például a 10. században született, a birtokos kezdeményezésével, azaz teljes mértékben az uradalmi-seniorialis rendszer szülte.²² Ugyanígy seniorialis keretek között született a jargeau-i híd²³ és Orléans-tól lefele, mintegy 30 kilométerre, a 12.

¹⁶ MANTELLIER, II. No. 295, pp. 420–423.

¹⁷ Candes és Ponts de Cé között MANTELLIER II. No. 298, pp. 426–430; Amboise-Candes között MANTELLIER, II. No. 302, p. 434; Beaugency és Amboise között *uo*.

¹⁸ MANTELLIER, II. No. 308, pp. 443; 445.

¹⁹ MANTELLIER, II. No. 308, p. 443.

²⁰ MANTELLIER, II. No. 308, p. 444.

²¹ MANTELLIER, II. No. 300, pp. 431–432. Nagyon hasonló eset a Loire-on kicsit feljebb a charité-i híd mellett: MANTELLIER, II. No. 304, pp. 440–441.

²² MESQUI, J.: „Sully-sur-Loire, pont sur la Loire”. *Revue archéologique du Loiret* 12 (1986), 67–83.

²³ MESQUI, Uo. 74.

század első felében az orléans-ihoz hasonló méretekkal és struktúrával rendelkező beaugencyi híd²⁴

Jelentősebb városok esetében pedig a hidakat érintően számos fehér folt marad. Bizonytalanságaink egyike a híd ura vagy urai²⁵ és a város közötti viszonyt illeti. A késő középkorra, mikor forrásaink elérik azt a kritikus szintet, hogy a hidak és a part-menti részek fejlődését is nyomon tudjuk követni, a szemünk elől eltűnik az egyik legfontosabb szereplő, a híd vagy hírendszer ura, más néven az ún. *seigneurie des ponts* valódi birtokosa. Az olyan jelentősebb városok, mint Angers, Tours vagy Orléans lakosai a 15. századra komoly befolyást és szerepet kaptak a hidak működtetésében. Tours esetében például a forrásokból csak nagy nehezen bukkan elő a valódi birtokos, Alençon hercege, aki gyakorlatban maga is a vazallusaival, sőt egyéb, 12. századig visszavezethető privilégiumok birtokosaival, így például a Szent Márton apátsággal osztozott a hídon.²⁶ A százéves háború közvetett és közvetlen csapásainak egyik legfontosabb következménye a városi lakosság bevonása az erődítések és az infrastruktúra finanszírozásába és fenntartásába. Ennek következményeként a városi polgárság szinte mindenütt részleges adószedési engedélyeket kapott, általában magától az uralkodótól. A király ezekben az esetekben kizárólagos uralkodói jogkörére hivatkozva nyúlt bele az uradalmi viszonyokba. A város és tisztségviselőik cserébe vállalták a híd fenntartását annak összes gyakorlati gondjával. A helyi birtokos ezekben a költségekben és a szervezésben már nem kívánt részt venni, számára a híd egyes haszonvételeinek a birtoklása, így például a halászati jog, malom állítása, vagy házak és egyéb ingatlanok bérbeadása elegendőnek bizonyult. A fenntartási költségek átvállalásával viszont a város és az uralkodó gyakorlatilag átvette az ellenőrzést a híd felett. Ez a folyamat tökéletesen nyomon követhető Tours és hídjá esetében.²⁷ Orléans esetében a híd, mint uradalmi birtok a Szent Antal ispotályhoz tartozott, fenntartásának anyagi terhei viszont külön erre a célra elkülönített adomány- és pénzügyi alaptól függtek.

Az orléans-i hidat közelebbről vizsgálva ismertté vált, hogy helye az antikvitás óta stabilnak tekinthető. A híd elhelyezkedése ugyanakkor alapvetően befolyásolta a város topográfiai fejlődésének irányát. Mindez azt jelenti, hogy egy szélső, nyugati pozícióból részint a középkori erődítések következtében középre került és a várost déli oldalról két nagyjából egyenlő részre osztotta. Maga a híd, illetve a hozzá kapcsolódó hajósforgalom és kereskedelem révén a 13. században új városrészek születtek.²⁸

²⁴ MESQUI, J.: „Les grandes heures du pont de Beaugency”. *Revue générale des routes et des aérodromes* 589 (1982) 1–5. a vonatkozó rész: 2.

²⁵ LE MENÉ, *i.m.* 180–181.

²⁶ BOISSEUIL, D.: *Le pont sur la Loire à la fin du Moyen-Age*, RACF 4e Supplément. Tours 1992.

²⁷ BOISSEUIL, Uo.

²⁸ Így például az ún. Avignon negyed. DION, R.: „Orléans et l’ancienne navigation de la Loire”. *Annales de Géographie* 266 (1938), 128–154. a vonatkozó rész 129–130.

A középkori híd a 12. század elején, Alexandre Collin szerint, a Párizsból Orléansba vezető út felszabadulásakor újult meg és épült át kőhíddá.²⁹ Javarészt a király pénzéből épült, ahogy a királyi támogatás végig meghatározó maradt. VI. Károly 1388-ban szintén jelentős összeggel járult hozzá az ispotály és a híd újjáépítéséhez, mely egyfajta támogatási rivalizálást indított volna el, amiben a püspök mellett a Szent Ányos a Szent Euverte és a Szent Péter apátságok és további intézmények is részt vettek.³⁰ A híd fenntartása mindenestre alamizsnákon, végrendeleti- és egyéb adományokon keresztül egy jelentős alappá fejlődött, a 14. század végétől már jól követhetően szorosan kapcsolódott a Szent Antal ispotályhoz, és a pénz kezelésére képzett vagyonkormányzót neveztek ki. Tegyük hozzá, hogy a karitatív adományok és a híd működtetésének ilyen jellegű összekapcsolása egyáltalán nem volt ismeretlen Franciaországban.³¹

Az orléans-i híd ugyanakkor része volt a város erődítményrendszerének. A 12. század elejétől a 14. század második feléig egy nagyobb szekciókra bontott, szigetre támaszkodó 21 íves hídrendszert kell elképzelnünk, amely a bekövetkező pusztítások és átépítések után némileg egyszerűsödött, leginkább a hajós forgalom szempontjai miatt.³² A 14. századi városerődítést alapvetően a háborús fenyegetés motiválta, és döntő része az 1380-as és az 1410-es évek között valósult meg. Ezáltal a város a már romos gallo-római örökség után egy második, használható városfalat épített, melynek finanszírozásában Tourshoz hasonlóan nagy szerepet kapott maga a város, és a király által engedélyezett különadók.³³ A városi összefogás egy új struktúrát eredményezett a százéves háború második felére. A híd ebben a védelmi rendszerben a kiegészítő tornyokkal és erődítményekkel – egyes vélemények szerint – inkább akadár-

---

²⁹ COLLIN, A: *Le pont des Tourelles à Orléans*. (Mémoires de la Société Archéologique et Historique de l'Orléanais) Orléans 1895, 339.

³⁰ COLLIN, *i.m.* 454–460.

³¹ COLLIN, *i.m.* 461–470. A hidak működtetését fedező *opera pontis*-okhoz, illetve hidak és ispotályok összefonódásához, különös tekintettel Dél-Franciaországban ld. MESQUI, J.: „Les »œuvres du pont« au Moyen Age”. in *Les Routes du Sud de la France de l'antiquité à l'époque contemporaine. Colloque du 110e congrès national des sociétés savantes*. Paris 1985, 231–243. a vonatkozó rész 233–236.

³² COLLIN, *i.m.* 414.

³³ CHEVALIER, B.: *La ville de Tours et la société Tourangelle 1356–1520*. Tom. I. Lille 1972, 63–64: Tours-hoz hasonlóan Orléans-nak sem volt jelentős városi önállósága a középkor végéig. Orléans a királyi *bailli* felügyelete alatt, a 12. század végétől egy rövid szakaszt leszámítva minimális autonómiával rendelkezett. Az úgynevezett apanázkorszakban (14. század közepétől) ez az autonómia valamivel kiterjedtebb lett, így VI. Károly rendelete 12 főre emelte a városi tisztviselők, (*procureur*) számát, és jól érzékelhető finánciális autonómiát is biztosított nekik, létrehozva a *receveur des deniers* tisztségét is. COLLIN, *i.m.* 454–457.

lyok sorát, mint a közlekedés szabadságát jelentette.³⁴ A híd a beépítetlen déli partra vezetve valójában egy erődbe futott, mely a város szempontjából kétoldalú ellenőrzést biztosított. A folyamatos erődítésekkel Orléans hídjá egy valódi elnyújtott védelmi vonallá vált, Nantes-hoz és az anjou-i Les Ponts de Cé-hez hasonlóan³⁵, ám azoknál is hatékonyabb védelemmel ellátva.

A híd ugyanakkor nem pusztán a védelemről szólt, azon a kor szokása szerint házak sora állt, melyeket a 15. század elején részben az ispotály adott ki, mások pedig a város tulajdonában voltak, közöttük több üzlet és műhely. Tíz méteres szélessége, mely a legnagyobbak számított a Loire-vidéken, békeidőben élénk életet tett lehetővé. Az ispotály számlakönyveiből ismert, hogy pékek és halárosok polcai szintén a hídon voltak találhatóak.³⁶ Érthető tehát, hogy a késő középkori város lakói szemében a híd otthonuk legszebb ékszere volt.³⁷ Véleményünk szerint hasonló kötődés jelét láthatjuk, amikor a hajósok szövetsége 1403-ban aktív részt vállalt a hídon egy új kőkereszt emelésében. Ennek a vállalkozásnak számos apró anyagi és alkotói részletét ismerjük. A munka 110 fontba került és legalább öt orléans-i és párizsi kézműves (kőműves, kőfaragó, festő, lakatos, fuvaros) közreműködését igényelte. Ez az úgynevezett *Belle-Croix* egy fontos dísz és igazodási pontja lett a hídnak, illetve a Loire-on közlekedő hajósoknak.³⁸ A kereszt valóban impozáns méretű volt és festett díszekkel, vasalásokkal (közel 300 kg súlyú vas és ólom felhasználásával), illetve Miasszonyunk, Keresztelő Szent János és Szent Jakab faragott ábrázolásaival lett díszítve.³⁹ Ez utóbbi volt amúgy a védőszentje a Loire-on lejjebb lévő beaugencyi és tours-i hidaknak.

Nem szükséges külön kiemelni, hogy a hidak a lakosság és a hatóságok minden igyekezete ellenére törekény konstrukciónak számítottak a korszakban és a hadi események mellett, természeti anomáliák is gyakorta veszélyeztették őket, így számolnunk kell azzal is, hogy hosszabb időre, akár évekig használhatatlanná váltak. Egy 1363-as ár Sully hídját oly mértékben tette tönkre, hogy az a következő évben is romokban állt, majd teljesen újjá kellett építeni.⁴⁰ Ismert az is, hogy Tours hídjá

³⁴ MICHAUD-FRÉJAVILLE, F.: „La forteresse d’Orléans (XIVe–XVe siècles)”. in *Le paysage urbain au Moyen Age. Actes des congrès des historiens médiévistes de l’enseignement supérieur public, 11e congrès Lyon*. Lyon 1980, 61–77. a vonatkozó rész: 69–70.

³⁵ MESQUI, J.: „À propos de la fortification du pont Pons castris et castrum pontis”. *Château Gaillard* 9 (1983), 219–232. a vonatkozó rész: 221–225. Ld. még: GÁLFFY, L.: „Egy átkelőhely a Loire-on a 13. században. Les Ponts de Cé”. in: *Tanulmányok a középkorról*. Szerk. WEISZ B.–BALOGH L.–SZARKA J., Szeged 2001, 55–66.

³⁶ COLLIN, *i.m.* 430–431; 475/3. jegyzet; 477–478; 481.

³⁷ COLLIN, *i.m.* 484. Ld. még *pont...* „qui est un des plus beaux joyaux de ladite ville” MANTELLIER, III. No. 606, p. 149.

³⁸ COLLIN, *i.m.* 473–475.

³⁹ MANTELLIER, II. No. 286, pp. 414–415.

⁴⁰ MESQUI, Sully-sur-Loire, 67–68.

a 14. század végétől 1460-ig tartó alig hetven év alatt 15 alkalommal szenvedett el súlyosabb törést vagy természeti pusztítást.⁴¹ Az 1428–29-es angol ostrom, majd egy 1434-ben levonuló jeges ár teljesen tönkretette az orléans-i hidat, aminek helyreállításához a következő években igyekeztek komoly erőket mozgósítani. Ahogy azt már fentebb említettük, a Loire-on működő hajós-kereskedők szövetsége az 1430-as évekre jelentős tapasztalatot szerzett a folyami kereskedelmet terhelő különadók begyűjtésében. Nem látszik véletlennek, hogy fontos szerepet kaptak az orléans-i híd újjáépítésének megszervezésében, itt is leginkább az ezt célzó finansziális háttér biztosításában. Az adó, illetve a külön adományok számos egyéni felajánlással társultak.⁴² A híd újjáépítése viszont –nem rendkívüli módon– évekre elhúzódott, és 1438 decemberéből is ismerünk olyan királyi rendeletet, mely az adó szedését tovább engedélyezte, kiemelve az újjáépítés jelentőségét, hangsúlyozva továbbá, hogy a Loire-on a királyság legfontosabb átkelőjéről van szó. Úgy tűnik a *peagium* csak az 1440-es évek közepén lett kivezetve.⁴³

Természetes, hogy a hajósok a híd körzetében más vonatkozásban is jól megfigyelhetők. Orléans-ban két helyütt volt állandó misealapítványuk a 15. században. Elsőként a domonkosok templomában hétfőnként énekes mise, másrészt csütörtökönként celebrált csendes mise a híd szomszédságához tartozó Szent Jakab kápolnában.⁴⁴

A város Jeanne d’Arc általi felmentését követően, úgy tűnik, a híd szerepe és jelentősége más vonatkozásban is átértékelődött. A híd és közvetlen környezete, maga a kikötő nagyobb szabad térrel rendelkezett, elsősorban a hajók forgalma és kirakodása végett. A kikötő és a hídfő zónája, hamar keresett terévé vált a városnak. A város felmentésének emléket állító úgynevezett Orléans-i misztériumjátékot például itt mutatták be először 1435. május 8-án „*ou bolart du pont*”⁴⁵, majd 1439-ben május 8-án⁴⁶ is ugyanitt (*pont des Tourelles*) – de nem biztos, hogy ugyanazzal a szövegvariánssal – Gilles de Rais, az akkor még nagy tekintélyű és a város felmentésében egykor részt vállaló hadvezér jelenlétében. Más, mai vélemény szerint a hírhedt kapitány, a kékszakáll, maga volt a misztériumjáték egyik finanszírozója.⁴⁷ A híd

⁴¹ BOISSEUIL, *i.m.* 28.

⁴² MANTELLIER, II. No. 288, pp. 416–417. MANTELLIER III. No. 606–607, pp. 145–155.

⁴³ MANTELLIER, III. No. 518, pp. 77–83.; No. 607, p. 155.

⁴⁴ MANTELLIER, II. No. 269, p. 311; No. 27, p. 317.

⁴⁵ VALET DE VIRVILLE, A.: „Examen critique du mystère du siège d’Orléans”. *Bibliothèque de l’École des chartes (BEC)* 25 (1864), 1–17. a vonatkozó rész: 11–14.

⁴⁶ Május 8 nagyon gyorsan kettős ünneppé vált a francia királyság emlékeztetésében. Orléans felszabadítását idézi ugyanis szent Mihály ünnepén. BEAUNE, C.: *Jeanne d’Arc, vérité et légende*. Paris (2008) 2012, 114.

⁴⁷ BEAUNE, C.: *Naissance de la nation France*. Paris 1985, 240.

mindenesetre a felmentés szimbólumává vált. A misztériumjáték szerint a hídról esett a folyóba és városfalak közelében fulladt a Loire-ba Orléans angol ostromlója William Glasdale (Glacidis), ezzel azt a jövendölést igazolva, hogy vér nélkül fog meghalni.⁴⁸ Rendkívüli eseményként tekint a történetekre a beauvais-i krónikás nemes Perceval de Cagny is, aki szerint 1429-ben az orléans-i híd nagyon leromlott állapotban volt és csodás eseményként mutatja be, hogy Jeanne d'Arc és katonái az előkészületek után három órán belül át tudtak kelni azon a hídon, amire egy hét is kevés lett volna.⁴⁹

Végezetül említsük meg, hogy a Loire-vidéken egyre huzamosabb ideig tartózkodó király mind többször jelent meg a folyón, ahogy az uralkodóhoz igyekvő tisztviselők, városatyák, főurak, hercegek is egyre többet vették igénybe a Loire hajósainak szolgálatát.⁵⁰ Ha hozzátesszük az orléans-i és az anjoui hercegi udvarok szakaszos, de szintén élénkülő jelenlétét, akkor sejthető, hogy a reprezentációból Orléans és maga a Loire is mindinkább részesült. A hercegi látogatások közül külön kiemelkedik Orléans-i Károly 1440-es angliai fogságból való visszatérése, valamint később fiának és özvegyének (Marie de Clève) 1469 májusában tett látogatása. Ez utóbbiról a hajósok levéltárának köszönhetően bőséges információk van.⁵¹ Az ekkor még csupán hét éves herceg (később XII. Lajos francia király 1498–1515) édesanyja kíséretében Orléans érintésével tért vissza a blois-i kastélyba egy pusztító járvány miatt önként vállalt száműzetésből. A kis herceg és kíséretének fogadását Orléans város a hajósokkal közösen szervezte és finanszírozta. A főúri kíséret fogadása gyakorlatilag a folyón zajlott, leginkább a hídhoz és a kikötőhöz igazodva. A fogadás részleteiről, ha nem is érintik témánkat, annyit érdemes elárulnunk, hogy a hajósok, úgy tűnik, mindent megtettek a látogatás sikeréért. A május 26-án egy szombati nap reggel a folyón a város alá érkező herceget a szórakoztató *quintaine*⁵² játékkal fogad-

⁴⁸ Glasdale korábban Chartres-ba utazott volna, hogy János mester asztrológustól érdeklődjön jövője felől, aki ezt a vér nélküli halált jósolta neki. VALET DE VIRVILLE, *i.m.* 3, 7–8. A történetet Perceval de Cagny is feljegyezte, ld. alább.

⁴⁹ „*Les pons qui estoient tant depechiez que ce estoit merveille et sembloit impossible que en VIII jours on eust trouvé maniere de y passer nules gens, en mains de III heures apres, la chose fut mise en tel apareil que la Pucelle et ceulx qui y voudrent passer vindrent parsus les pons gesir en la ville.*” *Chroniques de Perceval de Cagny* Éd. MORANVILLÉ, H. Paris 1902, 146–147. Cagny is elmeséli az angol kapitány Glacidis (William Glasdall) halálát, aki a híd és a rajta álló torony védelmével volt megbízva, és aki a torlódás miatt, szakadt bele a híddal együtt a Loire-ba. (uo. 146)

⁵⁰ Orléansból induló városvezetők vagy az általuk küldött ajándékok a Loire-on ld. MANTELLIER, II. No. 403–414, pp. 537–542.

⁵¹ MANTELLIER, II. No. 415, pp. 543–549.

⁵² Quintaine néven egy sajátos lándzsatoró játékot értünk, a Loire vidéken és Bretagne-ban különösen sok formája ismert a késő középkortól. Gyakorta kötődik molnárokhoz, halászokhoz, vízi kereskedőkhöz. Zenekari kísérettel, vízhez kötődő rítusokkal ismert, de más összefüggésben komoly szerepet kapnak benne a hűbéri világ és az ajándékozás gesztusai és

ták. A látványos teátrális háttérrel előadott vízi lándzsatoró játék és a fogadások egy része a híd alatt zajlott, ám úgy tűnik ez már kialakult helyszíne volt a főúri látogatásoknak. 1407-ben az orléans-iak itt fogadták és látták sokan valószínűleg utoljára a Loire-on lefele hajózó hercegeket.⁵³ Feltűnő, hogy a szöveg itt is jobban ragaszkodik az „*au dessoubz du pont*” megjelöléshez, mint például a kikötő említéséhez, jól lehet a kettő bizonyos fókig összetartozott. Mindegyik látogatás kapcsán fontos volt a hajósok által biztosított közlekedés. 1469-ben a herceg elé mennek hajóikkal, úgy kísérik be és a fogadást is ők bonyolítják le. A Szent Ányos és a Szent Kereszt egyházak gyermekkórusai és zenészei szintén az ő fedett hajóikon vonultak fel a herceg fogadására. Később két-két hajósuk vezette át a hercegi hajókat a város alatti, malmokkal szegélyezett veszélyes szakaszon.⁵⁴

A fentieket összegezve úgy látjuk, hogy a Loire-vidék hajós-kereskedői épp egy válságos és háborús időszakban erősödtek meg és váltak a királyi hatalom számára is elfogadható és igazán hasznos közvetítővé. Szerepük megerősödésével párhuzamosan új feladatokat és lehetőségeket kaptak a folyamvidék városai is. Számukra az erődítések mellett a hidak karbantartása és biztosítása jelentette az egyik legnagyobb kihívást. A hajósok a kezdeti bizalmatlanságuk és óvatosságuk ellenére a 15. század elejétől úgy tűnik több szálon is igyekeztek élni azokkal a lehetőségekkel, amiket az orléans-i híd szerepváltásai adtak. Az átkelő díszítése, újjáépítése, ünnepi szimbó-lummá és fogadási helyszínné válása a hajós-kereskedők közreműködésével történt. Forrásainkat olvasva azt mondhatjuk, hogy a Loire-vidéken egyedül Orléans-ban tapasztalható ilyen látványos jelenlétük a híd egyre élénkebb életében. Egy nagyobb körtánc része(se)i lettek.

---

mozdulatai éppúgy, mint a nők, akár örömlányok, vagy felség pajzán szerepbe helyezése. Lucien Clare ebben az összefüggésében mutatott rá az uradalmi hagyományok, az alávetés, és adóztatás nagyon speciális formájára. Ugyanakkor az általunk fent említett hercegi látogatáskor némileg eltérő, elegánsabb, de ugyanúgy szórakoztató szerepe fogható meg. CLARE, L.: „Une redevance ludique: La quintaine „gothique” de devoir des nouveaux mariés et des artisans”. in *Jeux de la Renaissance. Actes du XXXIIIe colloque international des études humanistes. Tours Juillet 1980*. Éd. ARIES, PH.–MARGOLAIN, J-C. Paris 1982, 383–404, különösen: 386–387.

⁵³ MANTELLIER, II. No. 402, pp. 536–537. Nem sokkal később, november végén I. Lajos Orléans-i herceget Párizsban meggyilkolták.

⁵⁴ MANTELLIER, II. No. 415, p. 544.

László Gálffy

The Boatmen on the River Loire and the Bridge of Orléans
at the End of the Hundred Years' War

The paper aims to present how the association of the boatmen on the river Loire influenced local politics and the royal government in the Loire region from the end of the 14th century. The organisation was powerful enough to introduce a huge number of measures affecting free navigation and trade on the river, and it seems that the royal government was confident to entrust the control of the river trade to them. However, the Loire's boatmen had many competences – they had special relations to the bridges of the valley, which made terrestrial traffic possible but were extremely dangerous to their boats and even represented a completely different system of control. In this sense, it is especially interesting to see these boatmen join the reconstruction works of the bridge of Orléans, and participate in a certain way in the life of the bridge on feasts and urban events. They were probably convinced of the growing importance of the bridge of Orléans in the life of the citizens, and they tried to emphasize their presence in this area in concurrence with other urban powers.

SZÁNTÓ RICHÁRD

A BAJOR GEOGRÁFUS ÉS A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM

Bajor Geográfus néven vált a történetírásban ismerté a *Descriptio civitatum et regionem ad septemtrionalem plagam Danubii* című forrás (továbbiakban: *Descriptio*), amely a 9. századi Közép-Kelet-Európa népeinek, törzseinek felsorolását tartalmazza. A forrás számos nép és törzs kapcsán közöl néhány adatot, és úgy kapcsolódik a korai magyar történethez, hogy tartalmazza az *Ungare* nevet, de sajnos csak ennyit. A magyarokra utaló népnév egyetlen előfordulása csekély adatnak tekinthető, de a forrás jellegéből adódóan a benne rejlő információk megfelelő metodika segítségével felszínre hozhatók. Az alábbiakban a *Descriptio* elemzése következik, a vizsgálat elsősorban a kelet-európai régió déli részére, a steppe térségére irányul.

A *Descriptio* latinul és magyar fordításban is megjelent a kézirat leírásával, forrástanulmánnyal és a kapcsolódó szakirodalom ismertetésével újabban Veszprémy László kiadásában.¹ A *Descriptio* kéziratát őrző Bayerische Staatsbibliothek honlapján tette közzé a kézirat képét, amely ezen a módon is tanulmányozhatóvá vált.²

A forrás keletkezésének idejéről és a benne olvasható információk koráról eltérőek a vélemények, a kutatók többsége a 9. század közepső harmadára dátumozza. A *Descriptio* keletkezésének egyik lehetséges oka a Frank Birodalom 843. évi felosztása. Mivel a *Descriptio* tartalmilag két elkülöníthető részből áll, ez lehetőséget adott arra a felvetésre, hogy a két részben olvasható információk különböző időpontokból származhatnak. A forrás leírásának ideje nagy valószínűséggel a 850–860-as évekre tehető, a lejegyzés felső határa minden bizonnyal 862.³ Am ettől eltérő keletkezési dátum is felmerült, például a 844–870 közötti évek.⁴ Újabban pedig Krzysztof Tomasz Witczak vetette fel, hogy a forrás bizonyos információi 839-ből származnak, és az *Annales Bertiniani* által feljegyzett követjárás alkalmával a bizánci és rusz

¹ VESZPRÉMY L.: „Nyugati források a 9. századi Pannoniáról”. in *A honfoglaláskor írott forrásai* (A honfoglalásról sok szemmel 2.) Szerk. KOVÁCS L.–VESZPRÉMY L. Budapest 1996, 153–162.

² URL: http://daten.digital-e-sammlungen.de/bsb00018763/image_321 (2017. 04. 27.)

³ VESZPRÉMY, *i. m.* 155–156.

⁴ POLGÁR SZ.: „A »Bajor Geográfus« néhány Kelet-Európára vonatkozó ország és népnévéről”. *Studia Archeologica* 9 (2003), 243–258, a vonatkozó rész 243.

követek informálták a frank udvart a kelet-európai politikai viszonyokról.⁵ A forrás keletkezési idejéről az egyes véleményekben eltérő évszámok jelennek meg, de ezek döntő többsége a 9. század közepő harmadát jelöli ki.

A *Descriptio* 58 nép vagy törzs nevét sorolta fel, amelyek közül 13 közvetlenül a Frank Királyság keleti határai mentén sorakozott az összeírás sorrendje szerint északról dél felé, a Balti-tengertől a Duna alsó szakaszáig, hozzávetőlegesen a Száva és Morava folyók torkolatvidékéig. Ezek a népek, törzsek és területeik viszonylag jól azonosíthatók. A leírás következő szakasza 45 nevet tartalmaz, amelyek az előbbi népek hatalmi területétől keletre helyezkedtek el, és közülük csak kevés nép és területének azonosítása kétségtelen, a többi kérdéses. A kutatás eddigi irányát döntően német és szláv népek történései és nyelvészei határozták meg, ők fordítottak jelentősebb figyelmet a *Descriptio*ra, ami teljesen érthető, hiszen a keleti frank határok mentén és Kelet-Európában élő többnyire szláv népek szerepelnek a forrásban. A *Descriptio* eddigi kutatásában több irány is kirajzolódott: (1.) a forrásban olvasható nép és törzsnevek azonosítása, (2.) területeik meghatározása, (3.) a forrás foglmainak tisztázása, (4.) a forrásban olvasható népnevek sorrendjét meghatározó rendszer felismerése. A forrás német vonatkozásait utóbb Gerhard Billig is összegezte egy tanulmányban. A hazai történészek közül újabban Polgár Szabolcs adott részletes szakirodalmi összefoglalást. A közelmúltban pedig Krzysztof Tomasz Witczak tett kísérletet a *Descriptio* több népnevének nyelvészeti, és történeti értelmezésére, azonosítására.⁶

A *Descriptio* politikai földrajzi jellegű mű, adatait Joachim Herrman vitte térképre. Herrman, a forrásban olvasható közép- és kelet-európai népnevek sorrendjét meghatározó rendszert keresve, arra a felismerésre jutott, hogy az egyes népnevek a kelet-európai kereskedelmi útvonalak állomásait követik, illetve a kereskedelmi utak mentén elhelyezkedő törzsek és népek nevei kerültek a forrásba egymás utáni sorrendben. Tehát a *Descriptio*ban olvasható népnevek sorrendje a kereskedelmi utak állomásait jelöli.⁷ Polgár több ponton is módosította és pontosította Herrman térképét. Ezen kívül Polgár kutatásának lényeges új eredménye, hogy a *Descriptio* alapján meghatározta az *Vngare* nevű népesség területét, amelyet térképén a Dnyeper völgyébe és attól nyugatra helyezett el. Így egy független forrás révén tudta beazonosítani a 9. század második felében a magyar népesség területét, amelyet az eddigi

⁵ WITCZAK, K. T.: „Poselstwo ruskie w państwie niemieckim w roku 839: Kulisy śledztwa w świetle danych Geografa Bawarskiego”. *Slavia Orientalis* 62/10 (2013), 25–43, a vonatkozó rész 26–27.

⁶ VESZPRÉMY, i. m. 153–162; POLGÁR, i. m. 243–258; WITCZAK, i. m. 25–43; BILLIG, G.: „Zur Rekonstruktion der ältesten slawischen Burgbezirke im obersächsisch-meißnischen Raum auf der Grundlage des Bayerischen Geographen”. *Neues Archiv für sächsische Geschichte* 66 (1995), 27–67.

⁷ HERRMAN, J.: „Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. K voprosu ob istoričeskih i etnografičeski osnovah »Bavarskogo Geografa«”. in *Drevnosti slavân i Rusi*. Otv. red. TIMOŠUK, B. A. Moskva 1988, 162–169.

kutatás Etelköz néven említett, és más források alapján szintén a Dnyepertől nyugatra lokalizált.⁸

Felmerül a kérdés, hogy a *Descriptio* tartalmaz-e további érdemi adatokat a korai magyar történelemre vonatkozóan. Megfelelő kutatási módszerek alkalmazásával remélhető pozitív válasz. Tekintettel a *Descriptio* politikai földrajzi tartalmára, azonosíthatatlan népnevei dacára is érdemes a benne rejlő földrajzi tényeket megvizsgálni, és adatait térképen ábrázolni. A forrás írója igyekezett a frank határoktól keletre lakó népek hatalmi viszonyairól is adatokat gyűjteni. Erről tanúskodik az, hogy az egyes népek kapcsán gyakran szerepel hatalmi központjaik (*civitas*) száma. Sajnos bizonytalan, hogy ez várakat vagy nemzeti központokat jelöl, de összehasonlításuk mindenképpen érdekes eredményre vezet. A mű írója mai fogalmaink szerint leginkább a geopolitikai viszonyok feltérképezésére törekedett, a műben nem mutatkozik gazdasági, kereskedelmi érdeklődés. Természetesen nem vitatható az utakat járó kereskedők, követek és térítőpapok információinak jelentősége a mű adatainak keletkezésében, hiszen a hatalmi központokat is gyakran kötötték össze kereskedelmi utak. Ám a *Descriptio* aligha tekinthető útleírásnak, legfeljebb bizonyos elemei tükröznek útvonalakat. Erre való tekintettel a mű elemzése során alkalmazott módszerek között említendő a (1.) történeti földrajzi és az (2.) összehasonlító módszer, vagyis a *Descriptio* adatainak más korabeli forrásokkal való összevetése.

Első lépésként (1.) a *Descriptio* földrajzi szempontú vizsgálatával célszerű foglalkozni, másodikként (2.) következik a forrás összehasonlítása más forrásokkal, a harmadik (3.) lépés a Dnyepertől nyugatra található népek helyzetének és adatainak összehasonlítása. Végezetül az eredmények összegzése zárja a sort.

I. A *Descriptio* földrajzi elemzése

A forrás 58 népvét tartalmaz, amelyek közül kettőt (*Forsderen* és *Liudi*) számos kutató egy népnévként értelmez, ezért a szakirodalomban előfordul az 57-es adat is. A felsorolt nevek egy részéről megállapítható, hogy törzsnevek, más részéről, hogy népvévek, viszont a harmadik csoport tagjairól nem lehet biztosan eldönteni, hogy melyik kategóriába tartoznak. A *Descriptio* térképi ábrázolásában élenjáró Herrman megszámozta a forrásban olvasható nép-, illetve törzsneveket, melyek közül a *Forsderen* és *Liudi* egy csoportba foglalva a 42. számot kapta. Ennek következtében az utolsó törzsnév az 57. számú *Golensizi* lett. Polgár ezt a jelölést követte saját térképeinek elkészítése során. A *Forsderen* és *Liudi* neveket Łowmiański és Witczak különválasztotta, így az ő felsorolásukban 58 számozott név szerepelt.⁹

⁸ POLGÁR, i. m. 257–258.

⁹ HERRMAN, i. m. 162–163; POLGÁR, i. m. 256–258; ŁOWMIAŃSKI, H.: „O pochodzeniu Geografa Bawarskiego”. *Roczniki Historyczne* 20 (1950), 9–57; WITCZAK, i. m. 30–32.

A téma követhetősége érdekében a *Descriptio* neveinek listája Veszprémy László forráskiadása alapján, Herrman számozásával látható:¹⁰

A frank keleti határok mentén elhelyezkedő törzsek:	
1.	<i>Nortabtrezi</i>
2.	<i>Vuilci</i>
3.	<i>Linaa</i>
4–6.	<i>Bethenicinek, Smeldingonnak és Morizaninak</i> nevezettek
7.	<i>Hehfeldi</i>
8.	<i>Surbi</i>
9.	<i>Talaminzi</i>
10.	<i>Betheimare</i>
11.	<i>Marharii</i>
12.	<i>Vulgarii</i>
13.	<i>Merehani</i>

A felsorolás első része 13 régió, illetve lakói, tulajdonképpen népek, törzsek nevét tartalmazza, amelyek a Dunától északra a frank határok keleti oldalán sorakoznak, a leírás sorrendje szerint a Balti-tengertől a Duna alsó szakaszáig. A Kárpát-medence és a korai magyar történet szempontjából a felsorolás déli szakasza érdekes. A fenti nevek viszonylag jól azonosíthatók, az abotritoktól a szorbokig terjedő rész a korai magyar történetben nem játszik szerepet. Ám a 9. dalmancok után a 10. csehek, 11. morvák, 12. bulgárok és a 13. déli Moráviaként ismert terület lakói (*Merehani*) a Kárpát-medence politikatörténetében fontos szerepet kaptak a 9. században.

A felsorolás második része az előbbi területekkel, népekkel határos további népeket és területeiket említi, tehát a frankok keleti szomszédjaitól keletre lakó csoportokat láthatjuk.

14. Osterabtrezi	25. Neriواني	36. Prissani	47. Vuislane
15. Miloxi	26. Attorozi	37. Velunzani	48. Sleenzane
16. Phesnuzi	27. Eptaradici	38. Bruzi	49. Lunsizi
17. Thadesi	28. Vuillerozi	39. Vuizunbeire	50. Dadosesani
18. Glopeani	29. Zabrozi	40. Caziri	51. Milzane
19. Zuireani	30. Znetalici	41. Ruzzi	52. Besunzane
20. Busani	31. Aturezani	42. Forsderen Liudi	53. Verizane
21. Sittici	32. Chozirozi	43. Fresiti	54. Fraganeo
22. Stadici	33. Lendizi	44. Serauici	55. Lupiglaa
23. Sebbirozi	34. Thafnezi	45. Lucolane	56. Opolini
24. Vnlizi	35. Zeriuani	46. Vngare	57. Golensizi

¹⁰ VESZPRÉMY, *i. m.* 159–161; HERRMAN, *i. m.* 161–162.

Ebben a csoportban számos nehezen azonosítható, esetleg azonosíthatatlan nép- és törzsnév szerepel, de néhány név viszonylag jól felismerhető és lokalizálható. A felsorolás ismét északról indulva az Odera vidékének szláv törzsét a (14.) keleti abotritokat (*Osterabtrezi*) említi elsőként, majd kelet felé fordul.¹¹ Herrman vetette fel, hogy a *Descriptio* ezen szakasza kereskedelmi útvonalakat írt le (ld. I. térkép). Szerinte ennek megfelelően a Magdeburg–Poznan–Kijev útvonal mentén lakó népek neve következett a felsorolásban: (15.) *Miloxi*, (16.) *Phesnuzi*, (17.) *Thadesi*, (18.) *Glopeani*. A Pripjaty vidékén az út ketté ágazott, az egyik ág tovább futott kelet felé Kijev irányába, amely mentén a (19.) *Zuireani* törzset, utána pedig a (25.) *Neriuani* területét jelölte Kijevtől némileg nyugatra a (42.) *Forsderen Liudi* szomszédságában. Herrman rekonstrukciója szerint a Pripjaty vidéken az említett út másik ága délkeletre fordult, és a *Descriptio* a Déli-Bug mellett lakó törzseket sorolta fel: (20.) *Busani* (21.) *Sittici* (22.) *Stadici* (utóbbit Herrman térképén nem jelölte), (23.) *Sebbirozi* (24.) *Vnlizi* (25.) *Neriuani* (ld. I. térkép). A (20.) *Busani* a Bug felső szakasza mentén élő szlávok voltak, térképi elhelyezésük a Déli-Bug felső szakaszánál pontosan kivitelezhető.¹²

Herrman szerint a *Descriptio* következő szakasza földrajzi irányváltást tartalmaz, ugyanis egy új útvonal népeinek felsorolása következik. Az új szakasz a *Descriptio* szövegében nem válik el a korábbi szakasztól, Herrman hipotézise az, hogy ez a rész a Duna–Dnyeszter–Visztula–Balti-tenger kereskedelmi útvonalat tartalmazta, amelynek kezdőpontja az Al-Duna torkolata előtti kanyarulat északi területe az (26.) *Attorozi* néppel, majd a Dnyeszter felé folytatódik a (27.) *Eptaradici*, (28.) *Vuille-rozi*, (29.) *Zabrozi*, (30.) *Znetalici* népekkel, akiket Herrman tanulmányában ide sorolt, de a (26.) *Attorozi* kivételével térképén nem ábrázolt. A *Descriptio* sorrendjében következő a (31.) *Aturezani* a Dnyeszter és a Kárpátok között, utána a (32.) *Chozirozi*, és a (33.) *Lendiz* a Dnyeszter mentén északnyugat felé egymást követi. A lengyánokkal azonosítható (33.) *Lendiz* törzs már bizonyára az erdőzónában helyezkedett el, akiket észak felé további törzsek követtek a Visztula mentén a Balti-tengerig a forrás szövegében. Herrman feltételezése szerint az út a Balti-tenger partján északkelet felé folytatódott a Csúd-tótól keletre fekvő területig. Ott megszakad a felsorolás folytonossága és a *Descriptio* következő népneve a (40.) *Caziri*, akik jól azonosíthatók a kazárokkal (I. térkép).

A *Descriptio* a kazárok után a ruszokat (41. *Ruzzi*) említi, majd azonosíthatatlan népnevek (42. *Forsderen Liudi*, 43. *Fresiti*, 44. *Serauici*, 45. *Lucolane*) következnek, akik után a 46. *Vngare* nép neve olvasható. Herrman feltételezése szerint ez a Sarkel–

¹¹ Ettől eltérő lokalizálást alkalmaz SZÁDECKY-KARDOSS S.: „A IX. század (805–895). A korszak írott története”. in *Szeged Története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk. KRISTÓ GY. Szeged 1983, 208–215, a vonatkozó rész 211.

¹² TAPOLCZAI L.: *Lengyelország történeti és mitikus kezdetei, a tér kialakulása*. Budapest 2010, 119.

Kijev–Bizánc útvonal, amelynek Kijev körüli vidékén jelölte a (42.) *Forsderen Liudi* és (43.) *Fresiti* törzset, utánuk az útvonal délre fordult hozzávetőlegesen a Dnyeper vonalában a (44.) *Serauici* és a (45.) *Lucolane* törzs területe felé, akiket a (46.) *Vngare* nép területe követett a Fekete-tenger partján a Déli-Bug és Dnyeszter torkolata között.¹³ Herrman a Dnyeper Kijev alatti kanyarulatát üresen hagyva a Kazár Birodalomhoz sorolta.

Polgár Szabolcs a *Descriptio* keleti szakaszának térképi ábrázolását két lehetséges változatban is módosította. (I.) Az ő véleménye szerint a *Descriptio* Kelet-Európában két észak–déli kereskedelmi út állomásait tartalmazta. A keleti a (39.) *Vuizunbeire* és (40.) *Caziri* között elhelyezhető Volga völgyi útvonal, a másik pedig a 9. század közepén még északon, a Volhov–Ilimeny-tó–Ladoga-tó környékén elhelyezkedő (41.) *Ruzzi* és a tőle délre fekvő törzsek, népek, illetve kereskedelmi „állomások” (42. *Forsderen Liudi*, 43. *Fresiti*, 44. *Serauici*, 45. *Lucolane*, 46. *Vngare*) által jelölt Dnyeper völgyi útvonal volt.¹⁴ A volgai kereskedelmi útvonal a 9. században már minden bizonnyal működött, a 10. századból pedig számos forrás tudósított róla.¹⁵

Herrman a Sarkel–Kijev–Bizánc útvonal feltételezésekor figyelmen kívül hagyta, hogy a *Descriptio* az (46.) *Vngare* nép után közvetlenül a (47.) *Vuislane* törzset említette, majd a (48.) *Sleenzane* törzs következett és további lengyel csoportok a Kárpátoktól északra. Herrman tanulmánya szerint a (47.) *Vuislane* törzs a Krakó–Bautzen–Erfurt–Prága útvonal keleti kiindulópontja volt, és nem a Kijevtől Krakó felé vezető út egyik állomása.¹⁶ Ettől eltérően Polgár rekonstruált egy (II.) második lehetséges kelet–nyugati, Kazáriától Kijeven át a Dnyeszter felső folyása felé tartó útvonalat is a (40.) *Caziri*, (41.) *Ruzzi*, (42.) *Forsderen Liudi*, (43.) *Fresiti*, (44.) *Serauici*, (45.) *Lucolane*, (46.) *Vngare*, (47.) *Vuislane* vonal mentén.¹⁷ Polgár a (44.) *Serauici* lakóhelyét a kelet-európai erdőöv déli részére helyezte, legvalószínűbb területként a későbbi Volhíniát jelölve meg. Az ő véleménye szerint a *Serauici* név pedig az Uzs egyik mellékvizével a Zserev nevével hozható kapcsolatba, ugyanis több szláv törzs viselte valamelyik folyó nevét.¹⁸

A *Descriptio* népeinek térképi elhelyezése számos esetben bizonytalan, esetleg kétséges, de a jól lokalizálható népek megbízható támpontot jelentenek. Az ismert népek közötti ismeretlenek felrajzolása egy hipotetikus egyenes vonal, vagy valamilyen folyó mentén kétségtelenül bizonytalan, és a térképi rekonstrukciók gyenge pontja.

¹³ HERRMAN, *i. m.* 162–163.

¹⁴ POLGÁR, *i. m.* 247, 249–251, 258.

¹⁵ ZIMONYI I.: „A volgai út jelentősége a volgai bulgárok történetében”. *Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica* 121 (2005), 47–53, a vonatkozó rész 49–52.

¹⁶ HERRMAN, *i. m.* 162–163.

¹⁷ POLGÁR, *i. m.* 243, 257.

¹⁸ POLGÁR, *i. m.* 250.

A *Descriptio*, Herrman és Polgár térképe alapján látható, hogy a kazárok és ruszok, vagyis a Volga és a Dnyeper között nem szerepel egyetlen nép sem.¹⁹ Ez annak tudható be, hogy a Dnyepertől keletre a Kazár Birodalom területén minden nép kazárnak számított.²⁰ Ezzel szemben a Dnyeper vonalától nyugatra az Al-Duna torolatáig a Déli-Bug és a Dnyeszter mindkét partján, feltehetően egészen a Keleti-Kárpátokig számos törzs, illetve nép élt. Ez jelzi, hogy a Kazár Birodalom nyugati peremvidékén a Dnyeper és az Al-Duna közötti terület politikailag kisebb egységekből állt, amelyekre a frank felderítés is felfigyelt.

A forrás és adatai alapján szerkesztett térképek mutatják, hogy a (46.) *Vngare* népesség szomszédságában a Dnyepertől nyugatra és a Kárpátoktól keletre, az erdőzóna déli peremén és ettől délre több törzs lakott: (20.) *Busani*, (21.) *Sittici*, (22.) *Stadici*, (23.) *Sebbirozi*, (24.) *Vnlizi*, (25.) *Neriuani*, (26.) *Attorozi*, (27.) *Eptaradici*, (28.) *Vuillerozi*, (29.) *Zabrozi*, (30.) *Znetalici*, (31.) *Aturezani*, (32.) *Chozirozi*, (33.) *Lendizi*. Az utóbbi bizonyára már az erdőzónában. Szintén az erdőzónában Kijevnél, vagy a várostól északra élhetett a (41.) *Ruzzi*, (42.) *Forsderen Liudi*, és a (43.) *Fresiti*, utánuk az erdőöv déli részén a (44.) *Serauici*, és a (45.) *Lucolane*, majd a steppén az (46.) *Vngare*, és végül ismét az erdőzónában a (47.) *Vuislane* törzs. Az egyes csoportok térképi lokalizálása körültekintést igényel, ugyanis bizonyos, hogy a visztulai szlávok (47. *Vuislane*) a Kárpátoktól északra laktak, ugyanakkor a *Descriptio* sorrendiségét elfogadva határosak voltak a (46.) *Vngare* népességgel, akik az erdőzónától délre a steppén lokalizálhatók. A két népesség szomszédsága esetén adódik a kérdés, hogy a két csoport határvonala a Kárpátokon kívül, attól északra vagy attól délre, tehát a Kárpát-medencében volt-e, esetleg mindkét zónában érintkeztek egymással. Az erdőzónától, vagyis hozzávetőlegesen a (47.) *Vuislane*, (44.) *Serauici*, (41.) *Ruzzi*, vonaltól délre a Kárpátok és Dnyeper közé, a Dnyeszter és a Déli-Bug mellé lokalizált népek térképi elhelyezése eléggé bizonytalan, azonosításuk kérdéses. A (47.) *Vuislane* népesség, vagyis a visztulai szlávok területét Tapolczai László a Visztula felső szakaszánál lokalizálta.²¹

A (33.) *Lendizi*, lengyán (*Lendzianen*) törzset Walter Pohl térképe,²² és Tapolczai László eredményei alapján helyeztem el (II. térkép), északabbra, mint Herrman, aki saját térképén a Dnyeszter felső szakaszához illesztette területüket (I. térkép). Tapolczai László a (33.) *Lendizi/lędzian* népesség lokalizálásának kutatását tekintette át, és megállapította, hogy Henryk Łowmiański és Gerard Labuda véleménye vált meghatározóvá, akik szerint a *Lendizi/lędzian* népesség a viszlánoktól keletre lakott. Ezzel

¹⁹ HERRMAN, *i. m.* 162–163; POLGÁR, *i. m.* 256–258.

²⁰ POLGÁR, *i. m.* 251.

²¹ TAPOLCZAI, *i. m.* 100–115.

²² POHL, W.: „Ein Jahrtausend der Wanderungen, 500–1500”. in *Kontinuitäten und Brüche: Lebensformen – Alteingesessene – Zuwanderer von 500 bis 1500*. Ed. KASER, K. Klagenfurt 2010, 113–164, a vonatkozó rész 158.

szemben Tapolczai újabb lengyel kutatási eredmények alapján a *Lendizi/lędzian* népesség lakhelyét a Lengyel-alföld középső részére helyezi.²³

A *Descriptio* a Frank Birodalom keleti határai mentén 13 népnevet sorolt fel. A frank keleti határok mentén leírt politikai struktúrához hasonló látható a Dnyeper-től nyugatra is, számos kisebb-nagyobb törzsi csoport sorakozik a Dnyeszterig és az Al-Duna torkolatáig, közöttük az *Vngare* nevű népesség. Talán nem megalapozatlan a feltételezés, hogy a *Descriptio* szerkesztője nem csak a frank keleti határok mentén kialakult határzóna kisebb-nagyobb politikai egységeit írta le, hanem arra is törekedett, hogy a Kazár Birodalom nyugati határvidékén kialakult politikai alakulatokat is feltérképezze. Ezek szerint a Frank Birodalom információt gyűjtött a Kazár Birodalom Dnyepertől nyugatra fekvő határzónájának politikai viszonyairól. Ám az is látható, hogy a *Descriptio* írója nem tett említést a kazároktól keletre és délre eső területekről, ugyancsak nem szerepelnek a forrásban a besenyők, akik a forrás szerint 860 körül még nem jelentek meg a térségben, miközben az *Vngare* népesség a Dnyepertől nyugatra, a Kárpátok előterében lokalizálható.

A fentiekben vázolt földrajzi szempontú áttekintés alapján szembetűnik, hogy Nyugat-Ukrajna egykori területe népes vidék volt. Egy további tény is figyelmet érdemel, a *Descriptio* nem utal bulgár hatalom jelenlétére az Al-Dunától északra, ugyanakkor a frank keleti határok mentén említ bulgár jelenlétet (12. *Vulgarii*) a morvák (11. *Marharii*) és a Morava vidéki (13. *Merehani*) szlávok között a Kárpát-medence belsejében (ld. táblázat, I. térkép). Erről részletesebben a 3. fejezetben esik szó.

II. A *Descriptio* adatai és néhány egykorú forrás

A fentiek alapján látható, hogy a *Descriptio* számos törzset, népet említ, amelyek feltételezhetően a steppe területén laktak a Dnyepertől nyugatra a Kárpátokig a 9. század közepén. Minél többet sikerül azonosítani ezek közül a népek közül, annál pontosabb képet kapunk a terület politikai viszonyairól. A Dnyeper vidékére és a pontusi steppére vonatkozó források között említendőek a mohamedán írók művei, amelyek számos népet és törzset sorolnak fel.²⁴ Ezek közül több nép is szerepelhet a *Descriptio*-ban, de a keleti írók műveiben felsorolt népek azonosítása a *Descriptio* népeveivel önálló tanulmányt igényel, ezért a jelen tanulmány ezzel a kérdéskörrel nem foglalkozik.

A Dnyeper-vidékről származó első 9. századi nyugati információt az *Annales Bertiniani* tartalmazza. Az évkönyv 839. évi feljegyzése szerint Theophilos (829–842) bizánci császár követei megjelentek Ingelheimben a frank uralkodó udvarában, és

²³ TAPOLCZAI, *i.m.* 115–139.

²⁴ KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. I/1. (Magyar Östörténeti Könyvtár 10.) Szerk. ZIMONYI I. Budapest 1997, 202–213; KMOSKÓ M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. I/2. (Magyar Östörténeti Könyvtár 13.) Szerk. ZIMONYI I. Budapest 2000, 240–258.

velük érkeztek Konstantinápolyból a *Rhos* követek. A bizánci uralkodó az ő számukra kért támogatást Jámbor Lajostól, hogy segítse hazatérésüket a Frank Birodalmon keresztül. Erre azért volt szükség, mert a *Rhos* követek, „(...) *minthogy az utak, amelyeken keresztül Konstantinápolyba jöttek, barbár és túlságosan vad s hatalmas népek között vezettek* (...)”, veszélyben voltak. A bizánci császár pedig el akarta kerülni, hogy hazafelé útjukban bajuk essen.²⁵

A hazai történeti irodalomban elfogadott, hogy a *Rhos* nép a ruszokat jelenti, akiknek követei a Dnyeper útvonala mentén jutottak Konstantinápolyba, amelynek vidékét nomád népek foglalták el. A korszak kutatóinak jelentős része feltételezte, hogy a forrásban olvasható vad és hatalmas népek a magyarok lehettek.²⁶ Ezt a véleményt Bollók Ádám és Balogh László kritikusan fogadta, valamint Hölbling Tamás és Türk Attila is kritikus véleményének adott hangot.²⁷

A *Descriptio* és Szent Bertin Évkönyvének összehasonlítása választ adhat arra, hogy kik lehettek az Évkönyvben jelölt *barbarae et nimiae feritatis gentes inmanissimae* „barbár és túlságosan vad s hatalmas népek.”²⁸ Szent Bertin Évkönyvében a vadság (*feritas*) olvasható, és szintén ennek túlhangsúlyozott, felsőfokú kifejezése szerepel a *Descriptio* egyetlen népének neve mellett: *Attorozi (...) populus ferocissimus* „Attorozi nagyon vad/a legvadabb nép.”²⁹ A *ferox* felsőfoka (*ferocissimus*) ebben az esetben ugyanazt fejezi ki, mint Szent Bertin Évkönyvének imént idézett szavai. A *Descriptio* többi népe, még az *Vngare* neve mellett sem található vadságra, barbárságra utaló jelző.

²⁵ „Szent Bertin Évkönyve”. Ford. TÓTH S. L. in *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. KRISTÓ GY. Szeged 1995, 183–184.

²⁶ Legújabban Tóth Sándor László foglalta össze a kérdés szakirodalmát: TÓTH S. L.: *A magyar törzsszövetség politikai életrajza*. Második javított kiadás Szeged 2016, 368–369, 356. jegyzet; KRISTÓ GY.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996, 34–35; POLGÁR SZ.: „Sarkel”. in: *A Kárpát-medence és a steppe*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 14.) Szerk. MÁRTON A. Budapest 2001, 116.

²⁷ BOLLÓK Á.: „»Inter barbaras et nimiae feritatis gentes« Az Annales Bertiniani 839. évi *rhos* követsége és a magyarok”. *Századok* 138 (2004), 349–380; BALOGH L.: „Az Annales Bertiniani 839. évi bejegyzése és a magyarok”. in *Fegyveres nomádok – nomád fegyverek*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 21.) Szerk. BALOGH L.–KELLER L. Szeged 2002, 112–123; HÖLBLING T.: *A honfoglalás forráskritikája I. A külföldi kútfők*. Budapest 2010, 243–244; TÜRK A.: „A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban (Perspektívák és teendők)”. in *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. SUDÁR B.–SZENTPÉTERI J.–PETKES ZS.–LEZSÁK G.–ZSIDAI ZS. BUDAPEST 2014, 19–29, A VONATKOZÓ RÉSZ 24.

²⁸ *Szent Bertin Évkönyve*, 183–184; „Annales Bertiniani”. in *Scriptores rerum germanicarum, Monumenta Germaniae Historica*. Ed. WAITZ, G. Hannover 1883, 1–154, a vonatkozó rész 20.

²⁹ VESZPRÉMY, *i.m.* 159–160.

Az *ungril/ungari* népesség a 860 körüli években keletkező, vagy arra vonatkozó más forrásokban sem kapja meg a 'vad/vadság' jelzőt, sőt még hosszú évtizedekig egészen más jelzőkkel szerepel.

Az *Annales Bertiniani* jól ismert és sokat vitatott részletében, a 862. évi feljegyzésben esik szó a dánok támadásáról Német Lajos (843–876) királysága ellen, akiken kívül másik támadóként jelennek meg az *ungr*i nevűek. Az *ungr*i név mellett az *inexpert*i (ismeretlen) jelző állt, nem pedig a vadságra utaló szó.³⁰ A *Descriptio* a legfőbb bizonyíték arra, hogy az *ungr*i az *Annales Bertiniani* írója számára volt ismeretlen, mások, így a *Descriptio* írója is ismerte az *Vngare* népességet.

Más korabeli forrásokban sem mutatható ki az *ungril/ungari* népességre vonatkozóan a 'vad/kegyetlen' jelző. Olajos Terézia hívta fel a hazai történettudomány figyelmét Német Lajos 860. évi oklevelére, amely a *Uangariorum marcha* kifejezést tartalmazta. A *Uuangarii* népnév ugyanarra az 'onogur' szóra vezethető vissza, mint az *ungr*i, *ungare* népnevek.³¹ Ebben az esetben sem kapcsolódik a *Uuangarii* névhez vadságra utaló jelző, sokkal inkább a *marcha* (határ, határtartomány) kifejezés, amely politikai struktúra létre utaló fogalom.

Az egyházi szláv nyelvű írásbeliség egyik megalapozója, Konstantin életrajza tartalmazza az *ugor* népességre vonatkozó következő utalást. A történeti irodalomban elfogadott, hogy az *ugor* etnonima az *ungril/ungari* népnév egyházi szláv írásokban fennmaradt szláv nyelvű megfelelője. Konstantin életrajza számos valós elemet tartalmaz. Az egyik hiteles adat szerint, Konstantin a kazárokhoz küldött bizánci követség tagjaként a Krím-félszigeten tartózkodott, ahol találkozott egy *ugor* néven nevezett csapattal. A misszió 860 őszén indult, a találkozás az *ugor* (Оугри) csapattal 861 elején történehetett Kherszón város környékén.³² Az *ugor* csapat a forrás szerint farkasként üvöltött, de isteni parancsra lecsendesedett, majd hajlongani kezdett Konstantin előtt, a jelenetet számos szempont szerint vitatták filológusok és történészek.³³ Az egyes vélemények részletkérdésekben eltérnek, de az álláspontok abban megegyeznek, hogy az *ugor* csapat hamar békés lett, Konstantin és kísérete nem szen-

³⁰ *Annales Bertiniani*, 60; *Szent Bertin Évkönyve*, 183–184.

³¹ OLAJOS T.: „Adalékok a (H)ung(a)ri(i) népnév és a késői avar kori etnikum történetéhez”. *Antik Tanulmányok* 16 (1969), 87–90; Második kiadás: Uő.: *Bizánci mozaikok*. Szeged 2012, 123–127. Az *Uuangarii* népnévre ld. OLAJOS, i. m. 125, 127.

³² H. TÓTH I.: *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Második, átdolgozott kiadás. Szeged 1991, 37–39; KRISTÓ GY.: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest 1980, 122; KIRÁLY P.: „A magyarok említése a Konstantín-legendában”. *Magyar Nyelv* 70/1 (1974), 1–11.

³³ „Pannóniai legendák, Konstantin legenda, Cirill elhunyt”. Ford. FERINCZ I. in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 159–160, 162; „Pannóniai legendák”. Ford. F. KOVÁCS P. Bratislava 1978, 33–34; KIRÁLY P.: „A magyarok említése a Konstantín-legendában”. *Magyar Nyelv* 70/2 (1974), 157–173.

vedett bántalmazást. A forrás egyes szövegváltozatai pedig arról árulkodnak, hogy nem kapcsolódott a vadság jelzője az *ugor* népnévhez.³⁴

Az *ugor* népességről szóló következő kútffő, amely a 860-as évek elejéhez köthető források után húsz évvel történt eseményt mesél el, Metód legendája. Ez a forrás elbeszéli, hogy az *ugor* király, aki a Dunai részekre érkezett, látni óhajtotta Metódot. A találkozó pontos helye és időpontja is vitatott, felmerült a 880-as évek első fele, a 881, 882, 883, 884. évek is, a vélemények többsége 884-re dátumozza ezt az eseményt.³⁵ Annak ellenére, hogy tanítványai óvták Metódot, attól féltve, hogy szenvedés nélkül nem fog megszabadulni, Metód mégis elment az *ugor* királyhoz. „Ő azonban uralkodóhoz méltóan tisztelettel, fényesen és örömmel fogadta. És elbeszélgetvén vele úgy, ahogyan két ilyen férfiúnak társalogni illik, megkedvelte, megcsókolván és nagy ajándékokkal elbocsátotta, mondván neki: »Emlékezz meg rólam, tiszteendő atyám, szent imáidban mindenkor!«”³⁶ A forrásrészlet értelmezése kapcsán ugyancsak számos vélemény jelent meg, amelyek közül több, a forrás egyes szavait kétségbe vonta. Például H. Tóth Imre elfogadta, hogy Metód az *ugor* vezetővel tárgyalt, de kétségesnek tartotta, hogy a címe ténylegesen ’király’ (король) volt.³⁷ Más véleményekben elfogadást nyert, hogy Metód tárgyalópartnere király volt, de úgy gondolták, hogy nem az *ugor*, hanem a keleti frank uralkodóval zajlott a találkozó.³⁸ Király Péter megállapította, hogy a szlavisták jelentős része elfogadja a forrás állításait,³⁹ a fennmaradt kéziratok pedig az említett részlet vonatkozásában nem tartalmi, hanem nyelvtani, helyesírási jellegűek, de Király szerint az eredeti szövegben mégsem állhatott a király szó (король).⁴⁰ Metód és az *ugor* fejedelem, vagy hadvezér találkozója kapcsán szintén megállapítható, hogy nem jelenik meg a ’vad/vadság’ jelző az *ugor* fejedelem mellett, sőt éppen ellenkezőleg, kifejezetten békés és baráti a magatartása.

Király Péter további 9. század végi egyházi szláv források (*Kijevi Levelek IV. miséje*, *Kliment Legenda*) vizsgálata során jutott arra a megállapításra, hogy nem tartalmaztak a magyarok vadságára, kegyelenségére vonatkozó bizonyító erejű adatot.⁴¹

³⁴ KIRÁLY, A magyarok említése a Konstantín-legendában, 2–7.

³⁵ KIRÁLY P.: „A magyarok említése a Metód-legendában”. *Magyar Nyelv* 70/3 (1974), 269–285, a vonatkozó rész 270, 279–280, 283, 284; KIRÁLY, A magyarok említése a Konstantín-legendában, 8–9; TÓTH, *A magyar törzsszövetség* 119–120.

³⁶ „Metód-legenda”. Ford. FERINCZ I. in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 161. Ez a forrásrészlet lényegében azonos tartalommal szerepel: F. KOVÁCS, *i. m.* 105.

³⁷ H. TÓTH, *i. m.* 140–142.

³⁸ KIRÁLY, A magyarok említése a Metód-legendában, 269–273, 284–285.

³⁹ KIRÁLY, *i. m.* 279–280.

⁴⁰ KIRÁLY, A magyarok említése a Konstantín-legendában, 3–5; KIRÁLY P.: „A magyarok említése a Metód-legendában”. *Magyar Nyelv* 70/4 (1974), 406–430, a vonatkozó rész 406–416.

⁴¹ KIRÁLY, A magyarok említése a Metód-legendában, 273–277.

A *Salzburgi Évkönyv* (*Annales Iuvavenses*) folytatásának 881. évi feljegyzése szerint a az első ütközet az *Ungarival* Wenia-nál volt, a második a kabarokkal (*Cowari*) Culmite-nél zajlott.⁴² Ez a forrás sem alkalmazza az *ungari* és *cowari* csapatra vonatkozóan a vadság kifejezést.

Az *ungri*, *ungari* névvel kapcsolatban a 'vadság' jelzője harminc évvel a *Descriptio* keletkezése után, tehát a 889-es évtől jelent meg szinte egyszerre több nyugati latin forrásban, majd a következő években széles körben elterjed.

Theotmar salzburgi érsek (874–907) levelet írt IX. János pápához a 900. év tavaszán, megemlítve a magyarok (*ungari*) vadságát (*feritas*), amelyet mérsékelni akartak értéktelen lenruhából álló fizetéssel.⁴³ Regino prümi apát (845 körül–915) krónikájában (*Chronicon*) a magyarok eredete és leírásuk kapcsán említette a 889. évi bejegyzésnél, hogy „(...) a magyarok nagyon vad és minden fenevadnál kegyetlenebb nép (...)” (*gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior*),⁴⁴ itt a *ferocissima* jelző látható, mint a *Descriptio*ban az *Attorozi* nép neve mellett. Ugyancsak Regino írta, hogy a [*gens Hungarum*] „Nem emberek, hanem fenevadak módjára élnek” (*Vivunt non hominum, sed beluarum more.*), a *belua* szóval fejezve ki a 'fenevad' fogalmát. Szintén ennek a forrásnak a következő részletében olvasható, hogy ők [*gens Hungarum*] „(...) az asszonyokat ugyanazon vadságra szoktatják, mint a férfiakat,” (...*quippe eandem ferocitatem feminis quam viris adsignant.*). Ebben a részben is a *feritas* szerepel a 'vadság', a vad természet kifejezésére.⁴⁵

A fentiek alapján megállapítható, hogy az *ungari*, *ungri* népnév mellett még nem szerepel a vadság (*feritas*) jelzője a 860-as évektől a 880-as év legvégéig, erre csak a 890-es évektől kezdődően van példa.

Ezek alapján talán nem teljesen megalapozatlan a feltételezés, hogy az *Annales Bertiniani* 839. évi bejegyzésében olvasható vad nép nem azonosítható az *Vngarel Ugorl Ungri* nevű csoportokkal, hanem sokkal inkább a *Descriptio*ban a *populus ferocissimus* jelzővel ellátott *Attorozi* nép lehetett. Ebből kiindulva célszerű módosí-

⁴² „Annales ex Annalibus Iuvavensibus antiquis excerpti, Continuatio altera Annalium Iuvavensium maximorum”. in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. Tomus XXX. Pars II. Ed. BRESSLAU, H. Lipsiae 1926, 742; „Salzburgi Évkönyv (*Annales Iuvavenses*)”. Ford. TÓTH S. L. in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 209.

⁴³ FEJÉRDY A.: „Theotmar salzburgi érsek levele IX. János pápához”. in *Források a korai magyar történelem ismeretéhez* (Magyar Östörténeti Könyvtár 16.) Szerk. RÓNA-TASA. Budapest 2001, 102 (84. sor), 108; „Theotmár”. Ford. LELE J. in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 185–187; *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* Tomus I. Szerk. RICHARD, M. Bratislava 1971, 34.

⁴⁴ „Regino”. Ford. KORDÉ Z. in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 194–195; „Reginonis Abbatiss Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi”. in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis Germaniae historici recus.* Ed. KURZE, F. Hannover 1890, 131.

⁴⁵ Regino, 198–199; Reginonis Abbatiss, 133.

tani Herrman térképén, és a 26. *Attorizi* nép területét a Dnyeper alsó folyásához helyezni. Ott lakhatott a rusz követekre veszélyt jelentő vad nép (ld.: II. térkép).⁴⁶ Ezen a ponton érdemes kitérni arra a lehetőségre, hogy a *Descriptio*ban olvasható (31.) *Aturezani* és (26.) *Attorozi* nevek valójában ugyanazt a népnévet (*aturez-at-toroz*) tartalmazhatják, csak a forrás írója különböző nyelvű informátoroktól kapta lényegében ugyanazt a nevet eltérő kiejtéssel és végződésekkel, ennek következtében két különböző népként írta le.

Bizonytalan, hogy az *Attorozi/Aturezani* etnonima összefügg-e a Konstantin legendában említett türz (*tyrsi/Търси*) nép nevével.⁴⁷ Annyi azonban megállapítható, hogy Konstantin legendája megkülönböztette az avarok (*Avari/Авари*), türzök (*tyrsi/Търси*) (türk?), kazárok (*Chazari/Козари*)⁴⁸ és ugorok (*Ungri/Oygrī/Ugri*)⁴⁹ népségeit, amint a *Descriptio* is külön népként említette az (26.) *Attorozi* (türk?), (40.) *Casiri* és (46.) *Vngare* népeket.⁵⁰

Az *Annales Bertiniani* többes számban írt a vad és barbár népekről (*gentes*), tehát megalapozott a feltételezés, hogy több népről lehetett szó. Felmerül a kérdés, hogy kik tartozhattak még ebbe a körbe, lényegében a steppei nomád népek csoportjába. Ebben a vonatkozásban figyelmet érdemel Krzysztof Tomasz Witczak felvetése, aki nyelvészeti alapon tett kísérletet a *Descriptio* bizonyos népségeinek meghatározására. A *Descriptio* 23. *Sebbirozi*, 26. *Attorozi*, 28. *Vuillerozi*, 29. *Zabrozi* és 32. *Chozirozi* nevei egységesen tartalmazzák a *-rozi* utótagot, amelyet Witczak török nyelvi elemként értelmezett. A *-rozi* szótag török nyelvi azonosítása bizonyára vitatható, Witczak mégis ennek alapján ezt az öt törzset török csoportként határozta meg, és közülük hármat ismert népekkel azonosított: *Chozirozi*–kazár, *Sebbirozi*–szabir, *Vuillerozi*–bulgár.⁵¹ A (32.) *Chozirozi* – (40.) *Casiri* (kazár) azonosítás bizonytalan, mivel a (40.) *Casiri* jól azonosíthatóan a (41.) *Ruzzitól* keletre helyezkedik el, ha a (32.) *Chozirozi* is a kazárokat jelenti, akkor a Dnyepertől nyugatra is létezett volna egy kisebb kazár csoport. Erre még forrás is akadna, a fentebb említett *Salzburgi Évkönyv* (*Annales Iuvavenses*) folytatásának 881. évi feljegyzése, amely szerint a frankok az első ütközetet az *Ungarival* Wenia-nál vívták, a másodikat pedig a kabarokkal (*Cowari*) Culmite-nél.⁵² Witczak mégsem ebből a lehetőségből indult ki, amely szerint feltételezhető lenne egy kisebb kazár csoport megjelenése az *Ungare/Ungari*

⁴⁶ Balogh László részletesen vizsgálta a 839. évi követjárás eseményeit és lehetséges útvonalát, amelyet nagy valószínűséggel a Dnyeper vonalában azonosított. BALOGH, *i. m.*

⁴⁷ GRIVEC, F. – TOMŠIČ, F.: *Constantinus et Methodius Thessalonicensis. Fontes*. Zagreb 1960, 134, 8. szakasz; 205, 8. szakasz; *Pannóniai legendák*, 67.

⁴⁸ GRIVEC – TOMŠIČ, *i. m.* 134, XVI: 8; 205, XVI: 8; *Pannóniai legendák*, 67.

⁴⁹ GRIVEC – TOMŠIČ, *i. m.* 110, VIII: 23; 185, VIII: 23; *Pannóniai legendák*, 67.

⁵⁰ VESZPRÉMY, *i. m.* 159–161.

⁵¹ WITCZAK, *i. m.* 38–39.

⁵² Ld. 42. jegyzet.

népesség közelében. Ő ugyanis a (32.) *Chozirozi* – (40.) *Caziri* (kazár) azonosítást arra alapozta, hogy egy nép neve kétszer is a forrásba kerülhetett, ha az adatok több csatornán érkeztek a mű írójához, így egy nép neve több különböző kiejtésben is eljuthatott a közvetítők nyelvétől függően a *Descriptio* írójához. Erre példa Witczak tanulmányában több szláv törzsnév, amelyek azonosítása a szláv nyelvtudomány módszereinek segítségével történt. A *Descriptio* 15. *Miloxi* törzsneve azonos lehet a (52.) *Milzane* törzsnévvel (*Milczan*), a (16.) *Phesnuzi* törzsnév az (53.) *Besunzane* törzsnévnek felel meg, a (17.) *Thadesi* pedig az (51.) *Dadosesani* második változataként értelmezhető. Tehát Witczak arra az álláspontra jutott, hogy bizonyos esetekben ugyanaz a törzsnév két különböző névalakban is bekerülhetett a forrásba.⁵³ Witczak a felsorolás (24.) *Vnlizi* törzsnevét az ulicsokkal (*Uliči*, *Уличи*) hozta összefüggésbe.

Szintén Witczak felvetése szerint a 27. *Eptaradici* népnév esetében görög és szláv szóösszetétel látható. Az *Eptaradici* az *epta* görög 'hét' jelentésű számnév, és egy ősszláv **rodь* (nem, fajta) szó összekapcsolásából alakulhatott ki. A kifejezés bizánci eredetű lehet, amely előfordul Hitvalló Teophanes művében (ἐπτὰ γενεάς/septem generationes),⁵⁴ esetleg ezzel közös információra vezethető vissza, és így a hét szláv törzsről szóló információ több közvetítőn keresztül juthatott el a *Descriptio* szerkesztőjéhez.⁵⁵ Hitvalló Theophanes (752/760–818) *Chronographia* című munkájában⁵⁶ a bulgárok dunai honfoglalása kapcsán írta a bulgárok letelepedése utáni áttelepítésekről (681 körül): „A mellettük lévő szláv népek közül uralmuk alá vetették az úgynevezett Hét Nemzetséget. A *severiseket* az előttük fekvő Berega hegyszorostól keletre eső részekig telepítették (át), s ezt tették a továbbiakban dél és nyugat felé Avarorszáig a Hét Nemzetséggel, amely szerződésileg volt alájuk rendelve.”⁵⁷ Theophanes alapján a Hét Nemzetség a Dunai Bulgár Birodalom déli és nyugati határait védte, az utóbbi az avarok határáig terjedt. Ez hozzávetőlegesen a Kazán-szorostól a Déli-Kárpátok lejtőin keresztül a Keleti-Kárpátokig terjedt. Így ábrázolta a Hét Nemzetséget Walter Pohl,⁵⁸ és a *Középkori Bulgária politikai földrajza* című törté-

⁵³ WITCZAK, *i. m.* 34–35.

⁵⁴ „Theophanes Confessor: Chronographia”. in *Corpus Scriptorum Historicae Byzantinae, Theophanes*. Vol. I. Ed. NIEBURH, B. G. Bonn 1839, 549.

⁵⁵ WITCZAK, *i. m.* 39.

⁵⁶ *The Chronicle of Theophanes*. Trans. TURTLEDOVE, H. Philadelphia 1982, VIII–IX, XVIII; SZÁDECZKY-KARDOSS.: *Az avar történelem forrásai 557–806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Budapest 1998, 13–14.

⁵⁷ A forrásrészlet fordítása: SZÁDECZKY-KARDOSS, *Az avar történelem forrásai*, 223; *The Chronicle of Theophanes*, 57. Az említett események dátuma némileg eltérően a 678/9. évekhez kapcsolva: *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*. Fordította, a bevezetőt és a kommentárokat írta: MANGO, C.–SCOTT, R. Oxford 1997, 497–499.

⁵⁸ POHL, *i. m.* 154.

nelmi atlasz is, utóbbi egész pontosan a Kazán-szorostól indulva közvetlenül a Kárpátok ívét követve, annak déli és keleti lejtőire írta a Hét Nemzettség nevét (Sedem sklaviniski/Седем склавински).⁵⁹ Ha elfogadható, hogy a *Descriptio* (27.) *Eptaradici* csoportja azonos Theophanes művében említett Hét Nemzetiséggel, akkor ezt a szláv csoportot a Kárpátok déli és délkeleti lejtőire célszerű lokalizálni (II. térkép).

Visszatérve az öt steppei népként azonosítható csoporthoz, annak két tagját Witczak ismert népekkel azonosította: (23.) *Sebbirozi*–szabir, (28.) *Vuillerozi*–bulgár, de ezek bizonytalannak látszanak. A (23.) *Sebbirozi* és a (29.) *Zabrozi* esetében merülhet fel, hogy egy népnévről van szó de két eltérő formában. A (28.) *Vuillerozi*–bulgár azonosítás azért kérdéses, mert hiányzik nyelvészeti alátámasztása Witczak érveléséből. Ezen kívül a *Descriptio*-ban szerepel a (12.) *Vulgarii*, akiket a (11.) *Marharii* (morvák) és a (13.) *Merehani* (Moravai szlávok) szlávok közé lehet lokalizálni a Kárpát-medencében. A frankok jól ismerték a bulgárokat, kicsi a valószínűsége, hogy másodszor ennyire eltérő módon *Vuilleroziként* írták volna le a nevüket. A (23.) *Sebbirozi*–szabir azonosítás némileg biztosabbnak látszik, ha a hangalak alapján történő azonosítás elfogadható.

A „-rozi” utótag török nyelvi eredete problematikusnak látszik. Erre a kérdésre a nyelvtudomány adhat megalapozott választ. Más kérdés, hogy a népnevek alapján, ezt az öt népet lehet-e a szlávoktól különböző steppei népeknek tekinteni. Witczak érveléséből annyi elfogadható, hogy a szláv névadást tükröző népnevektől az alábbi öt népnév elkülöníthető: (23.) *Sebbirozi*, (26.) *Attorozi*, (28.) *Vuillerozi*, (29.) *Zabrozi*, (32.) *Chozirozi*. Ugyanakkor a népnév eredetének megtalálása, nyelvészeti azonosítása nem jelenti azt, hogy egy nép a nevének eredetével azonos nyelven is beszélt. Erre éppen az *Vngare* népnév a legjobb példa, amely nem árulja el, hogy milyen nyelven beszélt ez a nép.

A fenti, vélhetően steppei csoportba sorolható öt nép földrajzilag is elhelyezhető a *Descriptio* sorrendiségét megtartva, de a fenti érvelésnek megfelelően a lokalizálást módosítva (ld. II. térkép). Ennek megfelelően a Dnyeper alsó szakaszához a Dnyeszter torkolatáig a (26.) *Attorozi* népet indokolt jelölni. Ha elfogadható, hogy a (27.) *Eptaradici* azonos a Kárpátok déli és keleti lejtőire telepített Hét Nemzetiséggel, akkor ez a csoport is megbízhatóan térképre rajzolható. A (28.) *Vuillerozi*, jelenleg bizonytalanul, a Keleti-Kárpátoktól keletre az Al-Duna torkolatától északra a Dnyeszter torkolatáig jelölhető. Ennek megfelelően keleten határos a (26.) *Attorozi*-val, nyugaton a (27.) *Eptaradicivel*, és északon a *Descriptio* felsorolását követve a (29.) *Zabrozi*-val.

A következő népek azonosítása és szállásterületük meghatározása bizonytalanbb, de a *Descriptio* sorrendjét követve a Keleti-Kárpátok és a Dnyeszter völgye mentén

⁵⁹ KOLEDAROV, P.: *Političeska geografija na srednovekovnata Bălgarska bāržava. Pārva pčizat ot 681 do 1018 g. (Political Geography of Medieval Bulgaria. Part one – from 681 to 1018)*. Sofia 1979, 8–9, No. 1. karta.

észak felé haladva az alábbi lokalizálás lehetséges: (30.) *Zuetalici*, (31.) *Aturezani*, végül a Dnyeszter mentén a ligetes steppe határán a (32.) *Chozirozi*, akiknek lokalizálásában viszonylag biztos irányadó az erdőzóna határa, de csak akkor, ha elfogadható steppei népként való azonosításuk. Ebben az esetben a ligetes steppe, illetve a steppezóna északi része lehetett otthonuk. A (32.) *Chozirozitól* északnyugatra, immár az erdőzónában a (33.) *Lendizi* jelenti a felsorolás viszonylag jól azonosítható pontját.

A fentiek alapján megállapítható, hogy az öt, vélhetően steppei nép nem alkotott földrajzilag egységes zárt csoportot. Két nagyobb blokkjuk volt. Délen az Al-Duna torkolatától a Dnyeper alsó folyásáig a (28.) *Vuillerozi*, a (29.) *Zabrozi* és a (26.) *Attorozi* szomszédosak lehettek a Fekete-tenger északnyugati partjainál a Dnyeszter völgyében. Az északi steppei csoport a (31.) *Aturezani*, a (32.) *Chozirozi*, a (23.) *Sebbirozi* és (46.) *Vngare* szintén egymás szomszédságában lakhattak, a (23.) *Sebbirozi* a Déli-Bug középső szakasza mentén. A steppei népek között többnyire szláv, illetve eddig még nem azonosított törzsek is elhelyezkedtek (ld.: II. térkép).

A *Descriptio* mind az öt steppei körbe sorolható nép *civitas*ainak számát is megadta, ami arra utal, hogy a forrás írója viszonylag jól informált volt róluk. Az információk megszerzésének ideje az *Annales Bertiniani* alapján a 839. év utánra tehető, ugyanis az évkönyv arról ad számot, hogy még csak a bizánciaktól és ruszoktól értesültek a Dnyeper vidékének népeiről, azoknak még a nevét sem tudták. Witczak feltételezi, hogy a *Descriptio*ban olvasható keleti népekre vonatkozó adatokat éppen a 839-ben Ingelheimben tartózkodó rusz és bizánci követek mondták el. A frank felderítés figyelme ezt követően fordult a térség felé. A részletes információk arra utalnak, hogy az említett népek hosszabb ideje laktak a Dnyepertől nyugatra, kiépült hatalmi központjaik (*civitas*) voltak a 839. körüli években. Kérdéses, hogy mikor jelentek itt meg a térség népei, és honnan kerültek ide, a 800 után összeomló Avar Birodalom egykori kötelékébe tartoztak-e annak keleti határvidékén, vagy az egykori bulgár és onogur népesség maradék csoportjainak tekinthetők a Dnyepertől nyugatra.

A *Descriptio* keletkezésének idejében, legkésőbb 862 előtt a frankok már számos adatot gyűjtöttek a Dnyepertől és a kazároktól nyugatra fekvő steppére vonatkozóan. Talán nem túlzás tudatos információgyűjtésre gondolni, mivel a forrásban láthatóan végig jelen van az egyes népek hatalmi központjaira (*civitas*) való fokozott odafigyelés. Ha csak esetlegesen egymás mellé rakott adatcsoportok halmazára lenne a *Descriptio*, amely mögött eseti információk álltak, akkor lehetetlen lett volna a hatalmi központok (*civitas*) ennyire következetes leírása. Dacára ennek a következetességnek, a *Descriptio* egyes népekről/törzsekről csak a nevüket tudta, amire két magyarázat adható. Az egyik, hogy kelet felé haladva a távolsággal arányosan csökkent az információk mennyisége és megbízhatósága, vagyis a távolabbi területekről hiányosabbak és pontatlanok voltak az adatok. Ennek ellentmondani látszik, hogy a frankok a legkeletibb kazárokról viszonylag pontos értesülésekkel rendelkeztek. A másik ma-

gyarázat lehet a megfelelőbb. Eszerint a térség korábbi lakóiról több és pontosabb adatot volt idő gyűjteni, a később érkezőkről viszont csak a nevüket sikerült feljegyezni, részletesebb felderítésük még váratott magára, de a *Descriptio* szerkesztője lezárta az adatgyűjtést és elkészítette művét. Tehát a *Descriptio*-ban csak nevükkel szereplő népek/törzsek a mű elkészülését közvetlenül megelőző időszakban kerültek a frank adatgyűjtés látóterébe, vélhetően még be sem rendezkedtek a Dnyepertől nyugatra fekvő térségben, tehát hatalmi központjaik sem alakulhattak ki, ezért nem is volt róluk ilyen jellegű információ a *Descriptio* megírásának idejében. A 862. előtt megjelent, és csak nevükkel jelzett népek: (41.) *Ruzzi*, (42.) *Forsderen Liudi*, (43.) *Fresiti*, (44.) *Serauici*, (45.) *Lucolane*, (46.) *Vngare*, (47.) *Vuislane*. A felsoroltak közül az utolsó a (47.) *Vuislane* törzs a lengyelek csoportjába tartozik, róluk nem volt további információja a *Descriptio* írójának, bár vélhetően régóta laktak a Visztula felső szakaszánál. Ha a felsorolás egyben földrajzi sorrend is, az egyes népek kelet–nyugati irányban következtek egymás után. A ruszok (*Ruzzi*) bizonyára a Dnyeper völgyében voltak, utánuk nyugat felé a Zserev mellé helyezhető (44.) *Serauici* következett, majd bizonytalan azonosítású csoportok sorakoztak egymás után (42. *Forsderen Liudi*, 43. *Fresiti*, 45. *Lucolane*), akiket követően az (46.) *Vngare* népesség, majd a visztulai szlávok (*Vuislane*/viszlánok) azonosítható csoportjai sorakoztak. Feltűnő, hogy az *Vngare* népesség jóval a ruszok után, és ami lényegesebb, hogy közvetlenül a viszlánok előtt olvasható. A *Descriptio* keletkezésének idejében vélhetően kevéssel 862 előtt, az *Vngare* népesség a Dnyepertől nyugatra a viszlánok szomszédságában helyezkedett el.

Fentebb szó esett róla, hogy a 860-as évek elején a *Descriptio* mellett három további, egymástól független forrásban is megjelent az *Vngare* népnév különböző változatokban. A *uuangarii*, *ugor*, *ungri* azonos időben tűnik fel, a Krím-félszigettől a Keleti Frank Birodalom keleti részéig, egymástól távoli földrajzi környezetben, viszonylag jól lokalizálhatóan, miközben a korábbi évtizedekből alig van rájuk vonatkozó érdemi forrás.⁶⁰ Az alábbiakban csak a négy forrásban egyidejűleg megjelenő *uuangarii*, *ugor*, *ungri*, *ungare* népesség földrajzi politikai helyzete kap figyelmet.

1. A *Uuangariorum marcha* Német Lajos 860-ban kiadott oklevelében jelent meg Mattsee kolostora számára tett birtokadomány kapcsán. A *Uuangariorum marcha* hegy Karintia szomszédságában volt a Keleti Frank Királyságban Pannónia nyugati határán, lényegében keleti frank fennhatóság alatt. A *Uuangarii* népnév a frank fennhatóságú terület lakóit jelölte. A népesség etnikai, nyelvi karakterének megítélése

⁶⁰ „György barát krónikájának folytatása”. Ford. MORAVCSIK GYULA in *A honfoglalás korának írott forrásai*, 141–146; „Georgios barát folytatása – Georgius Monachus continuatus”. in *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Szerk. MORAVCSIK GY. Budapest 1988, 52–57.

megosztja a korai magyar történet kutatóit.⁶¹ A nyugat-pannóniai *uuangarii* népeség és a nyugat-ukrajnai (46.) *Vngare* csoport közé ékelődött a (11.) *Marharii*, (12.) *Vulgarii* és a (13.) *Merehani* (moravai szláv) népeség.

2. Az *ugor* csapat és Konstantin 861. évi találkozását írta le Konstantin legendájának részlete, amely a történettudományban óvatos álláspontok kialakulásához vezetett, abban mégis megegyeznek, hogy az esemény a Krím-félszigeten történt. A megjelenő *ugor* csapat valószínűleg a kazárok kötelékébe tartozott, és a korabeli magyarság kazár kapcsolataiként, függéseként, esetleg a kazár függés végeként értelmezi a kutatók jelentős csoportja.⁶²

Kérdéses, hogy az *Vngare* népeség milyen kapcsolatban volt a Krím-félszigeten hadakozó *ugor* sereggel, ugyanis a két csoportot a jelentős távolság, a Dnyeper, és a folyó menti népek szigetelték el egymástól: (24.) *Vnlizi*, (25.) *Neriuani*, (26.) *Attorozi*, (41.) *Ruzzi*, stb. (lásd II. térkép). Feltételezhető, hogy az *Vngare* népeség küldött volna segédcsapatokat a kazároknak a Krímbe 861-ben, mielőtt 860 körül a ruszok megszállták a Dnyeper völgyét.⁶³

3. Az *ungri* ellenségről tudósít az *Annales Bertiniani* 862. évi feljegyzése, akik Német Lajos királyságát pusztították. Számos történész szerint ez a forrás a magyarok első Kárpát-medencén belüli megjelenéséről szól. Ám az *ungri* csapat politikai, katonai orientációja az előző kettőtől merőben eltérőnek látszik. A korai magyar történet kutatóit megosztja az *Annales Bertiniani* 862. évi feljegyzése. A forrás alapján az *ungri* csapat hovatartozása, és indulási területének meghatározása is kérdéses,⁶⁴ de ami biztosan látszik, hogy a nyugat-ukrajnai *Vngare* népeségtől jelentős távolságra hadakozott. Ha feltételezzük, hogy a 46. *Vngare* népeség teljes egészében a Kárpátoktól keletre helyezkedett el, és tőlük indult az *ungri* csapat a keleti frankok ellen, akkor a Kárpátokon, az Alföldön, a (11.) *Marharii*, esetleg a (12.) *Vulgarii* népes-

⁶¹ Kristó Gyula szerint a wanger népnév az onogur népnév szláv közvetítéssel létrejött alakja. A wangerok élhettek Nyugat-Pannóniában, akik a kárpát-medencei onogurok elszárvosodott utódai lehettek. KRISTÓ GY.: *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest 1996, 97–98. Ettől eltérő véleményt fogalmazott meg Olajos Terézia ld. OLAJOS, Adalékok, 87–90, Uő.: *Bizánci mozaikok*, 123–127.

⁶² A különböző vélemények összegzésére: KRISTÓ, *Levedi*, 91–96; KRISTÓ, *Magyar honfoglalás*, 72–73; H. TÓTH, *Cirill-Konstantin*, 41–42; TÓTH, *A magyar törzsszövetség*, 116–117.

⁶³ VASILIEV, A. A.: *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge, Massachusetts 1943, 145–149, 226–228; *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.) Ford. FERINCZ I., a fordításhoz a jegyzeteket írta BALOGH L., FERINCZ I., FONT M., KOVÁCS SZ., POLGÁR SZ., ZIMONYI I. Szerk. BALOGH L.– KOVÁCS SZ. Budapest 2015, 30–32, 32/91. jegyzet.

⁶⁴ UNGVÁRY J.: „... qui Ungri vocantur”. in *Magyar őstörténet, magyar középkor*. Szerk. UNGVÁRY J. Pákozdi 2012, 7–14; MAKKF.: „A magyarok ungri nevééről”. in *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szerk. MAKKF. Szeged 1998, 45–58; SZÖKE B. M.: „A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás”. in *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, 31–38, a vonatkozó rész 36–38; TÓTH, *i.m.* 116–117.

ség területén is át kellett vágni magát a Keleti Frank Királyságig, hogy valamelyik fél szövetségese lehessen a keleti frank politikai küzdelmekben.⁶⁵

4. Az *Vngare* népességet a *Descriptio* alapján az alábbi népek határolták: északnyugaton a visztulai szlávok (47. *Vuislane*), északon a lengyánok (33. *Lendizi*) és a (45.) *Lucolane*, keleten a (20.) *Busani*, (21.) *Sittici* csoport, délről pedig a (32.) *Chozirozi* és a (31.) *Aturezani* népesség zárta eléggé szorosnak látszó félkörbe. Ugyanakkor nyugat és délnyugat felé a (11.) *Marharii*, a (12.) *Vulgarii*, esetleg a (13.) *Merehani* (moravai szláv) népesség kifejezetten távol volt tőlük. A dunai bulgárok népi, demográfiai és hatalmi zónájának kárpát-medencei kiterjedése vitatott, a Tisza felső szakaszáig kiterjedő bulgár hatalmat számos kutató tartja kétségesnek, megalapozatlannak. Forrásokkal is alátámasztható bulgár jelenlét Dél-Erdély, Szerémség, és a Marostól délre fekvő területek esetében merülhet fel.⁶⁶ Ezzel némileg ellentétes a *Descriptio*, amely szerint a frank keleti határok mentén a morvák (11. *Marharii*) és a moravai szlávok (13. *Merehani*) között elhelyezkedő kárpát-medencei bulgár (12. *Vulgarii*) népesség jelen volt a Dunától északra: „A Vulgarii tartomány hatalmas és népük nagyszámú, öt várak van. Mivel annyira sokan vannak, nincs szükségük várakra.”⁶⁷ Ez lényegében az alföldi avar birodalmi maradék népesség jelentős számára vall, akiket a 860-as évek körül rövid időre ellenőrzés alá vont a Dunai Bulgár Birodalom. A középkori politikai gondolkodás normái szerint egy nép hatalmi területén élő teljes népességet az uralkodó nép és politikai alakulat nevével jelölték, függetlenül a népesség nyelvi, népi jellegétől.

Ha a *Descriptio* tényleges tömeges dunai bulgár és szláv betelepedést rögzített volna, akkor ennek jelentős számú régészeti nyoma lenne, de éppen ennek hiányára hívta fel a figyelmet Szőke Béla Miklós, Szalontai Csaba és Katona-Kiss Attila.⁶⁸

A *Descriptio* adatainak térképi ábrázolása alapján látható, hogy az *Vngare* népesség területe nem nagyobb, mint a környező népeké. Kérdéses, hogy egy ilyen kis területre beszorult, és vélhetően nem túl nagy népesség képes volt-e a Krímbe 861-ben és a Keleti Frank Királyság területére 862-ben csapatokat küldeni úgy, hogy

⁶⁵ VESZPRÉMY L.: „Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források”. in *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*, 273–288, a vonatkozó rész 277; SZŐKE, Uo.

⁶⁶ A kárpát-medencei bulgár és déli szláv népesség, valamint a dunai bulgár hatalom területeinek kiterjedéséről: SZALONTAI CS.: „Bolgárok a 9. századi Kárpát-medencében?”. in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Szerk. FELFÖLDI SZ.–SINKOVICS B. Budapest 2001. 106–129; KATONA-KISS A.: „A Bolgár Kánság és a Kárpát-medence a IX. században”. *Hadtörténelmi Közlemények* 123/1 (2010), 168–214; SZŐKE B. M.: *Pannónia a Karoling-korban*. (Akadémiai doktori értekezés) Budapest 2011, 131–138, 166.

⁶⁷ VESZPRÉMY, Nyugati források, 159–160.

⁶⁸ Ld. 56. jegyzet.

számos szomszédjának területén kellett átvonulni? Honnan voltak ekkora erőforrásai? Esetleg van más magyarázat?

A *Descriptio* adatainak térképi ábrázolásai szerint a Duna, a Dnyeszter és a többi folyó mentén számos nép lakhelye sorakozott 860 körül, de a Kárpát-medence északkeleti harmada teljesen üres, a *Descriptio* eddigi kutatása egyetlen népet sem helyezett erre a területre. Vajon helyes a *Descriptio* adatainak ilyen irányú térképi leképezése? A Kárpát-medence északkeleti része, a Tisza felső szakaszának vidéke valóban politikailag „üres” zóna volt 860 körül? A történelem azt mutatja, hogy népek között nincs gazdátlan terület, a hatalmi vákuumba mindig benyomul valaki. A 11. *Marharii* – 46. *Vngare* közös határ feltételezése már korábban megjelent,⁶⁹ de ezzel ellentétes vélemény is megfogalmazódott.⁷⁰

A 46. *Vngare* népességtől nyugat, délnyugat felé volt az egyetlen szabad irány, amerre a legközelebbi népek is jelentős távolságban helyezkedtek el. Ezek a viszonylag távoli szomszédok nyugat felé a morvák (11. *Marharii*) és délnyugat felé a Kárpát-medencébe benyomult bulgárok (12. *Vulgarii*) egyaránt több száz kilométerre voltak a Kárpátoktól keletre lokalizált 46. *Vngare* népességtől (II. térkép).

A Tiszától keletre és északra fekvő területek feletti (46.) *Vngare* hatalom 860 körüli feltételezése érthetőbbé tenné a *Descriptio* sorrendjét, amely szerint a 46. *Vngare* után a vizsulai szlávok (47. *Vuislane*) következtek, vagyis határosak voltak egymással. A nagyobb területtel rendelkező *Vngare*, amely a Kárpát-medencében is jelen volt, 862-ben elérhette a Keleti Frank Királyságot, és még arra is lehetett ereje, hogy csapatot küldjön a távoli Krímbe, ha ott nem egy helyi *ugor* népesség egysége tevékenykedett. Szőke Béla Miklós a 862. évi *ungri* támadás kapcsán fogalmazta meg véleményét arról, hogy az *ungri* népesség már a 9. század közepe tájától jelen volt a Kárpát-medencében.⁷¹

III. A Dnyepertől nyugatra található népek, és a hatalmi viszonyok kérdése 860 körül

A *Descriptio* felsorolja számos nép *civitas*ainak számát, esetenként más adatokat. Az eddigi kutatás során nem sikerült kétséget kizáróan meghatározni, hogy mit jelent a *civitas*, megerődített települést, esetleg nemzetséget vagy annak központját. Nem kizárt, hogy az egyes népek esetében eltérő tartalom állhatott a fogalom mögött. Az alábbiakban a Dnyeper vonalában, illetve attól nyugatra a Dnyeszter vidékéig loka-

⁶⁹ *Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba* I:2. Szerk. HAJDÚ P.–KRISTÓ GY.–RÓNA-TAS A. Budapest 1976, 178. Hasonlóképpen honfoglalás körüli állapotokat rögzít az úgynevezett Geographus Bawarus *Descriptio pagorum Slavonum* című művében: itt már a magyarok határosak a morvakkal (*merehanii*-val).

⁷⁰ VESZPRÉMY, *i.m.* 161.

⁷¹ SZŐKE, A Kárpát-medence, 36–38; SZŐKE, *Pannónia a Karoling-korban*, 263–267.

lizálható népek és *civitas*aik száma következik. Összehasonlításként a frank keleti határok déli szakasza mentén elhelyezkedő népek adatai is láthatók.

Északról dél felé a Duna vonalától keletre	Északról dél felé a Déli-Bug mentén	Északról dél felé a Dnyeszter mentén	Keletről nyugatra a Volgától a vizstulai vizslánokig
	20. Busani 231 civitas	32. Chozirozi 250 civitas	40. Caziri 100 civitas
	21. Sittici területe hatalmas, népekkel és városokkal megerősített	31. Aturezani 104 civitas	41. Ruzzi
10. Beheimare 15 civitas	22. Stadici 516 vár, népe megszámlálhatatlan	30. Znetalici 74 civitas	42. Forsderen Liudi
11. Marharii 11 civitas	23. Sebbirozi 90 civitas	29. Zabrozi 212 civitas	43. Fresiti
12. Vulgarii 5 civitas területük hatalmas, népük nagyszámú	24. Vnlizi 318 vár, nagyszámú nép	28. Vuilerozi 180 civitas	44. Serauici
13. Merehani 30 civitas	25. Neriواني 78 civitas		45. Lucolane
	26. Attorozi 148 civitas		46. Ungare
			47. Vuislane
			48. Sleenzane 15 civitas

A 27. Eptaradici (263 civitas) a Déli-Kárpátok déli lejtőin helyezkedett el.

A forrás általában szűkszavú, de néhány nép esetében kisebb megjegyzéseket tartalmaz, amelyre példa a (12.) *Vulgarii*, a (21.) *Sittici*, (22.) *Stadici* és a (24.) *Vnlizi*. A forrás a várak és hatalmi központok számát viszonylag következetesen tartalmazza, esetenként pedig a nép területének méretére, népességének számára is utal. Ezzel szemben pénznek, áruknak, kereskedelmi jellegű érdeklődésnek nyoma sincs. Ez arra utal, hogy az író elsősorban az erőviszonyok érdekelték.

A várak számából látható, hogy a frank keleti határ, vagyis a Duna mentén lakó népek esetében reális adatok jelennek meg, csehek 15, a morvák 11, a Duna–Tisza-közi bulgárok 5 és a merehanok 30 hatalmi központja realiztikus adatnak látszik. Ezzel ellentétben a távolabbi területek több száz *civitas*t is felmutató adatai túlzottan tarthatók. A Déli-Bug felső szakaszához, esetleg attól északra az erdőzónába lokalizálható népek adatai bizonyára eltúlzottak (20. *Busani* 231 *civitas*; 22. *Stadici* 516 *civitas*). Hasonlóan túlzott adatok lehetnek más népek esetében is (32. *Chozirozi* 250 *civitas*; 29. *Zabrozi* 212 *civitas*; 27. *Eptaradici* 263 *civitas*). Esetleg felvetődik, hogy a nagyszámú *civitas*ok esetében nem hatalmi központokról, hanem egyszerűen csak viszonylag népesebb településekről lehet szó. Feltűnő, hogy a frank területektől legtávolabb eső kazárok 100 *civitas*a a többi nép *civitas*ának számával összehasonlítva elfogadható adatnak látszik, de nem a pontos adat, hanem inkább a nagyságrend tükrözheti a tényleges erőviszonyokat. A kazárok kapcsán teljes joggal vethető fel, hogy az ő esetükben a *civitas* egészen mást takart, mint az erdőzóna szláv népei esetében. A *civitas* fogalma mögött álló eltérő tartalmak meghatározása további kutatást igényel.

A *Descriptio* földrajzi áttekintése kapcsán fentebb látható volt, hogy a Duna torkolatától északra, a Dunai Bulgár Birodalom hatalmi jelenléte nem mutatható ki, sőt éppen ellenkezőleg, számos önálló törzs/nép jelent meg a forrásban a 9. század közepén, akik mozaikos földrajzi, hatalmi rendszerben helyezkedtek el. Kérdéses, hogy az Al-Dunától északra fekvő steppe hatalmi viszonyairól más források milyen képet adnak.

A korai bolgár forrásokból jelent meg Kiril Petkov válogatása Omurtag (814–831) és Malamir (831–836) udvari embereinek emlékfelirataiból. A forrásokban felsorolt udvari emberek nemzetségeinek nevei (*Csakarar*, *Kuviar Kurigir*, ...*duar*, *Ermiar*)⁷² nem mutatnak hasonlóságot a *Decriptio* steppei törzsneveivel (23. *Sebbirozi*, 26. *Attorozi*, 28. *Vuiferozi*, 29. *Zabrozi*, 32. *Chozirozi*, és esetleg 31. *Aturezani*). A bulgár kánok listájában olvasható az egyes kánok nemzetségének neve (*Doulo*, *Vokil*, *Ukil*, *Ugain*),⁷³ de ezek sem mutatnak hasonlóságot a *Descriptio* törzs-, illetve népneveivel, vagyis ezek a nemzetségek sem lehettek névadói az Al-Duna torkolatától északra lakó törzseknek.

Omurtag és Malamir kán udvari embereinek emlékére készült sírfeliratok szerint Korsis *kopan* háborúba vonult, és a Dnyeperbe fulladt, ő a *Csakarar* nemzetség tagja volt. A következő, ugyancsak Omurtag udvari embere Negavon *zera tarkan*, a *Kuviar* nemzetség tagja, aki háborúba vonult és a Tiszába fulladt. Utánuk még nyolc udvari ember, illetve hadvezér neve következett, akik közül hat háborúban és kettő betegségben halt meg. Az utolsó már Malamir embere volt, aki betegségben halt

⁷² PETKOV, K.: *The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century*. Leiden–Boston 2008, 9–10.

⁷³ PETKOV, i. m. 3–5.

meg, ahogyan két korábbi társa is.⁷⁴ A korai magyar történet szempontjából lényeges, hogy az Al-Dunától északra egymás után két bulgár hadvezér fulladt vízbe, az egyik a Dnyeperbe, a másik a Tiszába. Ebből arra lehet következtetni, hogy az Al-Duna torkolatának vonalától északra a Tisza és a Dnyeper közötti térségben a bulgár fennhatóság fenntartása nem volt kifejezetten sikeres. A vízbe fulladó hadvezér a hadjárat kudarcára vall, erre számos középkori példa említhető, ahogyan a hadjáratban elesett hadvezér sem a győzelem biztos jele. Ettől eltérő véleményt fogalmazott meg Szádeczky-Kardoss Samu, aki szerint Omurtag a Tisza mindkét partjára kiterjesztette befolyását.⁷⁵ Szőke Béla Miklós kérdésesnek tartotta, hogy Negavon/Onegavon *zera tarkan* a Tiszába, vagy a Preszlavot érintő bulgáriai Ticsa (Tiča) folyóba fulladt.⁷⁶ Petkov angol nyelvű forráskiadása a *Theiss* víznevet írta le Negavon halálának helyeként.⁷⁷ A Dunai Bulgár Birodalom hatalma ingatagnak látszik az Al-Dunától északra Omurtag és Malamir uralkodása alatt. Erre további forrás is említhető. A korai magyar történetből is ismert *György barát krónikájának folytatása*, amely megemlítette, hogy a Duna északi partjára telepített makedón helyőrség fellázadt. „A bolgárok, akik nem tudtak átkelni, az *ungrok*hoz folyamodtak, hírvél adván nekik a makedónok dolgát.” A forrás számos eleme bizonytalan, illetve vitatott, még az események időpontja is, amelyet 836–38 körülre helyez a történetírás.⁷⁸ Ám annyi bizonyos, hogy a bulgárok számára problémát okozott átkelni a Dunán, ezért hívták a folyótól északra levő ungri/türk/hun néven nevezett csapatokat.⁷⁹ Ez azért is figyelemre méltó, mert a bulgárok 827-ben és 829-ben még a Dráván is felhajóztak a frankok ellen,⁸⁰ ezzel szemben a 830-as években még egy dunai átkelés is kihívást jelentett nekik. Sem a bulgár folyami flotta, sem egy közeli hídfőjük nem állt rendelkezésükre. A bulgár uralkodónak annyi bulgár katonája sem volt a Dunától északra, hogy rendre utasítson egy lázadó helyőrséget.

Természetesen nem a bulgár és szláv etnikai, demográfiai jelenlét, vagy kisebb helyőrségek létezése vonható kétségbe az említett térségben, hanem a tényleges katonai erő és a nyomában járó erőteljes politikai hatalom.

⁷⁴ PETKOV, *i. m.* 9–10, 20.

⁷⁵ SZÁDECKY-KARDOSS, A IX. század, 210–211.

⁷⁶ SZŐKE, *Pannónia a Karoling-korban*, 132.

⁷⁷ PETKOV, *i. m.* 9–10.

⁷⁸ SZÁDECKY-KARDOSS S.: „A magyar történet görög és latin forrásainak néhány problémájáról”. *Antik Tanulmányok* 22/1 (1975), 148–154, a voantkozó rész 151–154.

⁷⁹ *György barát krónikájának folytatása*, 141–146, 435. és 440. jegyzet; *Georgios barát folytatása*, 52–58.

⁸⁰ SZŐKE, *i. m.* 134–135. SZÁDECKY-KARDOSS, A IX. század, 210.

A *Descriptio* steppei törzsnevei közül a *Sebbirozi* és esetleg a *Zabrozi* mutat hasonlóságot a volgai bulgár törzsnevek (*bulgár, szabir, aszkal, barszil, balandzsar*)⁸¹ közül a *szabir*ral, az azonosítás mégsem egyértelmű, ugyanis a szabirok számos forrás alapján a Kaukázustól északra is lokalizálhatók.⁸² Ugyanakkor a *szabir* elem a Kazár Birodalomban is aktív szerepet játszott,⁸³ a bizánci források pedig utalnak jelenlétére a pontusi steppén.⁸⁴

A *Descriptio* 41. *Ruzzi* csoportja, vagyis a normannok, hacsak néhány évre is, 860 körül bizonyára részesei voltak a Dnyeper völgyi hatalmi rendszernek, ugyanis 860-ban váratlanul nagy erejű támadást intéztek Konstantinápoly ellen.⁸⁵ A *Kijevi Rusz első krónikája* a 6370. (862.) évi feljegyzésben, némileg ingatag kronológiával hírül adja, hogy elűzték a varégokat a tengeren túlra és nem fizettek nekik adót. A krónika ugyancsak ehhez az évhez köti, hogy a csúdok, szlávok és veszek fejedelemnek hívták a rusz Rjurikot és fivéreit. Rjurik két embere Aszkold és Dir a Dnyeperen Kijevhez mentek, ott maradtak a városban, sok varégot gyűjtöttek maguk köré, és uralni kezdték a poljánok földjét. A kijevi krónika szerint Aszkold és Dir a ruszokkal megtámadta Konstantinápolyt 866-ban. A történetírásban a Konstantinápoly elleni rusz támadásra több dátum is megjelent, például a 856. és 860. év is.⁸⁶ A kijevi krónika kronológiai bizonytalanságai ellenére is jelzi, hogy a 860 körüli években jelentősebb rusz erők sorakoztak fel a Dnyeper völgyében. Bollók Ádám nem vonta kétségbe Aszkold és Dir orosz hagyományát, de más kronológiát javasolt későbbre helyezve működésük idejét.⁸⁷

A ruszok a Dnyeper zuhatagai mentén voltak a leginkább sebezhetőek, a skandinávok ezeket a szakaszokat bizonyára igyekeztek a maguk számára biztonságossá tenni. Zimonyi István feltételezte, hogy a magyarok hozzájárulását is megkaphatták flottájuk átvonulásához.⁸⁸

---

⁸¹ ZIMONYI I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*, (Magyar Őstörténeti Könyvtár 28.) Budapest 2014, 61–62.

⁸² ZIMONYI I.: *The Origin of the Volga Bulgars*. (Studia Uralo-Altaica 32) Szeged 1990, 42–45, 179.

⁸³ ZIMONYI, i. m. 59.

⁸⁴ *Theophülaktosz Szimokkattész: Világtörténelem*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 26.) Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: OLAJOS T. Budapest 2012, 245–246, 250; „A pontusi steppe népei hódolnak az átvonuló avaroknak”. in *Az avar történelem forrásai 557–806-ig*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 12.) Szerk. SZÁDECZKY-KARDOSS S. Budapest 1998, 19–21.

⁸⁵ VASILIEV, *The Russian Attack*, 145–149, 226–228.

⁸⁶ *Régmúlt idők elbeszélése*, 30–32, 32/91. jegyzet.

⁸⁷ BOLLÓK, *Inter barbaras*, 356–357.

⁸⁸ ZIMONYI I.: *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 22.) Budapest 2005, 237–239, 242.

Konstantinápoly elfoglalása nem sikerült, a ruszok távoztak, de a térség lakói és hatalmai 861-ben még nem lehettek biztosak abban, hogy a rusz hadak tartósan visszavonultak. A hirtelen megjelenő ellenség Bizánc és a Kazár Birodalom érdekeit is sértette, így a két nagyhatalom szövetsége kézenfekvőnek látszott. A ruszok elleni bizánci–kazár közös fellépés közvetett bizonyítékát Konsztantin legendája adja, amely szerint a kazár kagán a bizánci császárnak írt levelében császársága hívének és barátjának nevezte magát, és segítséget ígért neki, bárhol is volt rá szüksége.⁸⁹

A Kazár Kaganátus dnyeperi pozícióit jelzi a *Kijevi Rusz első krónikájának* 859. évi feljegyzése, amely szerint a Dnyeper mellett lakó poljánok adót fizettek a kazároknak. A 862. évi feljegyzés is tartalmazta, hogy a kijeviek a kazárok adófizetői voltak.⁹⁰

A Dnyepertől nyugatra elhelyezkedő politikai alakulatok között kibontakozó hatalmi harcról a korai magyar történet muszlim forrásai tudósítanak. Ibn Ruszta művében olvasható, hogy a magyarok a szomszédos szlávok fölött győzelmet arattak, súlyos élelmiszer adókat vetettek ki rájuk, és rabokként tartották őket. Hudūd al-‘Ālam szerint: „Az összes körülöttük lakó pogányokkal háborúskodnak, és a magyarok szoktak győztesek lenni.” A többi muszlim forrás is hasonlóan írja le a magyarok és a velük szomszédos szláv és rusz népesség viszonyát.⁹¹ A Dnyeper vidéke és a tőle nyugatra fekvő területek népeinek hatalmi harcai megjelennek a *Kijevi Rusz első krónikájában* is.⁹² A korai magyar történet 860/862 utáni fejezetéhez tartozik a magyar törzsszövetség, majd nagyfejedelemség történetének következő szakasza a steppei népek törzsszövetségi megszervezése, az ellenszegülő törzsek legyűrése és nyers alávetése Etelköz területén.

Összegzés

A *Descriptio* szerint a Dnyepertől nyugatra, az erdőzónától délre, a Fekete-tengertől és az Al-Duna torkolatától északra fekvő területet 860 körül számos nép és törzs lakta, amelyek hatalmi súlya és lélekszáma bizonyára eltérő volt. A steppe és az erdőzóna déli részének népei közül a buzánok (20.) *Busani*, a kazárok (40. *Caziri*), ruszok (41. *Ruzzi*), ungare (46. *Vngare*), vizstulai szlávok (47. *Vuislane*) és lengyánok (33. *Lendizi*) jól elhelyezhetők. A Hét Nemzetség (27. *Eptaradici*) területe a Déli-Kárpátok előterében és hegylábi zónájában, az (26.) *Attorozi* népesség területe pedig a Dnyeper és Dnyeszter alsó szakasza mentén jelölhető ki. Ezekhez viszonyítva a többi nép és törzs területe is viszonylag jól térképre rajzolható. A *Descriptio*ban

⁸⁹ H. TÓTH, *Cirill-Konstantin*, 43; *Pannóniai legendák*, 55–56; GRIVEC–TOMŠIČ, *i.m.* 124, 196–197; Ostrogorsky, G.: *A Bizánci Állam története*. Budapest 2003, 210–211.

⁹⁰ *Régmúlt idők elbeszélése*, 29–31.

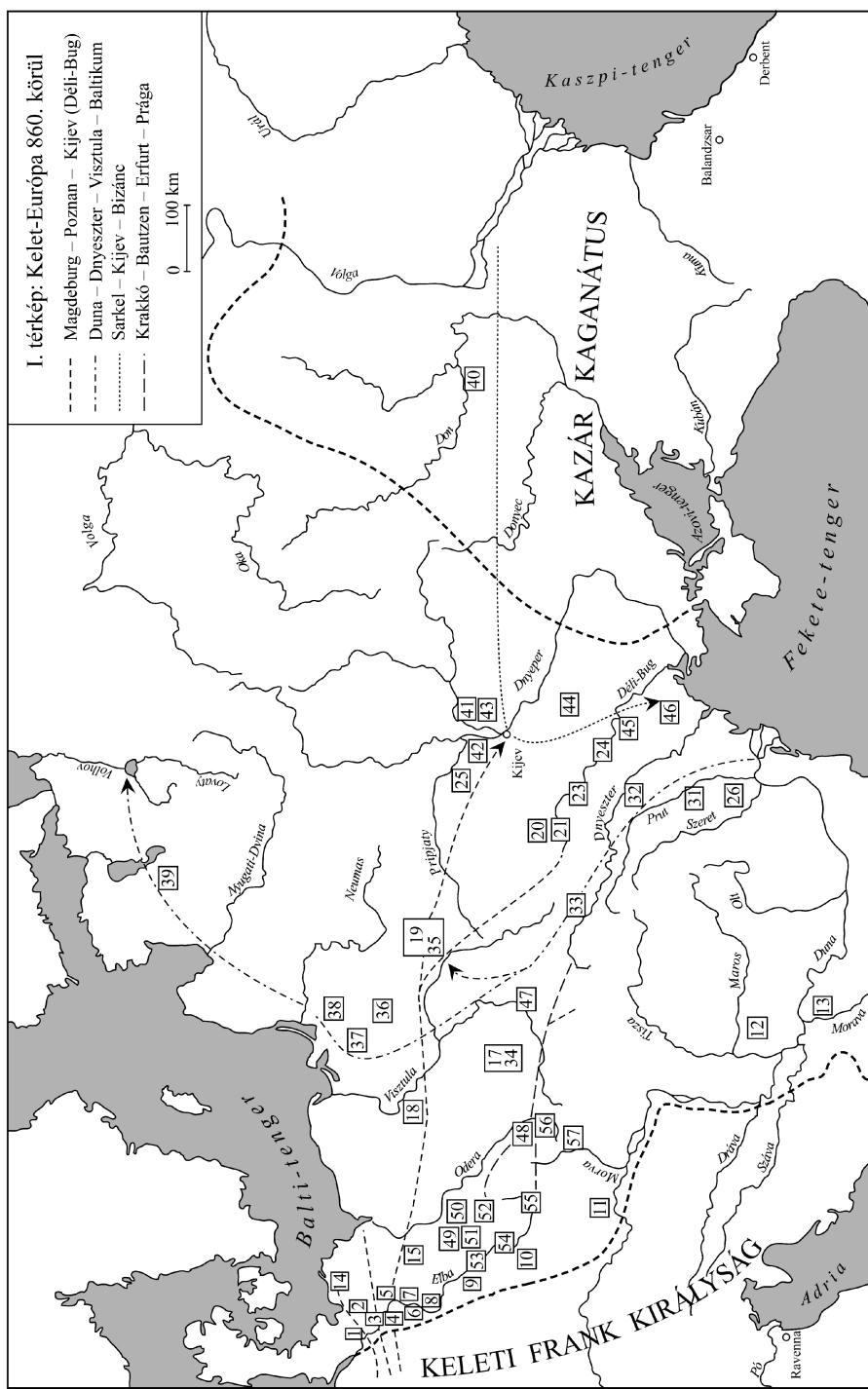
⁹¹ ZIMONYI, *Muszlim források*, 229–243.

⁹² *Régmúlt idők elbeszélése*, 29–35.

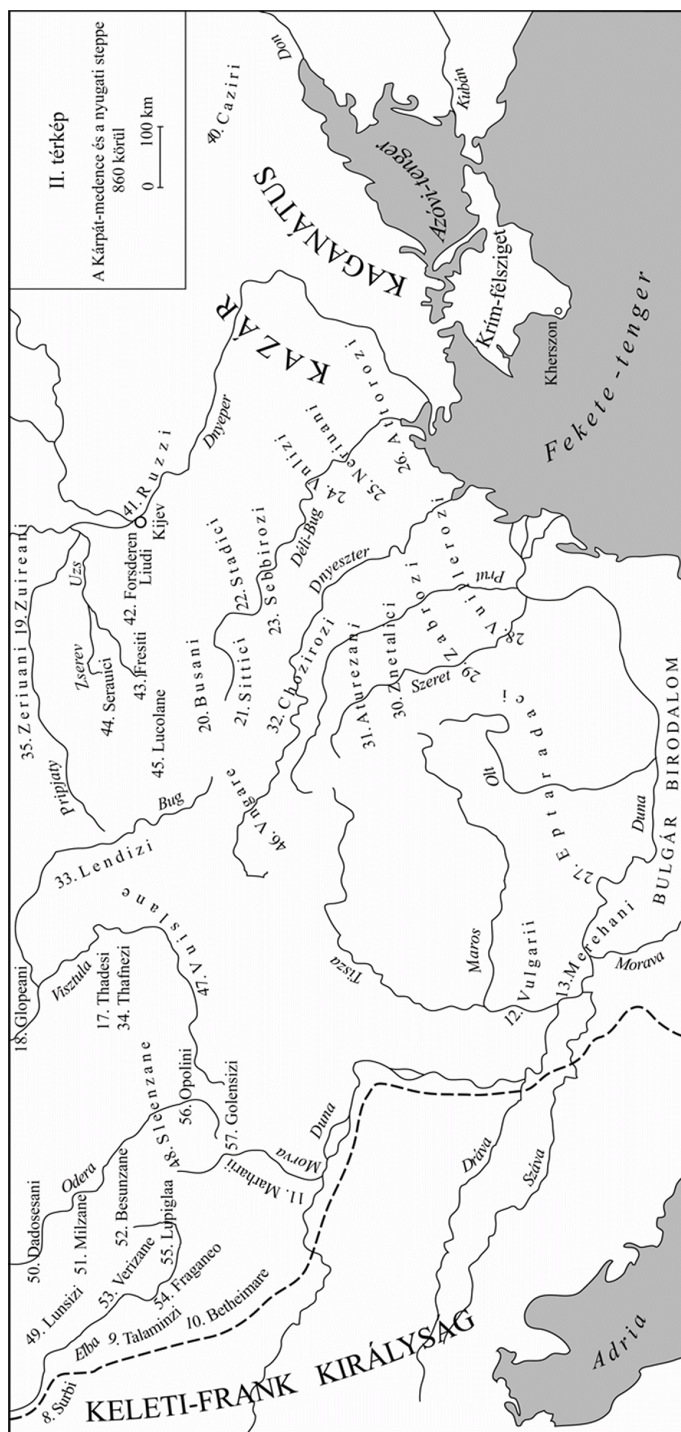
feltételezhetően szerepel öt steppei, nem szláv törzs az (46.) *Vngare* mellett (23.) *Sebbirozi*, (26.) *Attorozi*, (28.) *Vuillerozi*, (29.) *Zabrozi*, (32.) *Chozirozi*, amelyek pontos azonosítása még várat magára, de feltételezhető, hogy a 23. *Sebbirozi* a szabir és a 32. *Chozirozi* a kazár népnévvel állhat kapcsolatban, a 26. *Attorozi* azonos lehet a (31.) *Aturezani* néppel, amely pedig egy türk csoportot takarhat.

Az említett népek minden jel szerint önállóak voltak, keletről a Kazár Birodalom, délről a Dunai Bulgár Birodalom határolta területüket. Az Al-Dunától északra és a Dnyepertől nyugatra nincs nyoma nagyobb politikai egységnek 860. körül, a kisebb hatalmi csoportok mozaikhoz hasonló rendszert alkottak. Ebben a politikailag töredezett, kisebb egységekből álló térségben foglalt helyet az *Vngare* nép, amelytől északnyugatra a visztulai szlávok (47. *Vuislane*), nyugatra a morvák (11. *Marharii*), és délnyugatra a Kárpát-medencébe benyomult bulgárok (12. *Vulgarii*) és moravai szlávok (13. *Merehani*) helyezkedtek el.

A *Descriptio* további kutatásának egyik lehetséges iránya a benne előforduló népnevek eredetének megállapítása. A kutatás másik irányaként a jövőbeli vizsgálatoknak érdemes lesz kitérni arra is, hogy a *Descriptio* törzs- vagy népnevei takarták-e a magyar törzsszövetség bizonyos törzseit vagy néprészeit.

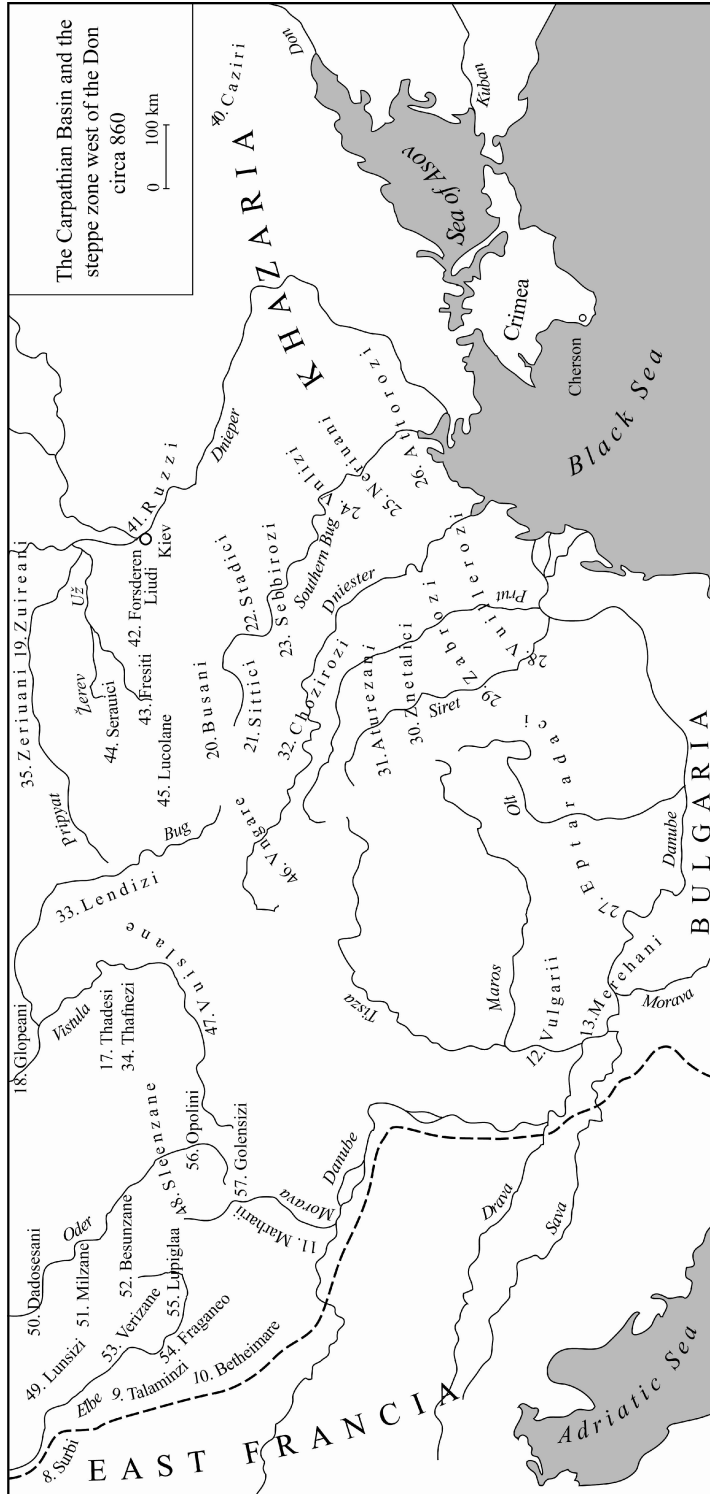
(Herrman 1988 alapján)

The Bavarian Geographer and the Early Hungarian History

The 'Description of Cities and Lands North of the Danube' (*Descriptio civitatum et regionem ad septentrionalem plagam Danubii*) was written by an anonymous author between 843 and 862 in the Eastern Frank Empire. The author is known as „Bavarian Geographer” in contemporary historiography. The *Descriptio* was copied in the 10th century. This only remaining copy of the *Descriptio* is preserved in the Bavarian State Library (Bayerische Staatsbibliothek, München). The *Descriptio* lists the names of 58 tribes and old peoples north of the Danube and the Black Sea to the Volga. The name 'Vngare' is mentioned among the names of the tribes. This paper locates the territories of the Vngare and their neighbouring tribes and peoples west of the Dniepr and north of the Danube (see: II. Map). According to the *Descriptio*, the Vngare can be located west of the tribes (41.) Ruzzi, (42.) Forsderen Liudi, (43.) Fresisti, and (45.) Lucolane. The Polish tribes (33. Lendizi and 47. Vuislane) lived north and northwest of the territory of the Vngare. The Moravians (11. Marharii) lived west of the territory of the Vngare but there was a significant distance between them. The Bulgars (12. Vulgarii) can be located southwest of the Vngare and there was a considerable distance between them as well. North and south of the Vngare, the territories of Slavonic and nomadic tribes can be identified in the western part of the steppe. In addition to the *Description*, the people of Vngarel/Ugor/Wangar appeared in other sources as well. The biography of Constantine, who was the first preceptor of the Slavonic people, mentioned a fighting troop of Ugors in the Crimea, when he travelled to the Khazar Khagan in 860/861 as ambassador of the Byzantine Emperor. In 860 the border of the Wangars (*marcha Wangariorum*) appeared in the record of Louis the German, king of the Eastern Frank Empire. The Ugor/Ungar/Wangar became the name of the Hungarians at the end of the 9th and at the beginning of the 10th century. The Annals of Saint Bertin (*Annales Bertiniani*) appeared some wild (*feritas*) peoples who prevented the return of the Rus ambassadors from Constantinople to their homeland in 839. The author of *Description* named the (26.) Attorozi a very wild people (*populus ferocissimus*). The wild people mentioned in the Annales of Saint Bertin and the very wild Attorozi in the *Descriptio* may be the same people.

Tartalom

Jelet hagyni a világban	5
Zimonyi István műveinek bibliográfiája	7
Balogh László: Megjegyzések a magyarokra alkalmazott <i>türk</i> népnév kérdéséhez	15
Felföldi Szabolcs: Személyes higiénia és fürdőkultúra a nomád népeknél	33
Kovács Attila: 1071: besenyők, magyarok, bizánciak	45
Kovács Szilvia: Egy elfeledett magyar ferences passiójáról. Vallási problémák az arany hordában	55
Pintér-Nagy Katalin: Megjegyzések a hun hadsereg létszámához és hadszervezetéhez	67
Polgár Szabolcs: A besenyők <i>pecinaci</i> neve Regino világkrónikájában	75
Sinkovics Balázs: Honfoglalók és a Szeged környéki nyelvjárás Dugonics András <i>Etelkájában</i>	85
Vér Márton: A turfáni bor a mongol korban	95
Csernus Sándor: Az első francia nyelvű leírások Közép-Európáról és a latin kereszténység keleti határvidékéről: Lannoy, Bouvier, Brocquière . .	107
Galamb György: Egy budai hitvita és Pier Paolo Vergerio (<i>Néha nem azt találjuk, amit keresünk</i>)	131
Gálffy László: A Loire hajósai és az Orléans-i híd a százéves háború végén . .	137
Szántó Richárd: A Bajor Geográfus és a korai magyar történelem	149
Tartalom	179

Készítette a

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
www.press.u-szeged.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 200, munkaszám: 33/2017.